

ISSN 0235 – 3490

АРХЕОЛОГІЯ

ПУБЛІКАЦІЇ АРХЕОЛОГІЧНИХ
МАТЕРІАЛІВ.
НОВІ ВІДКРИТТЯ
І ЗНАХІДКИ.
СТАТТІ.
РЕЦЕНЗІЇ.
ХРОНІКА.
ПАМ'ЯТЬ
АРХЕОЛОГІЙ.
ДИСКУСІЇ.
АРХЕОЛОГІЯ
ЗА РУБЕЖЕМ.
ОХОРОНА ПАМ'ЯТОК
АРХЕОЛОГІЙ.
НА ДОПОМОГУ ВІЧНІТЕЛЕВІ.

•2•1996

У журналі вміщено статті з проблем давньої історії та археології від первісності до середньовіччя, публікації нових матеріалів і результатів досліджень пам'яток на території України та за рубежом, дискусійні питання, біографічні матеріали, хроніку.

Для археологів, істориків, краєзнавців, вчителів історії, студентів історичних факультетів, усіх, хто цікавиться давньою історією України.

В журнале помещены статьи по проблемам древней истории и археологии от первобытности до средневековья, публикации новых материалов и исследований памятников на территории Украины и за рубежом, дискуссионные вопросы, биографические материалы, хроника.

Для археологов, историков, краеведов, студентов исторических факультетов, всех, кто интересуется древней историей Украины.

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

П. П. ТОЛОЧКО (головний редактор),
В. Д. БАРАН, К. П. БУНЯТЯН,
М. І. ГЛАДКИХ, В. М. ЗУБАР (відповідальний
секретар), С. Д. КРИЖИЦЬКИЙ (заступник
головного редактора), В. К. МІХЕЄВ,
О. П. МОЦЯ, В. Ю. МУРЗІН,
В. В. ОТРОЩЕНКО, С. В. СМИРНОВ,
В. Н. СТАНКО, Р. В. ТЕРПИЛОВСЬКИЙ,
Г. М. ТОЩЕВ, В. М. ЦИГИЛИК,
Є. В. ЧЕРНЕНКО

Адреса редакції:
252025, Київ-25, вул. Володимирська, 3
Телефон 228-44-05

Здано до набору 11.11.95. Підп. до друку
03.04.96. Формат 70x108 1/16. Папір офсетний.
Друк офсетний. Ум. друк. арк. 14,00.
Ум. фарбо-відб. 14,16. Обл.-вид. арк. 15,12.
Тираж 800 прим. Зам. № 190

Оригінал-макет виготовлений редакційно-видавничим центром ІА НАН України.

Друкується за постановою редакційної колегії
журналу.

Редактори Л. В. ФРАЙМОВИЧ,
О. В. КРАВЧЕНКО, І. І. КЛІМКОВА

Художній редактор М. І. ІСВЛСВ

АРХЕОЛОГІЯ

• 2 • 1996

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ
НАУК УКРАЇНИ
ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ
НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ

Заснований у березні 1989 р.
Видається
щоквартально

Київ

ЗМІСТ

Статті

- 3 ЖУРАВЛЬОВ О. П., КОТОВА Н. С. Тваринництво неолітичного населення України
- 17 НІКІТЕНКО М. М. Реконструкція первинної позиції померлих в похованнях ямної культури та їх класифікація.
- 32 ТЕЛЕГІН Д. Я. Про роль носіїв неолітичних культур дніпровсько-вісланського регіону в етногенетичних процесах: балти і слов'яни.
- 46 ПАНЬКОВ С. В. Про стан залізодобування в античному виробництві Північного Причорномор'я.
- 54 КОЗАК Д. Н. Формування давньослов'янських пам'яток на території Волині і Північної Галичини в першій чверті I тис.

Публікації археологічних матеріалів

- 69 КОНСТАНТИНЕСКУ Л. Ф., ПРИВАЛОВ А. І. Про один з типів ряннямних поховань Північного Надазов'я.
- 72 СМИНТИНА О. В., НІКІТІН В. І. Нова Гребениківська стоянка на Південному Бузі.
- 79 ЗОЛОТАРЕВ М. И. Торговые коммуникации между Херсонесом и Скифия в конце IV — первой трети III в. до н. э.
- 84 ГОТУН І. А., ПЕТРАУСКАС А. В., ЧЕРНИШ Г. П. Жорна на території Подніпров'я.
- 92 ХАРЛАМОВ В. О. Нові дослідження на «Вознесенському узвозі» в Києві.

Дискусії

- 103** Від редакційної колегії.
- 116** БОЛГРИК Ю. В. Про «відповіальні здобутки» і здоровий глузд.

На допомогу вчителеві

- 121** МАЛСОВ Ю. М. Гортуючи сторінки нашої давньої історії.
- 124** ЗАЛІЗНЯК Л. Л. Походження людини та заселення України.

До методики археологічних досліджень

- 134** ОНИШКЕВИЧ Л. Комп'ютери та картографія на мінойсько-му острові Псіра у Греції.

Нові відкриття і знахідки

- 140** ТУРОВСКИЙ Е. Я., ФИЛИПЕНКО А. А. Новое надгробие римского солдата с некрополя Херсонеса Таврического.
- 143** КОБАЛЬ І. В. Скарб металевих виробів доби пізньої бронзи з с. Квасове Закарпатської області.
- 148** КУРБАТОВ А. В. Коллекция кожаных предметов из Чернигова.

Рецензії

- 152** ПЕЛЕЩИШИН М. А. Пам'ятки гальштатського періоду в межиріччі Вісли, Дністра і Прип'яті (Відп. редактор Л. І. Крушельницька). — К.— Наукова думка, 1993.— 322 с.— Іл.

Хроніка

- 155** ГЕРЕТА І. П. Міжнародна співпраця тернопільських археологів.

Вітаємо ювілярів

- 157** К 70-летию Татьяны Николаевны Высотской.

- 158** Наші автори

- 159** Список скорочень

СТАТТІ

ТВАРИННИЦТВО НЕОЛІТИЧНОГО НАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

О. П. Журавльов, Н. С. Котова

На підставі порівняння остеологічного матеріалу з відомих пам'яток простежується розвиток тваринництва неолітичного населення України.

Наукових праць, присвячених тваринництву неолітичного населення на території України обмаль. І. Г. Підоплічко визначив остеологічні матеріали з усіх відомих у 30—40-ві рр. неолітичних пам'яток, але майже не зробив висновків за цими матеріалами¹. Визначення кісток з ряду неолітичних пам'яток с у статті В. І. Бібікової², але знову без будь-яких висновків стосовно тваринництва.

Дослідженням остеологічних матеріалів з двох кримських стоянок Заміль-Коба II і Таш-Аїр I присвячена стаття О. Л. Дмитрієвої³. На її думку, в господарстві мешканців цих стоянок доби неоліту переважало полювання, проте є й тваринництво, особливо свинарство. Вона зробила припущення про місцеву доместикацію свині, яке підтримав Д. О. Крайнов. Останній вважає, що крім свині в Криму відбувалася також доместикація вівці, тура й, можливо, коня⁴.

З доместикацією в Криму свині погодився і В. М. Даниленко. Він також запропонував свою схему становлення тваринництва на Україні⁵. На його думку, місцем доместикації великої рогатої худоби було степове Передкавказзя. Вона переважала в стадах неолітичного населення західного Приазов'я, про що в свою чергу свідчать остеологічні матеріали поселення І поблизу Кам'яної Могили. Дрібна рогата худоба, вважав В. М. Даниленко, потрапила до неолітичного населення України з Прикаспію. Він звертав увагу і на визначну роль тваринництва у сурського населення Надпоріжжя та, особливо, у бую-дністровських мешканців Південного Бугу. Зазначимо, що В. М. Даниленко всі знахідки коней з визначень І. Г. Підоплічка та В. І. Бібікової по неолітичних пам'ятках відніс до дикого виду коня⁶.

В. І. Цалкін, при описі остеологічних матеріалів з неолітичних пам'яток України, відзначав, що велика та дрібна рогата худоба, свиня й, можливо, кінь були відомі носіям культури лінійно-стрічкової кераміки вже в другій половині V тис. до н. е.⁷. Такий широкий набір видів свійських тварин, на його думку, може свідчити про високорозвинене тваринництво, тому воно не могло базуватися лише на місцевій основі. В. І. Цалкін вважав, що в Південно-Східній Європі дрібна рогата худоба з'явилася завдяки прийшому населенню, яке вже мало її. Однак він припускає можливість місцевої доместикації бика й свині, звертаючи увагу на те, що особини цих видів, кістки від яких було знайдено на неолітичних поселеннях кінця V — початку IV тис. до н. е., значно відрізняються від своїх диких предків, тобто вони є результатом досить тривалого розведення в свійському стані. Не викликає сумнівів у В. І. Цалкіна доместикація коня на півдні Східної Європи. Його

© О. П. ЖУРАВЛЬОВ, Н. С. КОТОВА, 1996

«АРХЕОЛОГІЯ», № 2, 1996 р.

появу в Подністров'ї автор пов'язує із запозиченням у більш східних племен. На відміну від В. М. Даниленка, В. І. Цалкін вважає всі залишки коней з неолітичних пам'яток України, в тому числі й визначені раніше іншими авторами, належними до свійського виду⁸.

Наявність всіх видів свійських тварин в неолітичних пам'ятках Надпіржа середини IV тис. до н. е. відзначав Д. Я. Телегін⁹. Господарство населення маріупольської культурно-історичної області розглядали І. Б. Васильєв та А. Т. Синюк¹⁰. На їх думку, саме в маріупольському середовищі відбулося приручення коня й становлення конярства як особливої форми тваринництва. Зони вважають, що про це в першу чергу свідчать жертовник з кістками коня С'єзжинського могильника у Середньому Поволжі та кістяні зображення коней.

Про становлення тваринництва в Приазов'ї писала Л. Я. Крижевська, розглядаючи матеріали матвєєвокурганських поселень, де у шарах раннього неоліту були знайдені кістки свійських тварин: бика, вівці, кози, свині¹¹. На їх думку, бик і свиня могли бути доместиковані в цих місцях. Про доместикацію кабана свідчить найголовніше його значення як мисливської тварини. Вона погоджується також з В. М. Даниленком про отримання дрібної рогатої худоби неолітичним населенням Приазов'я від мешканців Прикаспію. Посилаючись на В. І. Бібікову, Л. Я. Крижевська вважає степові райони на схід від Дніпра місцем доместикації коня.

Розвиток тваринництва на Україні привертав увагу і В. О. Шнірельмана¹². На його думку, перші свійські тварини з'явилися у неолітичного населення України та Молдови в результаті контактів з племенами суміжних територій. Зокрема, свиню отримали від носіїв культури Лепенські Вір, велику рогату худобу — від кріського населення. На думку автора, відсутність дрібної рогатої худоби в буго-дністровських пам'ятках Подністров'я, знахідки 11 кісток у Матвєєвому Кургані і на буго-дністровських стоянках Південного Бугу свідчать про отримання свійських овець та кіз від більш східного населення Північного Приазов'я та Передкавказзя. В. О. Шнірельман заперечує можливість доместикації тварин в Криму й південноросійських степах, вважаючи, що кінь міг бути приручений тільки в Північному Причорномор'ї¹³.

Підсумовуючи всі наявні на сьогоднішній день визначення остеологічних матеріалів з пам'яток різних неолітичних культур, можна запропонувати таку, звичайно, попередню, й деякою мірою схематичну, картину розвитку тваринництва стародавнього населення України. Детальніше розглядати цю дуже значну й важливу проблему автори планують в наступних публікаціях, присвячених окремим пам'яткам та групам пам'яток. Дослідження становлення тваринництва неможливо без урахування природно-кліматичних умов, в яких існувало неолітичне населення України, а також культурно-історичної ситуації, що складалася в той чи інший період.

Формування неолітичних культур в даному регіоні почалось, ймовірно, у другій половині VI тис. до н. е. Переход населення до неолітичної стадії розвитку був викликаний двома причинами: кризою мисливсько-збиральницького господарства через погіршення природно-кліматичних умов та контактами з населенням, яке вже мало елементи відтворюючого господарства. Судячи за сучасними даними, у другій половині VI тис. до н. е. фіксуються найбільші для атлантичного періоду посушливість та потепління клімату, коли температура була вище, а зволоженість нижче, ніж зараз¹⁴. В умовах аридизації почалось розширення степової зони. Ймовірно, що в Північному Причорномор'ї й Приазов'ї поширилися посушливі або сухі степи, в південних районах сучасного лістостепу — різnotравнозлакові.

Наприкінці VI тис. до н. е., напевне, аридизація клімату викликала міграцію в східному напрямку кріського населення з території сучасної Румунії й пересування у Закарпаття із Трансильванії близького йому за культурою кереського населення¹⁵. Носії кріських та кереських традицій мали комплексне землеробсько-тваринницьке господарство й розвинену кераміку. Вони займали передгірські та лісостепові райони, ведучи, на думку М. Ф. Потушняка, досить осілий спосіб життя. Кереське населення Закарпаття розводило велику та дрібну рогату худобу, свиней. У матеріалах поселення поблизу с. За-

ставне Береговського р-ну Закарпатської обл. з розкопок 1985 р. відсутні кістки диких тварин¹⁶. За числом особин свійський бик становив 50%, дрібна рогата худоба — 33% і свиня — 17%. Проте М. Ф. Потушняк, виходячи, мабуть, з інших джерел, пише, що це населення полювало на оленів та кабанів¹⁷. Склад стада й знахідки посудин типу друшляків дозволяє висловити припущення про м'ясо-молочне спрямування тваринництва у кереського населення Закарпаття.

Можливо, під впливом криського населення у мезолітичних мешканців Подністров'я сформувалися традиції дністровського варіantu буго-дністровської культури. У них з'явилися кераміка, свійські бик та свиня й елементи раннього землеробства. На думку В. О. Шнірельмана, дрібну рогату худобу це населення розводити не могло через густі ліси¹⁸.

Саме криський вплив, який сприйняли буго-дністровські мешканці Подністров'я, призвів до поширення наприкінці VI тис. до н. е. у населення Південного Бугу раннього землеробства й глиняного посуду. Приводом до цього стало погіршення природно-кліматичних умов існування, викликане глибо-кою аридизацією. На думку В. М. Даниленка, визначальними галузями господарства у неолітичного населення Південного Бугу залишалися полювання й рибальство. За визначеннями В. І. Бібікової, перші свійські тварини (1 особина бика) зафіксовані у скибенецькому шарі (перша чверть V тис. до н. е.) поселення Базьків острів¹⁹. Ця пам'ятка досліджувалася в 1959 р. В. М. Даниленком й розташована поблизу с. Скибенці Тростянецького р-ну Вінницької обл. Кістки від двох особин свійського бика було знайдено і в самчинському шарі (третя чверть V тис. до н. е.) цієї пам'ятки (табл. 1). Правда, в пізнішій публікації ці знахідки описуються В. І. Бібіковою як кістки великої рогатої худоби або тура²⁰, тобто впевненості у правильності визначення не було. Серед остеологічних матеріалів з хронологічно нерозділених шарів Митькова острова, розташованого поруч з Базьковим, В. І. Бібікова визна-чила кістки 3 особин свійського бика та 1 особини собаки. Зазначимо, що вона описала свійського бика з цих поселень як досить великого та ще й з ознаками диких форм.

Серед ранньо-неолітичних пам'яток України великий інтерес у дослідників викликає поселення I поблизу Кам'яної Могили (с. Терпіння Мелітопольського р-ну Запорізької обл.). Розкопки В. М. Даниленка дали унікальні, в першу чергу через свою численність, остеологічні матеріали²¹. На думку В. М. Даниленка, до складу цього поселення входять 4 архаїко-неолітичні шари, 2 шари приазовської неолітичної культури, шар азово-дніпровської культури, а також шари доби енеоліту, бронзи та раннього заліза²². Д. Я. Телегін, який розкопав на поселенні близько 50 м² площи в 1983 та 1987 рр., простежив, за його термінологією, шар кукрецької мезолітичної культури, вище шар сурської неолітичної культури (приазовської за В. М. Даниленком), його перекривав шар надпорізької культури (азово-дніпровської за В. М. Даниленком), який, в свою чергу, був перекритий середньо-острогівським шаром²³.

Дослідження в бассейні р. Молочної, проведені О. В. Тубольцевим, Ю. Я. Рассамакіним та Н. С. Котовою, показали наявність тут пам'яток азово-дніпровської та сурської культури. Будь-які інші неолітичні матеріали на цій території відсутні. Кераміка із неолітичних шарів поселення I поблизу Кам'яної Могили також належить до азово-дніпровської та сурської культур.

Звертаючись до остеологічних матеріалів з цієї пам'ятки, зазначимо, що в мезолітичних (за Д. Я. Телегіним) або архаїко-неолітичних (за В. М. Даниленком) шарах знайдено рештки 291 особин свійських ссавців, а також 27 особин диких. В. М. Даниленко у своїй публікації рештки коня відніс до диких ссавців²⁴. У шарах середньо-острогівської, азово-дніпровської та приазовської культур знайдено кістки від 129 особин свійських ссавців та 19 диких. Надто велика для неолітичних пам'яток Східної Європи кількість особин свійських тварин викликає недовіру у частини дослідників, які не використовують в своїх працях ці матеріали²⁵.

На думку авторів статті, стратиграфія поселення I поблизу Кам'яної Могили викликає багато запитань, відповіді на які із існуючих публікацій та «АРХЕОЛОГІЯ», № 2, 1996 р.

звітів про розкопки одержати неможливо. Важко повірити в те, що з площею 130 м², навіть при складанні разом остеологічних матеріалів з трьох-четирьох культурних шарів можна було отримати таку значну кількість кісток свійських тварин. Нами досліджено близьке територіально й за набором культурних шарів поселення Семенівка, розташоване приблизно за 10—12 км нижче за течією р. Молочної від Кам'яної Могили. Там площа розкопу становила близько 200 м². Число особин тварин загалом було значно меншим, ніж на Кам'яній Могилі, при переважно більшому археологічному матеріалі. Проте слід пробувати пояснити такі розбіжності.

В. М. Даниленко пише, що пам'ятка розкопувалася шістьма розкопами. Не виключено, що І. Г. Підоплічко число особин рахував спочатку по окремих розкопах, а потім просто склав їх разом. От і вийшло, що різні кістки однієї і тієї ж особини, знайдені в різних розкопах, врахувалися як кістки від різних особин. На жаль, таке трапляється, коли між археологами й археозоологами немає чіткого взаєморозуміння і кожний працює окремо. Знайдена на поселенні I поблизу Кам'яної Могили незначна кількість кісток таких великих диких тварин як тур, олень, козуля, кабан може бути пояснена обітуванням та розділенням туш на місці полювання.

У цій статті ми не використовуємо матеріали як Кам'яної Могили, так і матеріали сурської неолітичної культури взагалі. Специфіка цієї культури полягає в тому, що для неї властивий значний консерватизм у виготовленні кераміки та знарядь праці. Ця обставина, а також нечисленність, іноді навіть поодинокість знахідок кераміки на поселеннях ускладнює визначення хронологічної позиції окремих пам'яток. Для розв'язання цього завдання потрібні розкопки значними площами з чіткою фіксацією кожної знахідки, особливо на багатошарових пам'ятках. Такі дослідження до нашого часу були проведені тільки на поселенні Семенівка, матеріали з якого введені до наукового обігу лише частково²⁶.

Повертаючись до розгляду розвитку тваринництва на Україні на тлі природно-кліматичних та етнокультурних змін, зазначимо, що у середині V тис. до н. е. спостерігалося зростання загальної зволоженості клімату, що призвело до скорочення степової зони й поширенню лісів по долинах річок до Чорного та Азовського морів²⁷. Межі лісостепової зони наблизилися до сучасних. Сприятливі природно-кліматичні умови дозволили збільшитись чисельності населення, що викликало значні зміни в етнокультурній ситуації на Україні. До Закарпаття з території Угорщини переселяються носії культури розписної кераміки, які асимілюють кереське населення. На думку М. Ф. Потушняка, пришельці мали комплексне землеробсько-тваринницьке господарство²⁸. На жаль, визначення остеологічних матеріалів з поселень цієї культури досі не опубліковані.

Країці, ніж раніше, умови для життя на південні степової зони сприяли прогресенню з території Нижнього Подоння до західного Приазов'я та степового Подніпров'я носіїв нижньодонської культури. Вони залишили другий та третій шари Роздорського поселення, п'ятий — третій шар поселення Ракушковий Яр, перший шар Роздольного та Маріупольський могильник. Про можливе існування землеробства у цього населення свідчать знахідки рогових мотик і зернотерок на Ракушковому Ярі та мотикоподібних знарядь праці на Роздорському поселенні²⁹. Судячи за тезисними публікаціями, населення, яке залишило верхні шари Ракушкового Яру, розводило велику та дрібну рогату худобу, свиней, утримувало собак. Знайдено там і кістки коня, належність якого до дикого чи домашнього виду Е. В. Геррут залишив нез'ясованою³⁰. О. П. Северська, яка визначала остеологічні матеріали із сурсько-нижньодонського шару поселення Роздольне, віднесла до свійських видів бика, вівцю та свиню. Знайдені там кістки коня вона через датування шару неолітом визначила як належні дикому видові. Основними промисловими тваринами нижньодонського населення були звичайний олень, козуля, кабан. На поселенні Роздольне в сурсько-нижньодонському шарі знайдено поки що кістки лише борсука (табл. 2).

Аридизація клімату, яка відбулася в кінці V тис. до н. е., погіршила умови життя на південні степової зони і привела до переселення її мешканців на

північ. Так, в басейнах Сіверського Дінця та Айдара з'являються носії нижньодонської та сурської культур, чиє співіснування з місцевим донецьким населенням фіксується на поселеннях Гирло Оскола-1, Підгорівка, Старобільське та ін., які мають конкретичні матеріали³¹. Трасологічний аналіз матеріалів із Старобільського поселення виявив наявність серед кам'яного інвентаря вкладнів серпа й молотильної дошки, що дозволяє говорити про наявність землеробства. Серед фауни з цього поселення О. П. Журавльов визначив кістки свійських бика, вівці, кози, собаки, коня. Тваринництво надавало мешканцям Старобільського поселення понад половину харчового раціону м'яса.

Остеологічні матеріали з Підгорівки визначав К. М. Золотов. Серед свійських тварин він вказав бика і свиню, а козу і коня відніс до диких³². Проте на Україні незвідомі дики види овець чи кіз, тому ці визначення викликають сумніви. Основними об'єктами полювання пізньонеолітичних мисливців в районі Сіверського Дінця та Айдара були звичайний олень та кабан, менше полювали тура.

У третій четверті V тис. до н. е. частина нижньодонського населення осіла в басейні р. Молочної й степовому Подніпров'ї. Його перебування в оточенні корінних мешканців цієї території — носіїв сурської культури — привела до видозмін традицій та утворення на нижньодонській основі азово-дніпровської культури³³. Другою половиною V тис. до н. е. датуються матеріали з нижніх шарів Семенівки, Собачок, Вовчка. На жаль, остеологічні матеріали з нижнього шару поселення Собачки були сумовані з верхнім шаром³⁴, тому користуватися ними треба дуже обережно. У нижньому шарі Семенівки ранні азово-дніпровські матеріали дуже нечисленні й свідчать, можливо, про існування представників азово-дніпровської культури в сурській общині.

На даний час є наступні відомості про тваринництво другого періоду азово-дніпровської культури. Остеологічні матеріали походять з нижнього шару поселення Середній Стіг, других шарів Семенівки та Роздольного, з поселення Собачки. Вони свідчать про розвинене тваринництво, яке існувало у азово-дніпровського населення в першій половині IV тис. до н. е. і давало 70—90% м'ясного харчування (табл. 3). Стадо пізнього азово-дніпровського населення складалося з великої та дрібної рогатої худоби, свиней і, можливо, коней. Утримували собак. Цікаво, що у Надпоріжжі матеріали з поселень Собачки й Середній Стіг дають переважання особин дрібної рогатої худоби³⁵.

Трохи детальніше зупинимося на рештках коня. І. Г. Підоплічко, який був знайомий з кістками тарпана, визначив кістки, знайдені в Собачках й Середньому Стогу, як належні свійському коневі³⁶. Так само визначила кістки коня з Роздольного Й. О. П. Секерська. Зараз можливо дати повний опис лише тих кісток від коней, з якими працював один з авторів цієї статті — О. П. Журавльов. Зазначимо, що незвідомі вибірки роблять взагалі проблематичними всі спроби видового визначення кісток коня з неолітичних поселень на території України. І все ж таку роботу треба виконувати. Отже, пропонуємо опис кісток коня.

З нижнього шару Семенівки з матеріалами сурської та ранньої азово-дніпровської культур походять 31 кістка від 1 молодої й 1 дорослої особин коня. Вимірюти вдалось лише дві кістки: таранну (ширина нижнього кінця 53 мм) та п'яткову (ширина на рівні вінцевого відростку 45,5 мм, поперечник на тому ж рівні 48,5 мм). Розміри таранної поступаються аналогічним широкопалого коня пізнього племістоцену Верхнього Дону³⁷, переважають розміри кістки тарпана³⁸ і дуже близькі до розмірів таранної свійського коня з поселенням катакомбної культури Матвіївка-1 у Нижньому Побужжі³⁹. Тут і далі ми намагалися шукати аналогії на пам'ятках найближчих як територіально, так і хронологічно, не беручи до уваги або дуже ранні (наприклад, середній палеоліт) або надто пізні (дoba раннього заліза), а також далекі за розташуванням, наприклад, Західна Європа або Середня Азія. Отже, виходячи з наведених цифр, можна зробити висновок, що таранна кістка з нижнього шару Семенівки належала, швидше за все, свійському коню. Ймовірно, до цього виду слід віднести і п'яткову та решту кісток коня з цього шару.

У шарі другого періоду азово-дніпровської культури було знайдено 19 кісток від 1 молодої та 2 дорослих особин коня. Вимірюти вдалося перший

верхній передкорінний зуб Р² (довжина 38 мм, ширина 24 мм), фрагменти променевої (ширина нижнього кінця 79,5 мм, ширина нижнього суглобового блоку 65 мм) та пlessнової (ширина нижнього кінця 51 мм, поперечник його — 38 мм) кісток. Розміри Р² із Семенівки переважали аналогічні тарпана з Мирного, але були близькі до пізньоплейстоценового широкопалого коня з Верхнього Дону, тарпана з колекції Зоологічного інституту РАН у Санкт-Петербурзі (ЗІНа), свійського коня доби середньої бронзи та мезолітичного коня з Нижнього Подністров'я⁴⁰. До речі видова належність останнього остаточно не з'ясована. Пlessнова кістка з Семенівки була меншою за пlessнові пізньоплейстоценові коня, близькою до тарпана з Мирного та свійського коня доби ранньої бронзи, а також більшою, ніж у тарпана із ЗІНа та свійського коня з Матвіївки-1⁴¹. Отже, видову належність цього коня визначити важко. Кістки з шару другого періоду азово-дніпровської культури Семенівки належали або тарпану або свійському консі.

Серед азово-дніпровських пам'яток незвичайними виглядають остеологічні матеріали із стоянки Чапасвка поблизу с. Чапасвка Молочанського р-ну Запорізької обл. Пам'ятка, швидше за все, належить до першого періоду азово-дніпровської культури і є короткочасною стоянкою, якою користувалися протягом одного теплого сезону року⁴². На думку Л. Л. Гайдученко, знайдені на стоянці кістки належали тільки диким тваринам. Проте археозоолог не зміг визначити вид, до якого належали кістки коня.

Судячи за матеріалами Собачок, основними об'єктами полювання азово-дніпровського населення в Надпоріжжі був звичайний олень. Здобували також кулана, кабана, тура. У бассейні р. Молочної полювали на європейського віслюка, кабана, сайгака, зубра.

Аридизація наприкінці V тис. до н. е. примусила частину азово-дніпровського населення переселитися на північ степового Подніпров'я і в прилеглі райони лісостепу. Окрім його групи досягли басейну р. Десни. Тут вони були асимільовані місцевими мешканцями з традиціями, близькими до київського варіantu кисво-черкаської культури дніпро-донецької області. Це стало поштовхом до утворення лизогубівської культури кінця V — першої половини IV тис. до н. е. Поселення Лизогубівка, за яким було названо цю культуру, розташоване поблизу одноіменного села Конотопського р-ну Сумської обл. На думку В. І. Неприної, мешканці цього поселення могли займатися землеробством, про що свідчать знахідки зернотерки, палок-копалок, мотики. Важливу роль у їхньому житті відігравало полювання. Здобували ведмедя, кабана, звичайного оленя, козулю, тура. Лише 7% особин належали великій рогатій худобі. На Лизогубівському поселенні знайдено і рештки коня (18% від загального числа особин). С. І. Данилова визначила їх як рештки *Eguus caballus*, проте написала, що кінь, ймовірно, був диким⁴³.

Цікаві дані були отримані на поселенні Погорілівка-Вирчище, розташованому на березі р. Єсмань, лівої притоки Десни, поблизу с. Погорілівка Кролевецького р-ну Сумської обл. На ньому знайдені матеріали культур ямково-гребінцевої кераміки і лизогубівської. Лизогубівські матеріали переважали у другому горизонті пам'ятки і саме там було знайдено основну кількість кісток коня (26% за числом особин в цьому горизонті). В. І. Бібікова через погану збереженість не змогла визначити їх видову належність⁴⁴. Основну частину м'ясного харчування населення, яке залишило цей другий горизонт, складали дики звірі (табл. 4). Головним об'єктом полювання був кабан, в меншій кількості здобували звичайного оленя, козулю, лося.

У безпосередніх сусідів лизогубівського населення — носіїв кисво-черкаської культури тваринництво відігравало незначну роль. Найнадійніші дані отримані по поселенню Бузьки черкаського варіantu цієї культури (кінець V — перша половина IV тис. до н. е.). Воно було розташовано на лівому березі Дніпра поблизу с. Бузьки Золотоноського р-ну Черкаської обл.)⁴⁵. Мешканці цього поселення основну частину м'ясної їжі отримували в результаті полювання (табл. 4). Головними його об'єктами були кабан, звичайний олень і козуля. Рідше здобували лося. Нечисленні свійські тварини (26% всіх особин) включали велику та дрібну рогату худобу, свиню, собаку⁴⁶.

Суперечливі дані наведено по другому поселенню черкаського варіantu

києво-черкаської культури — шару Д₁ багатошарового поселення Ігрень-8⁴⁷. Пам'ятка розташована в межах сучасного Дніпропетровська на Ігренському п-ві. А. В. Добровольський, посилаючись на І. Г. Підоплічка та на В. І. Бібикову, вказував, що в шарі Д₁ відсутні свійські тварини окрім собаки⁴⁸. Аде тут же писав, що в цьому шарі знайдено кістки великої рогатої худоби⁴⁹. Д. Я. Телегін, посилаючись на А. В. Добровольського, пише про наявність в шарі Д₁ свійського бика та собаки⁵⁰. В. І. Цалкін, посилаючись на І. Г. Підоплічка, пише про знахідки в цьому шарі кісток великої та дрібної рогатої худоби, свині, коня та собаки⁵¹. А сам І. Г. Підоплічко з цього шару перераховує лише диких тварин⁵².

У середині V тис. до н. е. з території Польщі на Україну просунулися носії культури лінійно-стрічкової кераміки. Вони розселилися у лісостеповій зоні і Поліссі до району сучасного м. Житомира⁵³. В останній час остеологічні матеріали молдавських поселень цієї культури Флорешти та Цира⁵⁴ доповнились матеріалами поселень з території Західної України: Басів Кут (Рівне), Голишів, Гірка Полонка, Гнідава⁵⁵. Поселення Рівне на околицях сучасного м. Рівне, на думку Г. В. Охріменка, належить до першого періоду розвитку культури лінійно-стрічкової кераміки й датується 4500—4400 рр. до н. е. Поселення Голишів на околиці сучасного м. Луцька та Гірка Полонка поблизу однойменного села Луцького р-ну Волинської обл. Г. В. Охріменко датує 4400—4200 (4100) рр. до н. е. і відносить до середнього періоду цієї культури. Поселення Гнідава в однійменному урочищі поблизу с. Рованці Луцького р-ну Волинської обл. належить до пізнього періоду культури лінійно-стрічкової кераміки й датується 4200 (4100) — 3800 (3700) рр. до н. е. Мешканці цих поселень основне м'ясне харчування одержували від тваринництва — до 90% (табл. 5). Вони розводили велику та дрібну рогату худобу, свиней, собак. На поселенні Гнідава за числом особин переважала велика рогата худоба, на решті — дрібна рогата худоба. На Рівному, Голишіві й Гнідаві знайдено однакову кількість (за числом особин) овець та кіз, на Гіркій Полонці переважали вівці. По дві особини свійського коня було на Гнідаві та Гіркій Полонці, що зближує їх з Флорештами та Цирою.

На поселенні Голишів виміряти вдалося лише 2 кістки коня: променеву (ширина нижнього кінця 71 мм, ширина нижнього суглобового блоку 60 мм) та пlessнову (поперечник діафізу 25 мм, ширина нижнього кінця — 51 мм, поперечник його — 31,5 мм, відношення поперечника та ширини — 62%). Пlessнова кістка відрізняється за розмірами від кісток широкопалих коней та пропорціями від кісток тарпана⁵⁶. У той же час вона близька до пlessнових кісток коней із Дереївки, ямного Михайлівського поселення та більше за розміром, ніж кістки із катакомбного поселення Матвіївка-1⁵⁶.

На Гіркій Полонці вдалося виміряти ряд кісток. Зуб М₃ мас довжину 30 мм, ширину 13 мм. У променевої кістки медіальний поперечник верхньої суглобової поверхні — 41,5 мм, латеральний поперечник — 31,5 мм. У тазової кістки довжина вертлужної западини була 62,5 мм, ширина її — 59,5 мм. Дві таранні кістки мали висоту 51,5 мм і 57,5 мм, ширину нижнього кінця — 49,5 мм та 54,5 мм, відносну ширину нижнього кінця — 96% та 95%. Дві п'яткові кістки мали повну довжину 104 мм і 108,5 мм, ширину на рівні дзьобоподібного відростку першої — 45 мм, у другої — відсутня, поперечник на тому ж рівні — 50,5 мм і 52,5 мм. Перша задня фаланга мала повну довжину 83 мм, довжину по середній лінії — 73 мм, ширину верхнього кінця — 56 мм, поперечник його — 21 мм, ширину нижнього суглобового блоку — 41,5 мм, поперечник його — 25 мм, відносну ширину верхнього кінця — 67,5%, діафізу — 40%, нижнього кінця — 50%, відношення поперечника до ширини верхнього кінця — 80,5%, відношення поперечника до ширини діафізу — 63,5%, відношення поперечника нижнього суглобового блоку до його ширини — 60%. Дві другі задні фаланги мали повну довжину 46,5 мм та 47,5 мм, довжину по передній лінії — 42,5 й 43 мм, ширину верхніх кінців — 50,5 та 51 мм, їх поперечники — 22,5 та 24 мм, ширину нижніх кінців — 45 та 46,5 мм, їх поперечники — 26,5 та 27 мм. Знайдені також дві треті задні фаланги. Довжина їх передніх стінок — 55,5 та 56,5 мм, ширина — 70 та 75 мм, висота — 28 та 30 мм. Всі ці кістки відрізняються за роз-

мірами чи пропорціями, або тим та другим від широкопалих коней та тарпана. Вони наближаються до розмірів кісток коней із поселення Михайлівка та Матвіївка, що дозволяє визначити їх як кістки свійських коней.

Наприкінці V тис. до н. е. простежуються тісні контакти азово-дніпровського та найбільш південних груп буго-дністровського населення, що мешкало на півночі степової зони на території сучасної Миколаївської обл. За матеріалами поселень Пугач 1 та 2⁵⁷, Миколина Бряка фіксується значний вплив азово-дніпровських традицій на виготовлення кераміки буго-дністровським населенням. Ці поселення датуються кінцем V — першою четвертю IV тис. до н. е. Остеологічні матеріали з неолітичних шарів Пугача 2 та близького до нього Гарду 3 визначав О. П. Журавльов (розкопки М. Т. Товкайло). На поселенні Пугач 2 в неолітичному шарі було знайдено 10 кісток від 4 особин свійського бика, 1 кістка від 1 особини свійської вівці, 42 кістки від 1 особини вівці або кози, 21 кістка від 2 особин свійського коня, 7 кісток від 1 особини собаки, 1 кістка від 1 особини зайця русака, 2 кістки від 1 особини річкового бобра, 7 кісток від 1 особини кабана та 14 кісток від 2 особин звичайного оленя. На Гарді 3 зафіксовано 185 кісток від 7 особин свійського бика, 1 кістка від 1 особини кози свійської, 41 кістка від 1 особини вівці або кози, 37 кісток від 3 особин свійського коня, 1 кістка від 1 особини тарпана, 1 кістка від 1 особини річкового бобра, 4 кістки від 1 особини кабана, 1 кістка від 1 особини звичайного оленя, 3 кістки від 1 особини тура.

Оскільки найскладнішими завжди є визначення виду коня, наводимо розміри кісток цієї тварини. На Пугачі 2 вдалося виміряти дві кістки. Фрагмент променевої кістки має ширину нижнього кінця 82 мм, ширину нижнього суглобового блоку — 67 мм. Друга передня фаланга мала повну довжину 50 мм, довжину по середній лінії — 46 мм, ширину верхнього кінця — 58,5 мм, поперечник його — 34,5 мм, ширина діафізу — 50 мм, поперечник його — 24 мм, ширина нижнього кінця — 55,5 мм, поперечник його — 28 мм. Оскільки розміри променевої дуже мінливі і в даному випадку не є діагностичними, основну увагу привертає друга передня фаланга, яка за розмірами та пропорціями відрізняється як від широкопалого пізньоплейстоценового коня, так і від тарпана, наближаючись до сучасних свійських коней. Отже, швидше за все на Пугачі 2 знайдено кістки свійського коня.

На Гарді 3 вдалося виміряти чотири кістки. Фрагмент ліктьової кістки мав поперечник на рівні кінцевого відростку 62 мм. Таранна кістка мала висоту 61 мм, ширину нижнього кінця — 53 мм. П'яткова кістка має ширину на рівні вінцевого відростку 43 мм, поперечник на тому ж рівні — 48 мм. Друга задня фаланга має повну довжину 48 мм, довжину по середній лінії — 43 мм, ширину верхнього кінця — 54 мм, поперечник його — 34 мм, ширина діафізу — 45,5 мм, поперечник його — 25 мм. Оскільки в літературі майже не зустрічаються виміри ліктьової та п'яткової кісток, основну увагу приділимо таранній та фаланзі. Вони наближаються за розмірами до кісток свійських коней, відрізняючись від кісток широкопалих коней та тарпана. Отже, тут ми маємо справу зі свійським конем.

У неолітичних шарах Гарду 2 було знайдено другу задню фалангу, довжина якої — 47 мм, довжина по середній лінії — 41,5 мм, ширина верхнього кінця — 57 мм, поперечник — 33,5 мм, ширина діафізу — 46 мм, поперечник його — 24 мм, ширина нижнього кінця — 49,5 мм, поперечник його — 28,5 мм. Розміри і пропорції цієї фаланги вказують на належність її тарpanу, дуже схожому зі знайденими на Україні іншими дослідниками⁵⁸.

Отже на обох поселеннях переважали свійські тварини, серед яких була найбільша кількість великої рогатої худоби, за нею йшли кінь та дрібна рогата худоба. Цікавою є відсутність кісток свійської свині. Це, можливо, обумовлено умовами аридизації.

Поселення Миколина Бряка досліджено В. М. Даниленком 1959 р. на березі р. Чорний Ташлик поблизу с. Синюхин Брід Первомайського р-ну Миколаївської обл. Судячи за матеріалами цієї пам'ятки (табл. 1), буго-дністровське населення розводило велику та дрібну рогату худобу, свиней, коней⁵⁹. Цікаво, що дрібна рогата худоба є тільки на буго-дністровських поселеннях савранської фази кінця V — початку IV тис. до н. е. Вона могла

потрапити на Південний Буг від азово-дніпровського населення, де була численною. Це припущення може стосуватися також і свійського коня. Важливим є те, що ці види з'являються в степових буго-дністровських пам'ятках саме в період аридизації.

У Подністров'ї буго-дністровське населення не розводило дрібну рогату худобу протягом всього періоду існування. Проте майже на всіх пам'ятках Подністров'я серед свійських тварин переважала свіння⁶⁰, відома на Південному Бузі лише на поселенні Миколина Бряка. Можливо, склад стада буго-дністровських мешканців Подністров'я визначався природними умовами річкової долини великої ріки, де коливання клімату пом'якшувалися. Періодична його посушливість значно не погіршувала пасовища та мисливські угіддя. А свійських свиней зручно було випасати на галевинах дубових лісів, які росли за доби неоліту на півдні Дністровського лісостепу⁶¹.

Підбиваючи підсумки, зазначимо, що за доби неоліту на території України існувало комплексне господарство з мотижним землеробством, розвиненим тваринництвом і великим значенням мисливства у носіїв культури кереш у першій половині V тис. до н. е. та носіїв культур розписної й лінійно-стрічкової кераміки у другій половині V — початку IV тис. до н. е. Вони розводили велику та дрібну рогату худобу, свиней, собак. Населення культури лінійно-стрічкової кераміки мало також коней, які потрапляли до нього, ймовірно, шляхом обміну. У третій чверті V тис. до н. е. фіксуються контакти носіїв культури лінійно-стрічкової кераміки на середньому етапі їх розвитку з буго-дністровським населенням на самчинській фазі розвитку останнього⁶². У свою чергу, носії буго-дністровської культури в цей час підтримували тісні контакти з нижньодонським населенням, в стадах якого значну роль відігравав свійський кінь. Загалом населення культур кереш, розписної та лінійно-стрічкової кераміки використовувало свійських тварин для отримання як м'яса, так, ймовірно, і молочних продуктів. Умови українського лісостепу, Полісся, передгірських районів Карпат вимагали взимку стійлового утримання худоби з обов'язковою заготівлею кормів на зимовий період.

Значний розвиток тваринництво мало в Приазов'ї та степовому Подністров'ї у другій половині V — першій половині IV тис. до н. е. Носії нижньодонської та азово-дніпровської культур розводили велику та дрібну рогату худобу, коней, в меншій кількості свиней. Але на даному етапі досліджень неможливо впевнено визначити тваринництво як основну галузь господарства цих груп населення. Ми не можемо виключати можливість існування у них і землеробства, яке досить важко простежити за археологічними матеріалами. Деякі свідоцтва землеробства с на поселеннях нижньодонської культури в басейні Дону. Нечисленні остеологічні матеріали не дозволяють поки що говорити ї про існування будь-якої спеціалізації в тваринництві цих груп населення.

Необхідно зазначити, що степові простири України були сприятливими для розвитку раннього скотарства. Багата видами степова рослинність надавала широкий асортимент кормів. Оскільки степ вегетус довго, з квітня до жовтня, то весь теплий період року у тварин є свіжі корми. Особливі скелетні властивості степового травостою дозволяють їйому навіть у сухому стані зберігати, на відміну від лісових трав, усі цінні кормові якості⁶³. Це забезпечувало цілорічний випас свійських тварин, а слабкий сніговий покрив дозволяв легко здобувати корм. Це дуже просто вирішувало питання годування худоби взимку і не вимагало обов'язкового стійлового утримання тварин.

Для більшості буго-дністровських та дніпро-донецьких мешканців лісостепової та лісової зон України фіксується слаборозвинене тваринництво з утриманням незначної кількості худоби, яке вимагало лише мінімального догляду за тваринами. Можливо худобу випасали й вільно, але лише влітку. Природні умови вимагали обов'язкової заготівлі кормів на зиму. Лише у населення, яке мешкало на півночі степу й півдні лісостепу в безпосередній близькості від носіїв азово-дніпровської та нижньодонської культур (наприклад, пізні буго-дністровські мешканці степового Побужжя, населення, яке залишило пам'ятки черкаського варіанту кисво-черкаської культури) фіксується більш розвинене тваринництво з розведенням великої та дрібної рогатої «АРХЕОЛОГІЯ», № 2, 1996 р.

худоби, свині. У населення, в становленні культури якого брали участь окрім групи носіїв азово-дніпровської та нижньодонської культур (лизогубівська культура, пізньонеолітичні мешканці басейнів Сіверського Дінця та Айдару) стадо включало ще й свійських коней.

Таблиця 1. Остеологія бузького варіанту буго-дністровської культури

Вид тварин	Кінець VI тис. до н. е.		З четверті V тис. до н. е.	Кінець V — початок IV тис. до н. е.			
	Базильків острів			Миколиця Бровка	Пугач 2	Гард 3	
	нижній шар	середній шар					
Свійські:							
бик	4/1/10	40/2/5	17/?/?	106/4/28	185/7/41		
вівця	-	-	-	1/1/7	-		
коза	-	-	-	-	1/1/6		
вівця-коза	-	-	3/?/?	42/1/7	41/1/6		
свиня	-	-	8/?/?	-	-		
кінь	-	-	-	21/2/14	37/3/18		
собака	-	-	-	7/1/7	-		
Всього:	1/10	2/5	?/?	9/64,5	12/71		
кінь, вид невиз- наченний	-	2/1/2,5	16/?/?	-	-		
Дикі:							
олень звичайний	78/3/30	514/15/37,5	165/?/?	14/2/14,5	1/1/6		
тур	-	-	1/1/?	-	3/1/6		
тарпан	-	-	-	-	1/1/6		
козуля	10/2/20	56/7/17,5	15/?/?	-	-		
лось	-	8/2/5	-	-	-		
кабан	56/4/40	180/8/20	13/?/?	7/1/7	4/1/6		
вовк	-	4/2/5	-	-	-		
бобер	-	5/2/5	29/?/?	2/1/7	1/1/5		
борсук	-	1/1/2,5	-	-	-		
лисиця	-	-	1/1/?	-	-		
заєць	-	-	4/?/?	1/1/7	-		
Всього:	9/90	37/95	?/?	5/35,5	5/29		
Всього особин:	10	40	?	14	17		

Примітка: перша цифра — кількість кісток, друга цифра — кількість особин, третя цифра — відсоток особин тварин даного виду від загальної кількості тварин.

Таблиця 2. Остеологія нижньодонської культури та пам'яток з її елементами

Вид тварин	Кінець V — початок IV тис. до н. е.			
	Роздольне I шар	Ракушковий Яр	Підгірівка	Старобільське
Свійські:				
бик	2/25	+	+	7/33,3
вівця	2/25	+	-	-
коза	-	+	+	-
вівця-коза	-	-	-	2/9,3
свиня	1/12,5	+	+	-
кінь	-	-	-	3/14,3
собака	-	+	-	1/5
Всього	5/62,5			13/62
кінь, вид невиз- наченний	2/25	+	+	-

Вид тварин	кінець V — початок IV тис. до н. е.			
	Роздольне 1 шар	Ракушковий Яр	Підгорівка	Старобільське
Дики:				
олень звичайний	-	+	+	2/9,3
тур	-	-	-	1/5
кабан	-	+	+	5/24
засець	-	-	+	-
лисиця	-	+	++	-
борсук	1/12,5	-	-	-
коузля	-	+	+	-
бобер	-	-	-	-
ведмідь	-	-	-	-
волк	-	-	-	-
Всього	1/12,5			8/38
Всього особин	8			21

Примітка: перша цифра — кількість особин, друга цифра — відсоток особин даного виду від загальної кількості особин, + означає наявність виду, - його відсутність

Таблиця 3. Остеологія азово-дніпровської культури

Вид тварин	Kінець V — початок IV тис. до н. е.	Kінець — середина IV тис.	2—3 четверті IV тис. до н. е.		
	Чапаївка	Собачки 1 та 2 шар	Середній Стіг 1 шар	Семенівка 2 шар	Роздольне 2 шар
Свійські:					
бик	-	5/15	2/20	1/11	2/40
вівця	-	-	-	1/11	1/20
коза	-	-	2/20	-	-
вівця-коза	-	8/24	2/20	-	-
свиня	-	3/9	1/10	1/11	-
кінь	-	4/12	1/10	-	2/40
собака		3/9	1/10	1/11	-
Всього	-	23/70	9/90	4/45	5/100
Кінь, вид невизначеній	2/22	-	-	3/33	-
Дики:					
Олень звичайний	-	3/9	1/10	-	-
віслюк європейський	-	-	-	1/11	-
кулан	-	1/3	-	-	-
сайгак	2/22	-	-	1/11	-
тур	-	1/3	-	-	-
зубр	3/34	-	-	-	-
кабан	1/11	1/3	-	-	-
засець	-	2/6	-	-	-
лисиця	1/11	1/3	-	-	-
кіт лісовий	-	1/3	-	-	-
Всього	7/78	10/30	1/10	2/22	-
Всього особин	9	33	10	9	5

Примітка: перша цифра — кількість особин, друга цифра — відсоток особин даного виду від загальної кількості тварин.

Таблиця 4. Остеологія культури дніпро-донецької культурно-історичної області

Вид тварин	4 четверть V—1 четверть IV тис. до н. е.	Кінець V — середина IV тис. до н. е.		
	києво-черкаська культура	лизогубівська культура		
	Бузьки	Лизогубівка	Погорілівка-Вирчище 2 горизонт	
Свійські:				
бик	3/11	4/7,1	-	-
вівця-коза	1/4	-	-	-
свиня	1/4	-	-	-
собака	2/7	2/3,6	-	-
Всього	7/26	6/10,7		
кінь, вид невиз- наченій	-	10/17,8	4/26,7	
Дики:				
олень звичайний	3//11	3/5,3	2/13,3	
тур	-	5,8,9	-	-
лось	1/4	4/7,1	1/6,7	
козуля	4/15	3/5,3	1/6,7	
кабан	4/15	10/17,8	5/33,3	
ведмідь	-	6/10,7	1/6,7	
вовк	-	3/5,3	-	-
лисиця	1/4	-	1/6,7	
засіць	2/7	1/1,8	-	-
бобер	5/18	4/7,1	-	-
видра	-	1/1,8	-	-
хом'як	2/7	-	-	-
Всього	20/74	40/71,4	11/73,3	
Всього особин	27	56	15	

Таблиця 5. Остеологія культури лінійно-стрічкової кераміки

Вид тварин	Флорешти	Цира	Рівне	Голішів	Гірка Полонка	Гнідава
Свійські:						
бик та тур	36/32,4	1/20	-	-	-	-
бик	-	-	11/27,5	8/27	2/12,5	7/38,9
вівця	-	-	2/5	2/7	2/12,5	1/5,5
коза	-	-	1/2,5	2/7	1/6,2	1/5,5
вівця-коза	11/9,9	1/20	7/17,5	4/14	3/18,7	2/11,1
свиня	20/18	-	6/15	4/14	4/25	2/11,1
кінь	1/0,9	1/20	-	2/7	2/12,5	-
собака	1/0,9	-	3/7,5	1/3	1/6,2	1/5,5
Всього	69/62,2	3/30	30/75	23/79	15/93,8	14/77,7
Дики:						
олень звичайний	15/13,5	1/20	2/5	-	-	-
тур	-	-	1/2,5	2/7	-	-
козуля	6/5,4	-	-	2/7	-	1/5,5
кабан	19/17,1	1/20	5/12,5	2/7	1/6,2	3/16,7
лисиця	-	-	1/2,5	-	-	-
борсук	-	-	1/2,5	-	-	-
бобер	2/1,8	-	-	-	-	-
Всього	42/37,8	2/20	10/25	6/21	1/6,2	4/32,3
Всього особин	111	5	40	29	16	18

Примітка: перша цифра — кількість особин, друга цифра — відсоток особин даного виду від загальної кількості тварин.

Примітки

- ¹ Підоплічко І. Г. Матеріали до вивчення минулих фаун УРСР. — К., 1938. — Вип. 1; Підоплічко І. Г. Матеріали до вивчення минулих фаун УРСР. — К., 1956.— Вип. 2.
- ² Бібикова В. И. Из истории голоценовой фауны позвоночных в Восточной Европе // Природная обстановка и фауна прошлого. — К., 1963. — Т. 1. — С. 132, 133.
- ³ Дмитриева Е. Л. Фауна крымских стоянок Замиль-Коба II и Таш-Аир I // МИА. — 1960. — № 91.— С. 166—188.
- ⁴ Крайнов Д. А. Пещерная стоянка Таш-Аир I как основа периодизации послепалеолитических культур Крыма // МИА. — 1960. — № 91. — С. 123—140.
- ⁵ Даниленко В. Н. Неолит Украины. — К., 1969. — С. 180.
- ⁶ Там же. — С. 178, 179.
- ⁷ Цалкін В. И. Древнейшие домашние животные Восточной Европы // МИА. — 1970. — № 161. — С. 265.
- ⁸ Там же. — С. 266.
- ⁹ Телегін Д. Я. Дніпро-донецька культура. — К., 1968. — С. 210.
- ¹⁰ Васильєв И. Б., Синюк А. Т. Энеолит Восточно-Европейской лесостепи. — Куйбышев, 1985. — С. 28, 29.
- ¹¹ Крижевская Л. Я. Начало неолита в степях северного Причерноморья. — СПб., 1992.— С. 105.
- ¹² Шнирельман В. А. Происхождение скотоводства. — М., 1980. — С. 88—90; Шнирельман В. А. Возникновение производящего хозяйства. — М., 1989. — С. 175—178.
- ¹³ История первобытного общества. — М., 1986. — Т. 2. — С. 293.
- ¹⁴ Спирidonова Е. А. Эволюция растительного покрова бассейна Дона в верхнем плейстоцене — голоцене. — М., 1991.
- ¹⁵ Потушняк М. Ф. Неолит Закарпатья: культуры крыши и расписной керамики // Археология Украинской ССР. — К., 1985.— Т. 1. — С. 139—150; Древняя история Верхнего Потисья.— Львов, 1991. — С. 30—50.
- ¹⁶ Журавльов О. П., Охріменко Г. В. Палеозоологічні дані з пам'яток КЛСК Волині // Археологічні пам'ятки та історія стародавнього населення України. — Луцьк, 1994. — Вип. 1. — С. 160.
- ¹⁷ Потушняк М. Ф. Указ. соч.— С. 143.
- ¹⁸ Шнирельман В. А. Возникновение производящего... — С. 176.
- ¹⁹ Див. матеріали Бібікової В. І. в ІА НАНУ.— Ф. 12. — № 760.
- ²⁰ Бібікова В. И. Из истории голоценовой фауны позвоночных в Восточной Европе... — С. 132.
- ²¹ Підоплічко І. Г. Матеріали до вивчення минулих фаун УРСР.— Вип. 2.— С. 54, 55; Даниленко В. Н. Указ. соч.— С. 178, 179.
- ²² Даниленко В. Н. Энеолит Украины.— К., 1974.— С. 41, 42.
- ²³ Телегін Д. Я. Новые раскопки поселения Каменная Могила в Приазовье // Проблемы первобытной археологии Северного Причерноморья. — Херсон, 1990. — С. 31—33.
- ²⁴ Даниленко В. Н. Неолит Украины... — С. 179.
- ²⁵ Цалкін В. И. Указ. соч.; Шнирельман В. А. Происхождение скотоводства...; Шнирельман В. А. Возникновение... .
- ²⁶ Котова Н. С., Михайлів Б. Д., Тубольцев О. В. Многослойное поселение Семеновка у г. Мелітополя // Археологічні дослідження в Україні в 1991 році.— Луцьк, 1993.— С. 50, 51; Котова Н. С. Маріупольська культурно-историческая область (Днепро-Донское междуречье) // Археологічні пам'ятки та історія стародавнього населення України.— Луцьк, 1994.— Вип. 1.— С. 26—28.
- ²⁷ Котова Н. С. Природно-климатические изменения и неолитическое население степной Украины // Оточуюче середовище і стародавнє населення України.— К., 1993.— С. 23, 24.
- ²⁸ Потушняк М. Ф. Указ. соч.— С. 149.
- ²⁹ Белановская Т. Д. К вопросу о палеоэкономике неолитических племен низовьев Дона // Проблемы археологии и этнографии.— Л., 1977.— Вып. 1.— С. 22—28; Кияшко В. Я. Многослойное поселение Раздорское I на нижнем Дону // КСИА АН СССР.— 1987.— Вып. 192.— С. 73—80.
- ³⁰ Белановская Т. Д. Указ. соч.— С. 22—28.
- ³¹ Гурін Ю. Г. Дослідження стоянки Підгорівка на Айдарі // Археологія. — 1992. — № 2.— С. 144—152; Гурін Ю. Г., Манько В. А. Старобельська стоянка епохи позднього неолита — раннього энеолита // Древние культуры Подонцового. — Луганск, 1993. — С. 35—57.
- ³² Гурін Ю. Г. Указ. соч.— С. 148, 149.

- ³³ Котова Н. С. Мариупольская культурно-историческая... — С. 57.
- ³⁴ Підоплічко І. Г. Матеріали до вивчення минулих фаун УРСР.— Вип. 2.— С. 35.
- ³⁵ Там же.
- ³⁶ Підоплічко І. Г. Матеріали до вивчення минулих фаун УРСР.— Вип. 1.— С. 159.
- ³⁷ Кузьмина И. Е. Позднеплейстоценовая широкопалая лошадь Верхнего Дона // Млекопитающие Восточной Европы в антропогене.— Труды Зоологического института.— Л., 1980.— Т. 93.— С. 108, 109.
- ³⁸ Громова В. История лошадей (рода *Equinus*) в Старом Свете // Труды Палеонтологического Института.— М.—Л., 1949.— Т. XVII.— Вып. 1.— С. 324, 325.
- ³⁹ Журавлев О. П. Домашние и дикие млекопитающие по костным остаткам из поселения катакомбной культуры Матвеевка I // Древности степного Причерноморья и Крыма. — Запорожье, 1991.— С. 196.
- ⁴⁰ Бибикова В. И., Белан Н. Г. Раннеголоценовый тарпан на территории Северо-Западного Причерноморья // Вестник зоологии.— 1981.— № 3.— С. 23; Кузьмина И. Е. Указ. соч.— С. 98; Громова В. Указ. соч.— С. 286, 287; Журавлев О. П. Указ. соч.— С. 194; Бибикова В. И. Fauna из мезолитических поселений Белолесье и Гиржево (Нижнее Поднестровье) // Археологические исследования Северо-Западного Причерноморья. — К., 1978.— С. 17—29.
- ⁴¹ Кузьмина И. Е. Указ. соч.— С. 108, 109; Бибикова В. И., Белан Н. Г. Указ. соч.— С. 23; Бібікова В. І., Шевченко І. І. Fauna Михайлівського поселення // Лагодівська О. Ф., Шапошникова О. Г., Макаревич М. Л. Михайлівське поселення.— К., 1962.— С. 237; Громова В. Указ. соч.— С. 346; Журавлев О. П. Указ. соч.— С. 196.
- ⁴² Котова Н. С. Мариупольская культурно-историческая... — С. 25, 26.
- ⁴³ Неприна В. И. Лизогубовское поселение раннего и развитого неолита в лесной полосе лесобережной Украины // Материалы каменного века на территории Украины.— К., 1984.— С. 107—123.
- ⁴⁴ Неприна В. И. Неолит ямочно-гребенчатой керамики на Украине.— К., 1976.— С. 65, 66.
- ⁴⁵ Телегін Д. Я. Дніпро-донецька культура. — К., 1968.— С. 87—89.
- ⁴⁶ Бибикова В. И. Из истории голоценовой фауны... — С. 133.
- ⁴⁷ Доброзвольский А. В. Восьма Ігрінська неолітична стоянка // АП.— 1949.— Т. 2.— С. 240—252; Даниленко В. Н. Неолит Украины... — С. 192.
- ⁴⁸ Доброзвольский А. В. Вказ. праця.— С. 249.
- ⁴⁹ Там же. — С. 250.
- ⁵⁰ Телегін Д. Я. Дніпро-донецька культура... — С. 209.
- ⁵¹ Цалкін В. И. Указ.соч.— С. 246.
- ⁵² Підоплічко І. Г. Матеріали до вивчення минулих фаун УРСР. — Вип. 2. — С. 22, 23.
- ⁵³ Захарук Ю. Н., Телегін Д. Я. Культура лінійно-лентичної керамики // Археологія Української ССР. — К., 1985. — Т. 1. С. 126—133.
- ⁵⁴ Цалкін В. И. Указ.соч. — С. 267.
- ⁵⁵ Журавльов О. П., Охріменко Г. В. Вказ. праця.— С. 160—167.
- ⁵⁶ Кузьмина И. Е. Указ. соч.— С. 108, 109; Громова В. Указ. соч.— С. 244—369; Бибікова В. И. Остатки субфасильного тарпана на Украине // Основные проблемы териологии // Труды МОИП.— М., 1972.— Т. 48.— С. 104; Бібікова В. І., Шевченко І. І. Вказ. праця.— С. 237—239; Журавлев О. П. Указ. соч.— С. 193—198.
- ⁵⁷ Товтайло Н. Т. О восточных связях бую-днестровской культуры // Каменный век на территории Украины.— К., 1990.— С. 47—54.
- ⁵⁸ Бибикова В. И. Остатки субфасильного тарпана...— С. 106.
- ⁵⁹ Даниленко В. Н. Неолит Украины... — С. 179.
- ⁶⁰ Маркевич В. И. Бую-днестровская культура на территории Молдавии. — Кишинев, 1974.— С. 148.
- ⁶¹ Кременецкий К. В. Палеоэкология древнейших земледельцев и скотоводов Русской равнины. — М., 1991. — С. 50.
- ⁶² Даниленко В. Н. Неолит Украины... — С. 66.
- ⁶³ Мордкович В. Г. Степные экосистемы.— Новосибирск, 1982.— С. 159.

O. P. Журавлев, Н. С. Котова

ЖИВОТНОВОДСТВО НЕОЛИТИЧЕСКОГО НАСЕЛЕНИЯ УКРАИНЫ

Используя новые зоологические и археологические материалы, полученные за последние 20 лет, авторы уточняют и дополняют картину развития животноводства у неолитических обитателей Украины. В настоящее время можно выделить три группы населения, различающихся по роли животноводства в их хозяйстве. Обитатели западных районов Украины, оставившие во второй половине V — начале IV тыс. до н. э. памятники культур расписной и линейно-ленточной керамики, имели комплексное земледельческо-скотоводческое хозяйство. У населения нижнедонской и азово-днепровской культур, обитавшего во второй половине V — первой половине IV тыс. до н. э. в степном Поднепровье и Приазовье основной отраслью хозяйства было, видимо, животноводство. Носители культур днепро-донецкой культурно-исторической области и бугского варианта буго-днестровской культуры, жившие в лесостепных и лесных районах Украины, содержали малочисленный крупный рогатый скот и собак. Лишь отдельные группы этого населения, которые тесно контактировали с носителями нижнедонской и азово-днепровской культур в конце V — начале IV тыс. до н. э. имели более развитое животноводство. В настоящее время на Украине получены довольно многочисленные данные о домашней лошади, разводимой неолитическим населением преимущественно в степных районах Украины.

O. P. Zhuravlev, N. S. Kotova

CATTLE-BREEDING OF THE NEOLITHIC POPULATION OF UKRAINE

Using new zoological and archaeological findings obtained for latest 20 years, the authors specify and complement the picture of development of cattle-breeding in neolithic residents of Ukraine. At present it is possible to identify three groups of population which differed in the role cattle-breeding had played in their farm-stead. Residents of western regions of Ukraine who left us relics of cultures of painted and linear-ribbon pottery in the second half of the 5th and early 4th cent. B.C. have complex, agricultural-cattle-breeding farms. Population of the lower Don and Azov-Dnieper cultures which inhabited the steppe Dnieper and Azov territories in the second half of the 5th and first half of the 4th cent. B.C. had, apparently, cattle-breeding as the main branch. Carriers of cultures in the Dnieper-Donets historical region and of the Bug variant of Bug-Dnister culture who inhabited forest-steppe and forest regions of Ukraine had scanty amount of cattle and dogs. Only certain groups of population of that region which were in close contact with carriers of low-Don and Azov-Dnieper cultures had more developed cattle-breeding in late 5th and early 4th cent. B.C. At present scientists have obtained rather numerous data on domestic horse which was bred by neolithic population primarily in steppe regions of Ukraine.

Одержано 01.12.95.

РЕКОНСТРУКЦІЯ ПЕРВИНОЇ ПОЗИЦІЇ ПОМЕРЛИХ В ПОХОВАННЯХ ЯМНОЇ КУЛЬТУРИ ТА ЇХ КЛАСИФІКАЦІЯ

М. М. Нікітенко

В статті пропонується нова методика реконструкції первинного положення небіжчиків у ямних похованнях і розглядаються пов'язані з цим деякі проблеми ямної культури.

Поховання були і залишаються одним з основних джерел інформації про археологічні культури доби міді-бронзи, в тому числі і про т.зв. ямну культуру. Специфіка ямних поховань така, що фіксована під час розкопок позиція

© М. М. НІКІТЕНКО, 1996

«АРХЕОЛОГІЯ», № 2, 1996 р.

кістяка у більшості випадків не відповідає тому, як був покладений померлий під час інгумації. З плином часу частини тіла, які утримувалися у заданій позиції за допомогою м'язів, стають рухливими, переміщуючись в певних межах, змінюючи первинне положення похованого¹. В першу чергу це здійняті в колінах ноги, які у скорченіх на спині похованнях (перша група), можуть завалитися разом в той чи інший бік або розпастися «ромбом». Дано особливість поховального обряду вже протягом тривалого часу привертає до себе увагу дослідників, і з цього приводу висловлено чимало суджень. Проте існує й інша особливість ямного поховального обряду, котра, як це не парадоксально, майже до останнього часу² не була предметом спеціального дослідження. Йдеться про те, що і тулуб, покладений на бік, також є нестійким фактором обряду в похованнях, скорченіх на боці (друга група). Під впливом різних причин він може частково або повністю розвернутися на спину, змінюючи при цьому первинну позицію поховання. Такі змінні поховання першої і другої груп можуть залучатися як повноцінне джерело інформації тільки після того, як буде встановлена первинна позиція похованіх у них небіжчиків. Від того, як вирішується ця проблема, тобто чи досить грунтовно те чи інше змінене поховання віднесене до відповідної групи, залежить об'єктивність вирішення решти проблем ямної культури.

Вперше спробу реконструювати первинну позицію небіжчиків зробив Г. Скадовський після відкриття їх поховання, де кістяк лежав на спині, а ноги залишилися здійнятими колінами догори. «Практика вказала мені, — пише Г. Скадовський, — що кістки ніг скелетів цієї групи в рідких випадках зберігали первинне своє положення. Вони виявляються у більшості випадків поваленими в правий чи лівий бік, або в обидва боки. Але положення кісток п'яток, що лежали завжди плиском (дослідник вважав, що ховали «не труп небіжчика, а його кістяк»). — М. Н.), слугує кожного разу вказівкою, що всі ці скелети знаходилися первинно в тому ж положенні, що і описаний скелет з кургану № 2, тобто коліна їхні були наверху»³.

Велику увагу проблемі реконструкції первинної позиції похованіх придіяв В. Городцов. Розглядаючи одне з поховань з кістяком на спині, випростаними руками і ногами, що лежали «ромбом», він як і Г. Скадовський, дійшов висновку, що ноги похованого спочатку були підняті колінами догори⁴. В. Городцов не вказав, на підставі яких ознак він зробив такий висновок. Очевидно певну роль в цьому відіграли поховання на спині, в яких ноги небіжчиків сперлися на стінки вузьких ям, тобто були зафіксовані в піднятій позиції. У бахмутських курганах ним були відкриті ще три поховання з ромбоподібним положенням ніг, котрі складали разом з попереднім, як писав В. Городцов, групу в «четири поховання», спираючись на які виявилось можливим визначити характерні риси поховального обряду цього типу. «Кістяки, — відзначає В. Городцов, — лежать на спині із зігнутими колінами, що або розвалися у вигляді ромбу, або звалися в бік на стінку ями; руки у всіх випадках лежать вільно по боках тулуба»⁵. Таким чином, фіксована позиція ніг, що є, насправді, вторинною, видозміненою, давала можливість безпомилково, як вважав дослідник, визначити їхнє первинне положення колінами догори. Проте серед донецьких матеріалів була значна кількість поховань на спині, зігнуті ноги яких не розвалися ромбом і не уперлися у стінки могил, а лежали на дні ями; у більшості з них одна рука була витягнута кистю до колін, а друга — зігнута і лежала на кістяку. В. Городцов не вказав на те, що й іх слід віднести до виділеної групи, хоча здається цілком приступним, що за достатньою ширини ями хиткі підняті ноги, падаючи разом вбік, не зависнуть на стінках ями, а впадуть на її дно. Включення їх до першої групи викликало у В. Городцова сумніви, адже така позиція (на спині із зігнуту рукою) надавала кістяку, як він вважав, вигляду «бокового положення»⁶. Таким чином, за В. Городцовым, до першої групи можуть бути віднесені тільки ті поховання на спині, де ноги кістяків фіксувалися або в піднятому положенні, або в позиції «ромбу», а руки були витягнуті. Позиція тулуба на спині з цих причин як певний визначальний фактор при реконструкції первинного положення ніг не відігравала будь-якої ролі. Запропонований В. Городцом критерій вирізняння поховань виключає можливість віднесення до

першої групи поховань, що до неї не належать, зокрема тих, де небіжчики спочатку лежали на боку, а потім були розвернуті на спину.

Нова система атрибуції поховань була запропонована наприкінці 30-х рр. Б. Граковим і О. Кривцовою-Граковою⁷, які, не взявши до уваги зауважень В. Городцова, практично відмовилися від подальшої розробки проблеми реконструкції первинного положення похованих як такої. Розглядаючи матеріал з курганів поблизу Нікополя вони відзначили, що у всіх випадках (а їх було лише два) піднятим у колінах ногам відповідає тулуб, який лежав на спині. Зв'язок цих двох елементів обряду був очевидним з точки зору здорового глузду: неможливо було встановити ноги в піднятому стані, не поклавши при цьому тулуб на спину. Тому Б. Граков і О. Кривцова-Гракова, виходячи з протилежного, і запропонували, здавалося б, прийнятне і просте рішення: тулуб кістяка, що лежить на спині, свідчить про первинну піднятість ніг. «Небіжчики, — стверджувала О. Кривцова-Гракова, — лежали на спині у скорченому стані, тобто з піднятими ногами колінами», визнаючи при цьому, що руки можуть бути зігнуті і зміститися на кістяку⁸. З цього випливало, що розробка методики реконструкції первинного положення похованих в тому плані, як пропонував В. Городцов, не має сенсу, адже фіксована позиція кістяка вирішує всі питання. Ототожнивши позицію кістяка з первинним положенням похованого, не передбачаючи при цьому, що вони не завжди збігаються, хоча на це і вказував В. Городцов, згадані автори, мимоволі сфалярсифікувавши джерело, поклали початок вкрай небажаному явищу — змішуванню різнообрядових поховань, що негативно відбилося на об'єктивності вирішення основних проблем ямної культури.

Атрибуція ямних поховань за запропонованим Б. Граковим і О. Кривцовою-Граковою критерієм (тулуб кістяка на спині — ноги похованого первинно колінами догори) широко застосовується і в наші часи. У всіх відомих публікаціях позиція тулуба на спині і реконструкція при цьому первинного піднятого положення ніг перебувало у прямій залежності. Відзначимо, що всі існуючі зараз класифікації ямних поховань, ґрунтуючись на класифікаційній схемі О. Кривцової-Гракової, пропонують їх подальший поділ і об'єднання у нові групи, визнаючи за критерій деякі елементи поховального обряду, в тому числі перекриття ям і орієнтацію кістяків⁸.

Висновок про те, що при позиції тулуба на спині ноги похованих мають займати виключно підняті положення, вимагає найсуворіших доказів¹⁰. Проте таких доказів не існує, тому встановлений апріорі жорсткий зв'язок цих двох елементів обряду лише спрощує і звужує проблему, виключаючи будь-які інші припущення. А втім можна припустити, що при позиції тулуба на спині ноги похованого первинно не піднімалися колінами догори, а, наприклад, навмисно зігнутими укладалися разом на бік. Свого часу на цю особливість поховального обряду деяких поховань доби снеоліту звернув увагу А. Добропольський, відзначивши, що поховані під кам'яними закладеннями можуть лежати на спині, але із зігнутими в колінах і повернутими на бік ногами¹¹. Подібна реконструкція первинної позиції ніг похованих спорадично відзначалася для окремих поховань цього періоду і іншими науковцями¹², в тому числі і О. Кривцовою-Граковою, яка при описі конкретних поховань іноді виходила за короткі межі розробленої нею методики. У деяких випадках, визначаючи первинну позицію нижніх кінцівок у похованнях з лежачими на спині кістяками, вона припускала, що вони мали бути зігнутими у колінах і зверненими вбік, або зігнутими в колінах під гострим кутом і поваленими на бік¹³. Певно, О. Кривцова-Гракова, перебуваючи у явній суперечці з розробленими нею принципами атрибуції поховань, припускала вірогідність наявності ритуального акту укладати зігнуті ноги на бік вже під час інгумації.

Методика вирізначення поховань, розроблена Б. Граковим і О. Кривцовою-Граковою, виявляє свою неспроможність вже при вирішенні найпростішої проблеми, якщо її визнати як існуючу: яким чином на її підґрунті можна визначити, наприклад, бокові поховання з розвернутим на дно ями тулубом? У відповідності з цією методикою такі видозмінені поховання на боку, як і скорчені на спині але з укладеними на бік ногами, слід відносити до першої

групи. Хибний критерій атрибуції поховань призвів до того, що ця група, яка розглядається як масив поховань з одноманітним положенням небіжчиків, котрі укладалися на спину з піднятими ногами, ніколи такої одноманітності не мала. Як виявляється, вона має змішаний характер, адже до неї віднесені і продовжують належати «сторонні» поховання кількох типів, і в першу чергу ті, що були первинно скочені на боку, але з розвернутим, згодом, на спину тулулом, тобто поховання другої групи, а також скочені на спині, але з на-вмисно зігнутими і укладеними на бік ногами.

Отож, необхідність розробки нової методики відновлення первинного положення небіжчиків в похованнях ямної культури є очевидною¹⁴. Підгрунтам вирішення цієї проблеми має бути простий принцип, що не може викликати будь-яких заперечень: перш за все необхідно розглянути поховання, в яких ноги кістяків зберегли первинну піднятість, тобто ті унікальні поховання, де фіксована позиція кістяка відповідає первинній позиції небіжчика. Це дає можливість об'єктивно визначити характерні постійно повторювані риси їхнього похованального обряду загалом і на цьому підгрунті вирізнати їх від подібних їм видозмінених поховань. Внаслідок масових розкопок курганів на півдні України опублікована кількість таких поховань вже перевищує 10 (рис. 1). Як видно, ці стalonні поховання містяться в досить просторих прямоугутних ямах з переважною орієнтацією на північ, з відхиленням до сходу або заходу; вохра є присутньою на кістяках і на дні могил. Однак перелічені риси обряду не можуть розглядатися як певні визначальні ознаки, адже вони властиві, наприклад, і похованням скоченим на боці. Єдине, що звертає на себе увагу, і на що свого часу вказував В. Городцов, — це позиція рук, котрі у всіх без винятку випадках виявилися випростаними вздовж тулуба, що і з першою, стало повторюваною ознакою похованального обряду поховань з первинно піднятими ногами. Тому думку, яка утвердилася з кінця 30-х р. і визнана практично всіма наступними класифікаціями ямних поховань про те, що для цієї групи є властивим і скочене положення рук, слід розглядати як хибну. З цього приводу треба визнати, що зі складу першої групи необхідно виключити ті поховання, де кістяк лежав на спині, руки ж (права або ліва) були зігнуті й містилися на тулубі; це ж стосується і супроводжуючого інвентаря, який досі ще розглядається як такий, що належить похованням з піднятими ногами.

Друга ознака, що впливає на об'єктивну оцінку первинної позиції ніг — це те, де відносно осі похованого (умовне продовження хребта) містяться його ступні. В стalonніх похованнях, що зберегли первинну піднятість ніг (рис. 1), вони у всіх без винятку випадках знаходилися обабіч осьової лінії, не перетинаючи її ні в той, ні в інший бік. Таке розміщення ступень уявляється цілком раціональним, бо з'являється можливість, нахиляючи підняті ноги одна до другої, отримувати для цієї вельми нестійкої системи додаткову точку опори. Встановити ноги колінами догори, якщо їхні ступні зміщені вправо або вліво від осьової лінії, неможливо внаслідок зміни центру тяжіння ніг, а також через виникаючу при цьому напругу у тканинах, котрі неминуче звалюють нестійкі ноги в бік, протилежний зміщенню ступень, не даючи можливості виконати вимоги похованального ритуалу. Неминучого повалення ніг не буде, якщо їхні ступні поставлені обабіч осьової лінії похованого, що, підкреслимо ще раз, чітко фіксується у всіх без винятку стalonніх похованнях першої групи. Таким чином, ноги могли бути встановлені колінами догори тільки в тому випадку, якщо їхні ступні розміщувалися у певному місці — обабіч осьової лінії похованіх, на ділянці могильної ями, що далі позначається як поперечна межа стійкості. В цьому зв'язку атрибуція поховань на спині, з випростаними руками і зігнутими разом ногами, ступні яких не вписуються в цю стійко повторювану ознакоу, як поховань з піднятими ногами, не має підстав.

Третя ознака, яку не можна не враховувати при вирішенні проблеми реконструкції первинної позиції ніг — це те, на якій відстані від тазу фіксуються їхні ступні. В стalonніх похованнях вони містилися або недалеко від тазу, або були відсунуті від нього так, що гомілкові кістки мали стояти вертикально чи майже вертикально. У частини похованіх, ступні виявилися

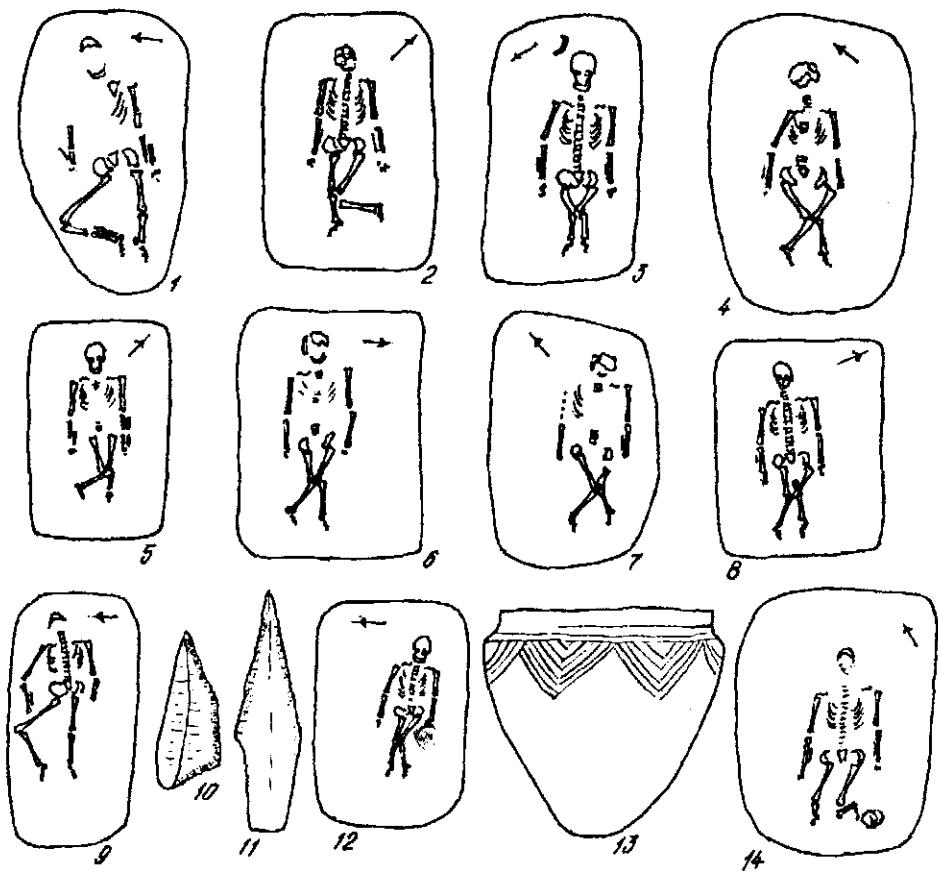

Рис. 1. 1 — Ковалівка, VI, к. 1, п. 3. Рис. 38, 4. С. 116; 2 — Нікополь, к. 3 (1937—1938 рр.), п. 6. Рис. 3, 5; 3 — Нерушай, к. 9, п. 16. Рис. 12, 2. С. 18; 4 — Октябрське, к. 1, п. 29. Рис. 66, 1. С. 153; 5 — Нові Раскаєці, к. 1, п. 29. Рис. 10. С. 29; 6 — Гура Бакулуй, к. 4, п. 2. Рис. 5, 4. С. 16; 7 — Новоселівка, к. 3, п. 1. Рис. 1, 2. С. 93; 8 — Оленишти, к. 1, п. 29. Рис. 66, 1. С. 153; 9—10 — Заможне, к. 3, п. 6. Рис. 133. С. 182; 11—12 — Колпаківка, к. 8, п. 3. Рис. 2, 6, 7. С. 18; 13—14 — Волонтерівка, к. 1, п. 14. Рис. 8, 4, 5. С. 104.

відсунуті далі від тазу на відстань, рівну майже довжині хребта. Заміри показали, що саме ця відстань, позначена далі як поздовжня межа стійкості, є максимальною, далі якої ступні піднятих ніг у еталонних похованнях не зафіковані жодного разу. Це пояснюється тим, що тільки в цій межі можна було, розігнувши гомілковостопний суглоб «до упору», встановити ноги на повну ступню. Далі максимального значення поздовжньої межі ноги можна встановити тільки на п'яти або на повну ступню, але вже з підрізанням сухожиль цього суглобу, що в ямну добу, як бачимо, не практикувалося, тобто не входило до вимог похованального ритуалу.

Отож, у похованнях, десь збереглася первинна піднятість ніг, в розміщенні ступень відзначається ще одна закономірність: вони не можуть бути відсунуті від тазу далі тієї відстані, у межах якої їх можна встановити на повну підошву. Тому атрибуція поховань на спині з випростаними руками, але з винесеними за межі поздовжньої стійкості ступнями (наприклад зі слабоскороченими лежачими разом вбік ногами, а також з ледь розсунутими в колінах ногами, що віддалено нагадують ромбоподібну позицію) як поховань, що належать до першої групи, не відповідає дійсності.

Цілком очевидно, що розглянуті еталонні поховання з ногами, які зберегли підняті позицію, являють собою певну частину поховань першої групи. За всіма ознаками до неї можуть бути віднесені і поховання на спині з ромбоподібною позицією ніг. Слід відзначити, що реконструкція їх первин-

ного положення колінами догори ніколи не викликала сумнівів, хоча будь-яких доказів, що підтверджують цю точку зору, наведено не було. Просто той факт, що підняті в колінах ноги могли розпастися в обидва боки, тобто «ромбом», розглядався як сам собою зрозумілій, такий, що не потребує доказів. Втім дані докази необхідні, адже не виключене припущення, що ромбоподібна позиція ніг — явище не вторинне, а первинне, тобто вони могли бути покладені таким чином вже під час інгумації. Первінну піднятість ромбоподібних ніг можна визначити на підставі виявлених вище стійко повторюваних ознак поховань першої групи. Для такої реконструкції необхідно, щоб поховання з ромбоподібними ногами мали такі дані: кістяк лежить на спині з випростаними руками, а ступні ніг розміщені у межах поперечної і поздовжньої стійкості. Якщо ці умови будуть виконані, тоді виявиться, що такі поховання з ромбоподібними ногами будуть мати чотири подібні обрядові ознаки з похованнями першої групи, що дас всі підстави за аналогією припустити їхню подібність і за п'ятою ознакою, тобто розглядати їх поховання з первинно піднятими ногами (рис. 2).

За тією ж схемою визначається первінна піднятість ніг в тих випадках, коли стегнові й гомілкові кістки фіксуються як такі, що впали назустріч одна одній біля осьової лінії (рис. 3).

Таким чином, до першої групи безумовно можуть бути віднесені ті поховання на спині з випростаними руками, де ноги або зберегли первінне підняті в колінах положення або були у ромбоподібній позиції, або їхні кістки зафіксовані такими, що впали назустріч одна одній біля осьової лінії. Що стосується двох останніх випадків, то реконструкція первінної позиції ніг колінами догори тут пов'язана з виконанням однієї обов'язкової умови: ступні ніг при цьому мають знаходитися у межах поперечної і поздовжньої стійкості.

Розглянемо тепер ті поховання, де кістяки лежать на спині з випростаними руками, а ступні ніг, що містяться у межах поздовжньої стійкості, виявилися зсуненими вправо або вліво від осьової лінії (рис. 4—6). Як відзначалося, ноги при такому зсуненні ступень не могли бути первінно піднятими колінами догори, а, як вважаємо, і цьому немає альтернативи, були укладені на бік вже під час виконання похованального обряду (третя група). Поховання на спині, але з укладеними на бік ногами, виявляють себе і за іншими ознаками, наприклад, коли кисть витягнута на дні ями руки перекривають стегнові кістки ніг, що лежать на боку (рис. 6, 4—6). Якщо припустити, що ноги в таких випадках були підняті, то виникає питання: яким чином кисть руки могла утриматися на їх бічній стороні? Ця особливість обряду відзначалася дослідниками, однак пояснення її тим, що рука в таких випадках могла бути прив'язана до ноги¹⁵, нічим не обґрунтована. Якби рука була прив'язана до піднятій ноги, то вона лежала б не на дні ями, а на небіжчикові, що для поховань першої групи, як вже відзначалося, не є характерним.

Зсунуті вбік ступні і розміщення на зігнутих нижніх кінцівках кистей рук не вичерпує можливостей вирізnenня поховань з первинно укладеними ногами. Іноді їх визначається така позиція ніг, коли вони виявляються «переплетеними», тобто нижня нога перекриває верхню (рис. 6, 1, 3), що виключає припущення про їх первінну піднятість. Крім цього, слід вказати на ще дві ознаки, за якими безумовно можна визначити, що ноги були первинно укладені — коли ступня верхньої ноги лежить на нижній (рис. 4, 10), а також у випадках розміщення ступені на одній лінії (покладені «услід» одна одній), тобто коли пальці однієї ноги торкаються п'яткової кістки другої (рис. 4, 9, 12).

Ряд дослідників визначають первінну піднятість ніг за позицією ступені кістяків «на підошві»¹⁶. Такий критерій атрибуції поховань не може бути прийнятим, адже самі по собі ступні ніг — нестійкий елемент обряду, бо під впливом низки причин вони можуть змінювати первінну позицію. Припустимо с, наприклад, ситуація, коли підняті ноги, звалюючись вбік ще до розпаду зв'язок, змінюють позицію ступені, що стояли «на підошві», на бічу. Якщо додержуватися згаданого критерію, такі видозмінені поховання першої групи необхідно відносити або до бічних, або до поховань з укладеними ногами, що не відповідає дійсності. Не виключена і ситуація, коли в похованнях другої групи ступні ніг, що лежать на ребрі, можуть бути повер-

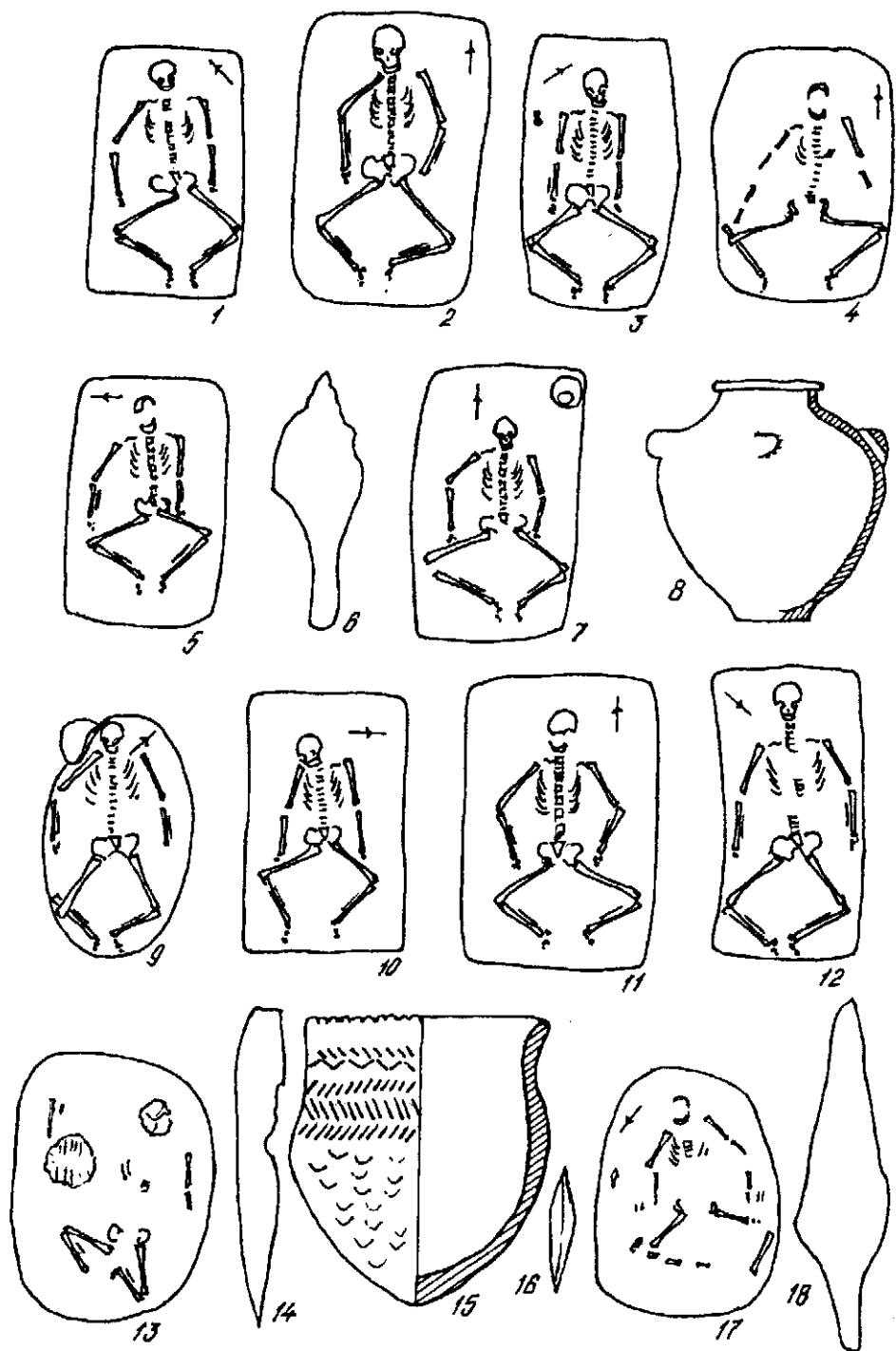

Рис. 2. 1 — Глибоке, к. 2, п. 9. Рис. 32, 3; 2 — Великодолинська, к. 1, п. 12. Рис. 6, 1. С. 192; 3 — Новорязанівка, к. 2, п. 6. Рис. 5, 1. С. 73; 4 — Рисове, к. 7, п. 55. Рис. 68, 4. С. 182; 5—6 — Бабенківський курган № 1, п. 13. Рис. 27, 2. С. 83; 7—8 — Корпач, к. 2, п. 13. Рис. 5, 2, 5. С. 50; 9 — Старогорожене, к. 2, п. 3. Рис. 13, 2. С. 123; 10 — Нікополь, к. 1 (1938—1939 рр.), п. 7:2. Рис. 6, 4; 11 — Верхньотарасівка, к. 19, п. 12. Рис. 9, 5. С. 18; 12 — Соколівка, к. 4, п. 14. Рис. 3, 1. С. 128; 13—15 — Колпаківка, гр. III, к. 8, п. 11. Рис. 3, 4. С. 18; 16—18 — Бабенківський курган № 1, п. 19. Рис. 29, 1. С. 86.

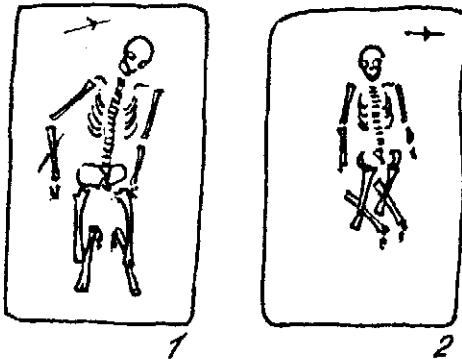

Рис. 3. 1 — Банітанівка, к. 7, п. 4. Рис. 57, 2. С. 77; 2 — Огороднє, мог. 1, к. 1, п. 17. Рис. 11, 1. С. 144.

нуті на підошву, даючи таким чином хибну можливість розглядати їх як поховання з первинно піднятими ногами. Ступні ніг «на підошві» як критерій атрибуції поховань ніяк не вирішує, а лише ускладнює і без того заплутану проблему реконструкції первинної позиції небіжчиків. Він може бути прийнятий як істинний лише в тих випадках, коли первинна піднятість ніг визначається безумовно, тобто в еталонних похованнях, та, певна річ, тут цей критерій стає зловим.

Перслічені визначальні ознаки все ж не дають можливості виділити поховання третьої групи у по-

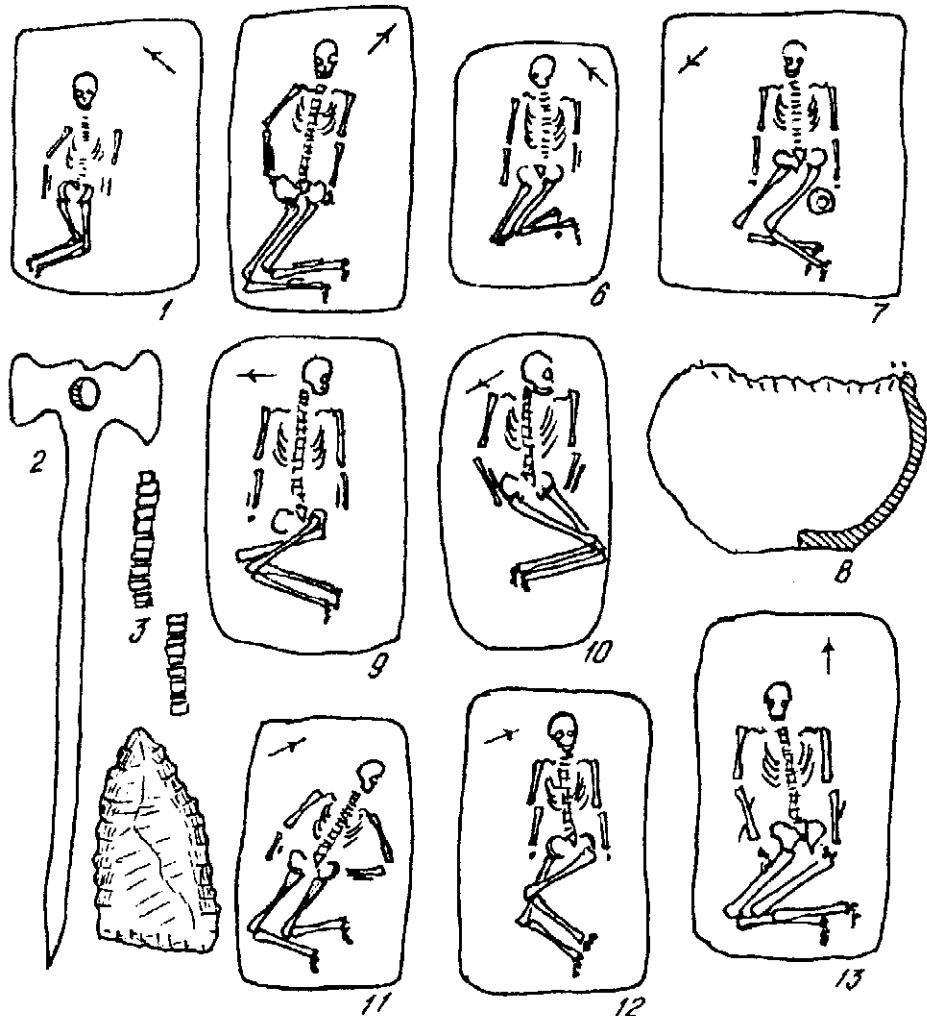

Рис. 4. 1—3 — Старогоржино, к. 3, п. 13. Рис. 20, 4,5. С. 137; 4—5 — Старогоржино, к. 3, п. 13. Рис. 20, 5. С. 137; 6 — Танкове, к. 9, п. 20. Рис. 73. 1. С. 195; 7—8 — Урсояя, к. 3, п. 6. Рис. 50, 3. С. 114; 9 — Етулія, п. 16. Рис. 5, 5. С. 83; 10 — Етулія, п. 7. Рис. 3, 5. С. 79; 11 — Ханкауци. Рис. 11, 20. С. 44; 12 — Каушани, к. 5, п. 3. Рис. 42, 3. С. 98; 13 — Нові Раксаєци, к. 1, п. 14. Рис. 7, 3. С. 21.

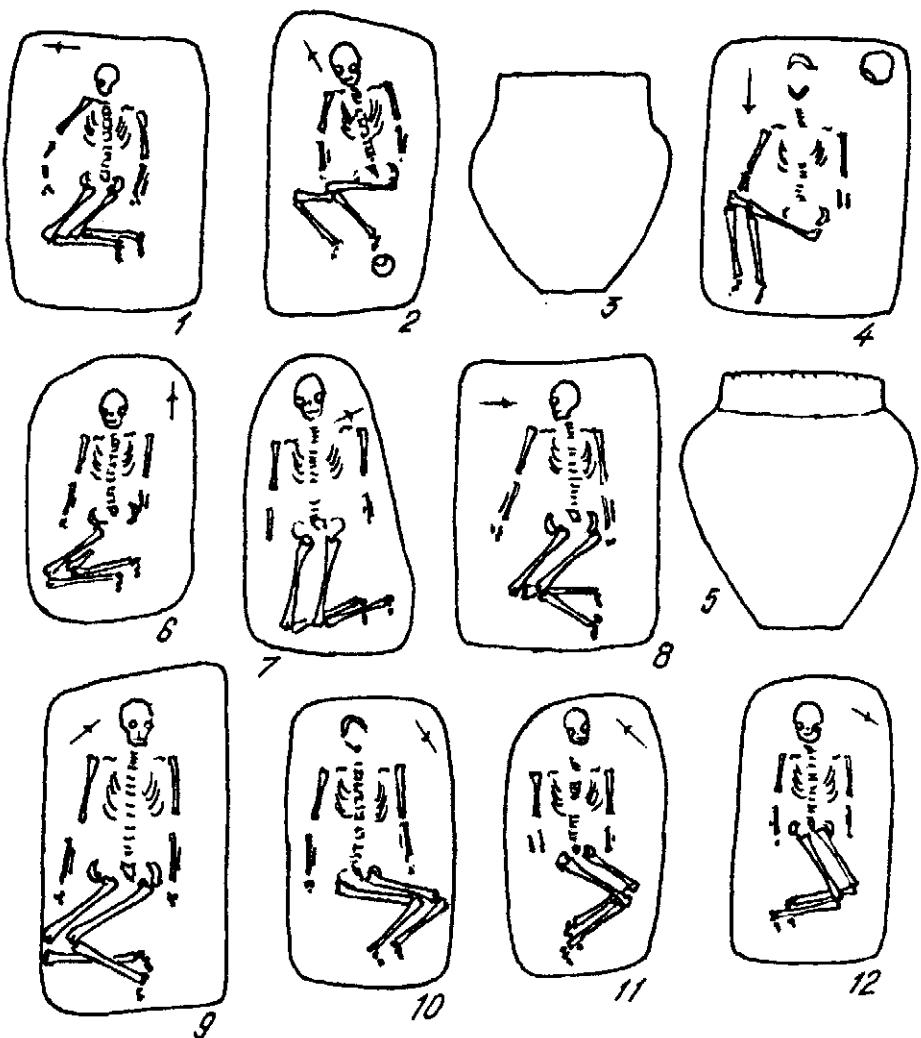

Рис. 5. 1 — Аккерменъ 1, 1952, к. 1, п. 8. Рис. 70. С. 91; 2—3 — Мар'янське, к. 1, п. 22. Рис. 5, 5. С. 102; 4—5 — Ковалівка II, к. 9, п. 7. Рис. 48, 5, 7. С. 87; 6 — Мартинівка, к. 3, п. 6. Рис. 103, 5. С. 243; 7 — Старогорожино, к. 3, п. 6. Рис. 21. С. 138; 8 — Юрсоая, к. 3, п. 2. Рис. 50, 2. С. 114; 9 — Соколівка, к. 3, п. 17. Рис. 22, 1. С. 119; 10 — Аккерменъ 1, 1952, к. 2, п. 6; 11 — Мартинівка, к. 3, п. 11. Рис. 103. С. 273; 12 — Нерушай, к. 10, п. 16. Рис. 62, 4. С. 85.

вному обсязі. Матеріал показує, що при виконанні цього обряду ступні по-передньо зігнутих ніг могли також укладатися і біля осьової лінії, тобто не бути зсунутими за межі поперечної стійкості (рис. 6, 4—6). У таких випадках поховання першої групи з первинно піднятими ногами, які згодом впали на бік, і третьої групи з укладеними на бік ногами, ступні котрих фіксуються у межах поздовжньої і поперечної стійкості, перебуватимуть в абсолютно однаковій позиції: тулуб на спині, руки випростані, а зігнуті разом ноги знаходяться на боку зі ступнями біля осьової лінії (рис. 7). Запропонувати нині якийсь метод їх вирізнення не уявляється можливим. Подібні поховання випадають зі сфери об'єктивної атрибуції, і для того, щоби виключити їх змішування, вони поєднуються у позаобрядову групу невизначених поховань і позначаються далі як четверта група. Це саме та ситуація, коли, на думку І. Каменецького, при виконанні процедури реконструкції необхідно ставити знак «?»¹⁷.

Як зазначалося, поховання з кістяками на спині, але із зігнутою рукою, що перекриває тулуб, не можуть розглядатися як такі, що належать до пер-

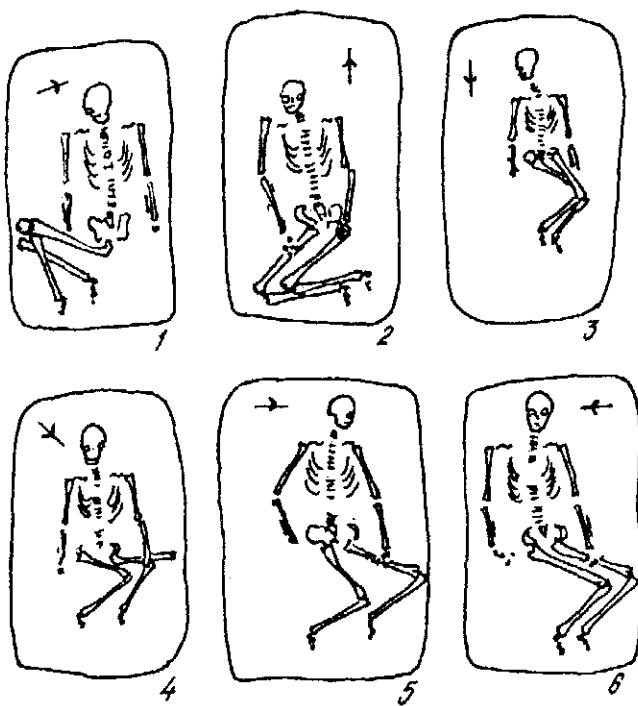

Рис. 6. 1 — Нові Раскаєци, к. 1, п. 20. Рис. 8, 3. С. 24; 2 — Нові Раскаєци, к. 1, п. 14. Рис. 7, 3. С. 21; 3 — Усть-Кам'янка, к. 1, п. 23. Рис. 3. С. 16; 4 — Болградський могильник, к. 1, п. 2. Рис. 3, 5. С. 119; 5 — Болградський могильник, к. 3, п. 2. Рис. 3, 6. С. 119; 6 — Новочорномор'я, к. 8, п. 17. Рис. 6, 11. С. 72.

«йдуть» одна за другою, тобто виявляють всі ті ознаки, що є характерними, як з'ясовано вище, для первинної позиції ніг. Зіставивши ці дані, можна припустити, що тулуб у положенні на спині с в таких випадках явищем вторинним; спочатку ж він знаходився на боці, тобто як і гадав свого часу В. Годорцов, такі поховання слід розглядати як «бокові». Зазначимо, що І. Каменецький визначив ще кілька додаткових ознак, які вказують, на його думку, на первинне бокове положення небіжчиків в таких похованнях¹⁹. При розвороті тулуба рука, що його перекривас, переміщуючись з плечовим поясом на чверть кола, в більшості випадків залишається в зігнутому стані на кістяку, сигналізуючи про зміну первинної бокої позиції похованого; іноді

вона зловзає за спину і перекривається ребрами або кістками тазу. Цей розворот може бути неповним і тоді тулуб фіксується у проміжному стані — «на боку з поворотом на спину», або «на спині з поворотом на бік», як описуються ці поховання в публікаціях. Може бути розвернутим тільки плечовий або тазовий пояс, і тоді відновлення первинної бокої позиції похованого не викликas сумнівів. Тулуб іноді розвертається і в протилежний бік — на грудну клітину, що також полегшує реконструкцію первинного положення. Точка зору, що уявляє проміжну позицію кістяків в курганах Південно-

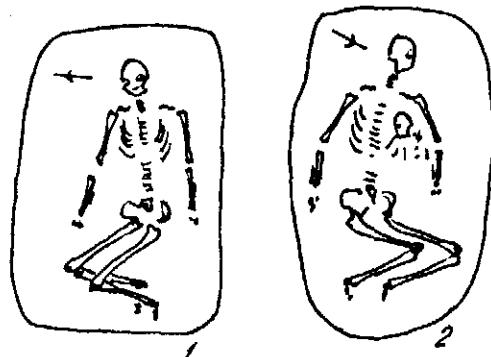

Рис. 7. 1 — Рисове, к. 2, п. 8. Рис. 52, 3. С. 135; 2 — Старогороджино, к. 2, п. 9. Рис. 15, 1. С. 126.

Західної України і Молдови як один з елементів поховального обряду т. зв. буджацького варіанту ямної культури²⁰, має, очевидно, певну мірою локальне значення.

Отож, запропонована методика реконструкції первинного положення небіжчиків визначає наявність не двох, а чотирьох груп давньоямних поховань. До першої групи, безумовно, можуть бути віднесені тільки ті поховання, де кістяки лежать на спині, руки у них випростані, а ноги або зберегли первинну піднятість або знаходились у ромбоподібній позиції, або їхні кістки впали назустріч одна одній біля осьової лінії. Що стосується двох останніх позицій ніг, то відновлення їх первинного положення колінами догори пов'язується з виконанням однієї умови: їхні ступні мають бути при цьому у межах поздовжньої і поперечної стійкості.

З першої групи виключаються поховання на спині з випростаними руками і ступнями ніг, які знаходяться за межами поздовжньої стійкості.

До першої групи не можуть належати поховання на спині, з зігнутою однією і випростаною в бік колін другою рукою — це видозмінені «бокові» поховання.

Не належать до першої групи і поховання на спині з випростаними руками і ступнями ніг, розташованими у межах поздовжньої, але за межами поперечної стійкості. У таких випадках слід припускати, що ноги не піднімалися колінами догори, а укладалися зігнутими на бік вже під час інгумації (третя група).

Поховання на спині з випростаними руками, але зі ступнями, що знаходяться у межах поздовжньої і поперечної стійкості, не можуть безумовно розглядатися як такі, що належать до першої групи. Первинна позиція ніг в таких випадках не відновлюється. Вони могли знаходитися у піднятому стані, а потім разом впасти на бік або бути укладеними на бік ще під час інгумації. Такі поховання виділяються в окрему позаобрядову групу змішаних поховань (четверта група).

Запропонована методика реконструкції первинного положення небіжчиків дає можливість уникнути вкрай небажаного змішування різнообрядових поховань і розділити їх на чистіmonoобрядові групи, що є необхідною умовою для подальшого об'єктивного дослідження давньоямної культури як археологічного і історичного феномену. Ця методика різко змінює кількісне співвідношення поховань у групах. У наведений нижче таблиці дано розподіл поховань по групах відповідно до загальноприйнятих критеріїв атрибуції (тулуб кістяка на спині — ноги похованого колінами догори), що передбачає їхній двочасний поділ на скорчені на спині (І група) і на боку (ІІ група) і новими ознаками вирізначення, згідно до яких виділяються поховання скорчені на спині з піднятими ногами (І група), на боку (ІІ група), з попередньо зігнутими і укладеними на бік ногами (ІІІ група) і невизначені поховання (ІV група).

Територія	Атрибутовані поховання					
	В публікаціях		в групах, що виділяються			
	I	II	I	II	III	IV
Північно-Західне Приазов'я	170	51	9	89	6	10
Крим	62	48	7	78	9	9
Лівобережне Подніпров'я	34	38	8	62	5	7
Правобережне Подніпров'я	36	76	12	71	6	12
Поінгулля	57	69	8	96	6	21
Побужжя	24	41	6	38	4	12
Межиріччя Дністер-Дунай	78	48	22	41	6	23

Як видно з таблиці, перша група зменшується за рахунок вирізnenня з неї в основному видозмінених поховань на боку, тобто поховань другої групи. Поховань з піднятими ногами виявилося значно менше у порівнянні з тим, що дано в публікаціях*. Відзначимо, що більшість з них припадає на

* Враховувалися тільки непорушенні поховання, де первинне положення небіжчиків піддавалося відновленню.

південно-західний регіон України і Молдавію, де ямна культура існувала довше, ніж на решті території²¹. З перегрупування поховань випливав і перерозподіл поховального інвентаря. Загалом перша група (72 поховання) виявилася майже безінвентарною, що є характерним і для більш східних районів поширення ямної культури. Виявлені бронзові черешкові ножі і шило (рис. 2) належать до типу виробів, що мають широкий хронологічний діапазон і всеслику територію. Гостродонну посудину з високою шийкою, що розширяється догори, і слабо опуклими плічками можна зіставити, очевидно, з тією керамікою Михайлівського поселення, яка належить до раннього періоду існування ямної культури²². Решту інвентаря — посудину з вушками (рис. 2) і вироби з кременю (рис. 1) можна, вірогідно, віднести до пізнішого часу. Цим, по суті справи, і вичерпується перелік супровідного матеріалу поховань першої групи. Слід відзначити майже повну відсутність тут кераміки т. зв. пізньоїмного типу — невеликих посудин з короткою шийкою, високими слабоопуклими плічками, округлим або пласким дном. Включення їх до першої групи стало наслідком хибної атрибуції видозмінених бокових поховань, яким цей інвентар і належить. Крім кераміки до першої групи разом з видозміненими боковими похованнями помилково віднесено численні вироби з металу, кременю, кістки, знахідки яких є звичайними в скорченіх на боку похованнях. Ось чому при порівнянні по суті справи змішаної першої групи, що складається з поховань з піднятими ногами і видозмінених бокових поховань, з реально існуючими скорченими на боку похованнями і складається ілюзорна видимість їхньої культурної подібності і, таким чином, хронологічної близькості.

Інвентар поховань третьої групи нечисленний, однак наявні тут посудини пізньоїмного типу — з короткою шийкою, невисокими прямими або відігнутими вінцями, високо піднятими слабоопуклими плічками і пласким дном, молоточкоподібна шпилька, пронизки, вироби з кременю (рис. 4; 5), знаходять аналогії серед матеріалу поховань, скорченіх на боці.

Перерозподіл поховань по групах змінює уявлення, що склалося, про їхнє стратиграфічне співвідношення в курганах. У першу чергу це стосується загальноприйнятої точки зору про те, що при основному похованні на боці впущеними в курганах можуть бути поховання з піднятими ногами. Якщо цей висновок відповідає дійсності, то він мас підтвердитися таким же стратиграфічним співвідношенням підкурганих поховань, що атрибууються за запропонованою методикою, тим більше, що вона пропонує включити до цього співвідношення поховання з піднятими ногами, що безумовно визначаються, тобто які існували реально. Однак при цьому необхідно виконувати одну обов'язкову умову: в кургані не повинно бути поховань, зруйнованих або не визначених (які належать до четвертої групи), тобто первинна позиція всіх поховань має підлягати реконструкції. Необхідно відзначити, що в ряді випадків в курганах з основним боковим похованням впускними були лише поховання на боці.

Три ямних поховання (№ 5, 10, 11) відкриті в кургані № 2 поблизу с. Заможне²³. В основному похованні № 11 кістяк лежав на боці. Помилково віднесене до першої групи поховання № 10 насправді є типово боковим, про що свідчить зігнута позиція руки. У впускному похованні № 5 кістяк зберіг первинне положення на боці.

У кургані № 16 поблизу с. Цілинне²⁴ після основного бокового поховання, пов'язаного із спорудженням IV насипу, останні поховання, впущені в наступні насипи, також виявилися боковими.

У Буджацькому степу біля с. Балабан²⁵ в кургані № 1 після бокового поховання № 3 було впущене єдине бокове поховання № 1. У цьому ж районі, у кургані № 2²⁶ основне поховання № 2 і впускні поховання № 3,4 чітко визначаються як такі, що належать до типу бокових.

Основним в кургані № 4 поблизу с. Пуркари²⁷ на Нижньому Подністров'ї було бокове поховання № 2, впускним виявилося єдине поховання № 1, що зберегло первинне положення тулубу на боці.

У кургані № 6 поблизу с. Олонешти²⁸ відкрито 5 поховань (основне № 2), кістяки котрих зберегли первинну бокову позицію похованіх. Така ж ситуація

простежується в курганах біля сіл Бузівка (курган № 4)²⁹, Колпаківка (курган № 2)³⁰, Новоандріївка (курган № 3)³¹ та Ново-Пилипівка (курган № 3)³².

Другою особливістю курганів з основним боковим похованням є присутність серед впускних бокових поховань — на спині з укладеними ногами.

У кургані поблизу с. Цілінна³³ при основному похованні на боці № 5 впускними були поховання з укладеними ногами № 1 і скорчене на лівому боці № 4. Біля цього ж села, у кургані № 5³⁴, після основного бокового поховання № 8 були впущені поховання № 1 з укладеними ногами, на що вказують зміщені за поперечну межу стійкості ступні, і поховання № 4, скорчене на лівому боці.

Поблизу с. Кам'янка в кургані № 7³⁵, у другий насип, пов'язаний з основним боковим похованням № 9, були впущені поховання на боку № 11 і з укладеними ногами № 12; поховання третього насипу (№ 1, 4-6) зберегли первісну бокову позицію небіжчиків.

Отже, стратиграфічне положення поховань, атрибутованих за запропонованою методикою, дає можливість твердити, що в курганах при основному боковому похованні впускними можуть бути як бокові, так і поховання на спині з укладеними на бік ногами. Достовірно не зафіксовано жодного випадку, коли після основного бокового поховання впускними були б поховання з піднятим положенням ніг, що безумовно визначаються.

Безпосереднє відношення до цієї проблеми мають і т. зв. спільні поховання — парні і групові, первинна позиція яких піддається відновленню. Зафіксована низка курганів, де в парних похованнях небіжчиків укладали тільки на бік.

У кургані № 5 поблизу с. Рисове в Криму³⁶ в парному похованні № 34 кістяк дорослого лежав на правому боці; дитяче поховання, помилково віднесене до першої групи, є, судячи за розміщенням руки на кістяку, типово боковим.

Основним для найдавнішого насипу кургану № 14 поблизу с. Старого в Криму³⁷ є парне поховання № 22. Тут обидва небіжчики, що хибно віднесені до поховань першої групи, лежали на боці, про що свідчать зігнуті руки, які лежать на тулубі.

Подібним до описаного є й поховання № 13 з цього ж кургану³⁸, де судячи за зігнутими верхніми кінцівками, обидва небіжчики первинно були укладені на бік, а не на спину.

У кургані № 3 поблизу с. Мартинівка³⁹ у парному похованні № 4, хибно віднесенному до першої групи, обидва небіжчики лежали на боці, на що вказують зігнуті руки.

Необхідно відзначити, що реальною виявилася ситуація, коли у спільних похованнях небіжчиків клали як на бік, так і на спину з укладеними ногами.

У кургані № 6 поблизу с. Новочорномор'я⁴⁰ у похованні № 7 з трьох виявлених кістяків один зберіг первинне положення на боці, а два інших, помилково віднесені до першої групи, лежали на спині з витягнутими руками і укладеними на бік ногами. Про це свідчать розміщення ступень ніг по одній лінії у одного з поховань; у другого вони виявилися не тільки зміщеними від осьової лінії, але, до того ж, лежали одна на одній.

Парне поховання з небіжчиками на боці і на спині з укладеними ногами відкрито в кургані № 4 поблизу с. Корпач⁴¹. Тут ноги одного з поховань, що лежав на спині з витягнутими руками, були зміщені від осьової лінії, тобто укладені на бік; друге поховання виявилось боковим. Небіжчик був з зігнутою рукою, що лежала на розвернутому на спину тулубі.

Як видно, у спільних могилах найчастіше трапляються бокові поховання. Іноді разом з ними ховали небіжчиків за іншим обрядом — укладаючи їх на спину із зігнутими на бік колінами. Немає жодного достовірного випадку, коли у спільних могилах одночасно знаходилися б поховання на боці і на спині з піднятими у колінах ногами. Необхідно зазначити, що численні кургани з основним боковим похованням так само, як і більша частина спільних поховань, не можуть бути залучені як повноцінні джерела, адже небіжчики в них часто виявляються або значно пошкодженими, або такими, які не визначаються.

Отже, кургани з основним боковим похованням і спільні поховання свідчать про те, що дві різнообрядові групи поховань — скорочені на спині з піднятими ногами і скорочені на боці — хронологічно несумісні. Вірогідно, це відбивало ситуацію, що реально існувала, коли виникнення і поширення обряду, який передбачав поховання померлих на боці означало зникнення більш раннього обряду поховання померлих на спині з піднятими ногами. Археологічний матеріал обох груп, хоча і має деякі спільні риси, загалом відрізняється як у кількісному, так і якісному відношенні. Це дає можливість припустити, що відбулася не просто зміна поховального обряду в межах однієї культури, а зміна археологічних культур, якій відповідала і зміна населення. Встановлено, що носії обрядів поховань на спині з піднятими ногами і на боці належали до абсолютно різних антропологічних типів⁴². Поховання на спині з укладеними ногами, судячи з усього, не посідають якось особливу позицію в системі ямних поховань. Вони хронологічно сумісні з боковими похованнями, і очевидно, можуть розглядатися, про що свідчить супровідний матеріал, як конкретні виявлення однієї археологічної культури.

Примітки

¹ Телегін Д. Я. Об основных позициях в положении погребенных первобытной эпохи Европейской части СССР // Энеоліт и бронзовый век Украины. — К., 1976. — С. 5; Кореняко В. А. К методике изучения погребений со скорченными скелетами // СА. — 1984. — № 3.

² Дергачев В. А. Молдавия и соседние территории в эпоху бронзы (Анализ и характеристика культурных групп). — Кишинев, 1986.

³ Скадовский Г. Л. Белозерское городище Херсонского уезда, Белозерской волости и соседние городища и курганы между низовьем Ингульца и началом Днепровского лимана // Тр. VIII АС. — М., 1897. — С. 90.

⁴ Городцов В. А. Результаты археологических исследований в Изюмском уезде, Херсонской губернии 1901 года // Труды XII АС. — Т. I. — М., 1905. — С. 184.

⁵ Городцов В. А. Результаты археологических исследований в Бахмутском уезде, Екатеринославской губернии, 1903 года // Труды XIII АС. — Т. I. — М., 1907. — С. 219.

⁶ Городцов В. А. Результаты археологических исследований в Изюмском уезде... — С. 184.

⁷ Кривцова-Гракова О. Г. Генетическая связь ямной и катакомбной культур // Труды ГИМ. — М., 1938. — Вып. 8; Граков Б. Археологические раскопки близ Никополя // ВДИ. — М., 1939. — Вып. 1(6). — С. 272.

⁸ Кривцова-Гракова О. А. Погребения на Никопольском курганном поле // МИА СССР. — М., 1962. — № 115. — С. 11.

⁹ Шапошникова О. Г., Фоменко В. Д., Довженко Н. Д. Ямная культурно-историческая область (Южнобугский вариант) // Археология СССР. Свод археологических источников. — К., 1986. — Вып. В1—З. — С. 16.

¹⁰ Рычков Н. К. Новые погребения ямной культуры Киевщины и Черкащины // Древнейшие скотоводы степей Юга Украины. — К., 1987.

¹¹ Добропольський А. В. Могильник в с. Чаплі // Археологія. — 1954. — Т. IX. — С. 114.

¹² Смирнов К. Ф. Кургани біля м. Великого Токмака // АН УРСР. — К., 1960. — Т. VIII. — С. 182; Березовець Д. Т. Розкопки курганного могильника епохи бронзи та скіфського часу в с. Кут // АН УРСР. — К., 1960. — Т. IX. — С. 64, 72; Волкобой С. С., Лихачев В. А., Шалобудов В. Н., Андрісов А. В. Могильник у с. Башмачка // Степное Поднепровье в бронзовом и раннем железном веке // Сб. науч. трудов. — ДГУ, 1981. — С. 51; Яровой Е. В. Погребальный обряд некоторых скотоводческих племен Среднего Прута (по материалам раскопок курганов у с. Корпачи) // Курганы в зонах новостроек Молдавии. — Кишинев, 1984. — С. 44, 65; Тоцев Г. Н., Шахров Г. І. Раскопки курганов у с. Григорьевка Запорожской области // Древности Степного Причерноморья и Крыма. — Запоріжжя, 1992. — Т. 3. — С. 58.

¹³ Кривцова-Гракова О. А. Погребения на Никопольском курганном поле... Курган № 3 (1937—1939 гг.), погребение № 16, 23. — С. 22, 24.

¹⁴ Никитенко М. М. К методике реконструкции первоначального положения погребенных в древесячных захоронениях Юга Украины // Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР. Тези доп. XX Респ.конф. — К., 1989. — С. 156, 157.

¹⁵ Щепинський А. А., Черепанова Е. Н. Северное Присивашье в V—I тысячелетиях до нашей эры. (Курган № 2, погребение № 44. — С. 286). — Симферополь, 1969.

¹⁶ Телегін Д. Я. Об основных позициях... — С. 6; Марина З. П., Чернявская И. В., Никитин С. В. Курганный могильник эпохи бронзы у с. Хашевое // Курганные древности Стенного Полонепровья III—I тыс. до н. э. — Днепропетровск, 1979. — С. 5.

- ¹⁷ Каменецкий И. С. Код для описания погребального обряда // Археологические открытия на новостройках. Древности Северного Кавказа.— М., 1986.— Вып. 1.— С. 145.
- ¹⁸ Там же.
- ¹⁹ Там же.
- ²⁰ Дергачев А. В. Молдавия и соседние территории... — С. 37—39.
- ²¹ Субботин Л. В., Черняков И. Т., Ядвичук В. И. Некоторые проблемы древнейшей истории Северо-Западного Причерноморья // Материалы по археологии Северного Причерноморья.— К., 1976.— Вып. 8.
- ²² Лагодовская О. Ф., Шапошникова О. Г., Макаревич М. Л. Михайловское поселение. — К., 1962.
- ²³ Смирнов К. Ф. Кургани біля м. Великого Токмака // АП УРСР. — К., 1960.— Т. VIII.
- ²⁴ Корпусова В. Н. Курган у с. Целинное // Курганы Степного Крыма. — К., 1984. — С. 69—107.
- ²⁵ Чеботаренко Г. Ф., Яровой Е. В., Тальнов Н. П. Курганы Буджакской степи. — Кишинев, 1989. — С. 14.
- ²⁶ Там же.
- ²⁷ Яровой Е. В. Курганы энеолита-бронзы Нижнего Поднестровья. — Кишинев, 1990.
- ²⁸ Там же.
- ²⁹ Марина З. П., Ковалева И. Ф., Ромашко В. А. Курганы эпохи бронзы у с. Колпаковка-Бузовка // Древности Степного Поднепровья (III—I тыс. до н. э.). — Днепропетровск, 1982.
- ³⁰ Там же.
- ³¹ Ковпаниенко Г. Т., Бунятын Е. П., Гаврилюк И. А. Раскопки курганов на Южном Буге.— К., 1978.
- ³² Вязьмітіна М. І., Іллінська В. А., Покровська Е. Ф., Тереножкін О. І., Ковпаниенко Г. Т. Кургани біля с. Ново-Пилипівки і радіоспу «Аккермен» // АП УРСР. — К., 1960.— Т. VIII.
- ³³ Генинг Б. В., Корпусова В. Н. Археологические памятники Крымского Присивашья. Курганы у с. Целинное. — К., 1989.
- ³⁴ Генинг Б. В., Корпусова В. Р. Археологические памятники Крымского Присивашья. Вторая курганская группа у с. Целинное. — К., 1989.
- ³⁵ Манзура И. В., Ключко Е. С., Савва Е. Н. Каменские курганы. — Кишинев, 1992. — С. 130, 131.
- ³⁶ Щепинский А. А., Черепанова Е. Н. Указ. соч.— С. 153.
- ³⁷ Там же.— С. 228.
- ³⁸ Там же.
- ³⁹ Там же. — С. 273.
- ⁴⁰ Ковпаниенко Г. Т., Качалова Н. К., Шарафутдинова И. Н. Курганы у с. Новочерноморье Херсонской области // Памятники эпохи бронзы юга Европейской части СССР. — К., 1967.— С. 72.
- ⁴¹ Яровой Е. В. Погребальный обряд некоторых скотоводческих племен Среднего Прута (по материалам раскопок курганов у с. Корпач) // Курганы в зонах новостроек Молдавии. — Кишинев, 1984. — С. 65.
- ⁴² Круц С. И. Население территории Украины эпохи меди-бронзы. — К., 1972.

Н. Н. Никитенко

РЕКОНСТРУКЦИЯ ПЕРВОНАЧАЛЬНОЙ ПОЗИЦИИ УМЕРШИХ В ПОГРЕБЕНИЯХ ЯМНОЙ КУЛЬТУРЫ И ИХ КЛАССИФИКАЦИЯ

Предлагаемая методика реконструкции первоначального положения погребенных дает возможность разделить ямные захоронения на монообрядовые группы. Критерием реконструкции принят погребальный обряд тех захоронений, где кости сохранили первоначальную приподнятость ног, что дало возможность выделить ряд устойчиво-повторяющихся обрядовых признаков. Это протянутые вдоль туловища руки и размещенные по обе стороны осевой линии (поперечный предел устойчивости) и на определенном максимальном удалении от таза (продольный предел устойчивости) ступни ног. Выделяется новая обрядовая группа захоронений — на спине с вытянутыми руками, но с согнутыми и уложенными на бок ногами. Особенностью обряда этой группы являются размещенные за пределом поперечной устойчивости ступни ног. Анализ стратиграфического соотношения атрибутированных по новой методике

погребений приводит к выводу о хронологической несовместимости скоченных захоронений на спине с приподнятыми ногами и погребений на боку.

N. N. Nikitenko

RECONSTRUCTION OF THE PRIMARY POSITION OF THE DECEASED IN BARROWS OF PIT CULTURE AND THEIR CLASSIFICATION

The suggested procedure of reconstruction of the primary position of the deceased has permitted dividing pit-culture barrows into monoritual groups. The reconstruction is the burial ceremony of those graves where skeletons retained the primary elevation of legs, which made it possible to identify some constantly repeating ceremonial attributes, such as hands stretched along the body and feet put on the both sides of the axis (the transversal stability limit) and on definite maximal distance from the pelvis (the longitudinal stability limit). A new ceremonial group of graves is identified: the position of the deceased on the back with stretched hands but with bent legs put on the side. The particular feature of this ceremony is feet placed beyond the transversal stability limit. An analysis of the stratigraphic ratio of barrows attributed according to the new procedure has permitted the conclusion to be made on the chronological incompatibility of graves with writhed positions of the deceased on the back with elevated legs and those on the side.

Одержано 01.06.95.

ПРО РОЛЬ НОСІЙВ НЕОЛІТИЧНИХ КУЛЬТУР ДНІПРО-ДВИНСЬКО-ВИСЛИНСЬКОГО РЕГІОНУ В * ЕТНОГЕНЕТИЧНИХ ПРОЦЕСАХ: БАЛТИ І СЛОВ'ЯНИ

Д. Я. Телегін

Дана стаття є другою частиною праці про роль носійв неолітичних культур в етногенетичних процесах слов'ян і балтів. Тут йдеться про ретроспективний огляд цієї проблеми, починаючи з епохи неоліту-міді і до ранньослов'янського часу.

У першій частині цієї праці ми намагалися обґрунтовувати факт територіально-хронологічного збігу лінгвістичних і археологічних даних при вирішенні питання походження балтів і слов'ян, що були своєрідним «культурно-лінгвістичним бар'єром» між іншими культурно-етнічними спільнотами Європи¹.

Концепція про глибоку давність початку складання слов'янського і балтійського етносів знаходить обґрунтування також із застосуванням інших способів аналізу фактичних даних, у тому числі ретроспективного методу. Вихідним моментом на цьому шляху будуть, з одного боку, археологічні культури середньовіччя і раннього залізного віку, слов'янська чи балтійська приналежність яких вважається доведеною, і культури епохи бронзи — неоліту — з іншого. Важливі значення в цьому ми надаємо, зокрема, кераміці — технології її виготовлення, складу глинняного тіста, орнаменту тощо. В окремих випадках ці дані корелюються з висновками антропологів і лінгвістів.

Зауважимо, що розв'язуючи питання про генетичну спадковість археологічних культур, хронологічно даліх одні від одної, ми будемо виходити із кількох посилок. По-перше, якщо, наприклад, із трьох хронологічно послі-

* Закінчення. Початок див.: Археологія, № 1, 1996 р.

довних культур А, В і С культура А споріднена культурі В, а остання — культурі С, то ми вправі говорити також і про генетичний зв'язок культури А з культурою С. По-друге, при проведенні аналізу матеріалів двох культур ми будемо орієнтуватися швидше не на висновки вузькотипологічних характеристик, а на дані про загальний їх структурно-типовий склад. Потрібє, при сучасному рівні знань археологічних матеріалів, кількість яких дуже зросла, треба підходити до них диференційовано, відрізняючи, зокрема, які із категорій матеріалів можуть мати більше етнічних рис, а які менше, а які відбивають швидше результат міжкультурних зв'язків. Очевидно, в такому випадку можна розрізняти в генезисі культур субстратні, суперстратні і адстратні категорії. Якщо брати, наприклад, кераміку, яка взагалі є найбільш діагностичною етнокультурною ознакою, то вирішальне значення слід відводити достовірно місцевій ліпній грубій кухонній кераміці, а не парадній столовій, яка, як правило, є запозиченою або взагалі прямим імпортом. Зокрема, на нашу думку, слід розглядати чорнолісковану («фракійську») кераміку в чорноліських і ранньоскіфських комплексах, лощену («кельтську») — в пшеворсько-зарубинецьких, чи кружальний посуд римських впливів — у черняхівській культурі. У цьому зв'язку ми, очевидно, можемо говорити про більш-менш «чисті» гомогенні культури (Білогрудівка, милоградська культура, культура штрихованої кераміки тощо) і культури синкретичного складу, де представлена і домішка «чужої» кераміки. І ще одне зауваження: виходячи із аналізу фактичного матеріалу, ми, очевидно, повинні відмовитись від тези обов'язкової одностійкості археологічних культур, особливо тих, які включають локальні варіанти і синкретичні з огляду на склад ознак. Так, наприклад, безперечно багатоетнічними були культури з так званими римськими впливами. Етнічно різними, очевидно, були і носії західного (Одер, Ельба) і східного (Висла—Сан—Західний Буг) варіантів лужицької і пшеворської культур та ін.

Немає сумніву в тому, що ретроспективний метод при вирішенні питання етногенезу, навіть при врахуванні зроблених вище зауважень, може дати далеко неоднакові результати. У нашому випадку вони дещо кращі, надійні при вивченні балтів і менше — слов'ян. Але, незважаючи на це, було б невірно відмовлятися від постановки цієї проблеми і при розгляді питання етногенезу слов'ян теж, хоча б у попередньому плані. На це нас заохочує те, що для деяких інших територій Східної Європи така робота дає все ж позитивні результати. Нам здається, наприклад, безперечно вдалою спроба А. Х. Халікова простежити спадкоємність у розвитку культур від неоліту — бронзи до раннього залізного віку і середньовіччя в районі Волго-Кам'я². До такого ж висновку про глибокі генетичні корені, що сягають епохи неоліту, кельтів, германців та іллірійців у Центральній Європі ще раніше дійшов, спираючись на археологічні і лінгвістичні дані, Г. Вільке³.

Браховуючи той факт, що в різних частинах Вісло-Дніпровського межиріччя етногенетичні процеси відбувалися неоднаково і що це призвело до складання двох народностей — балтів і слов'ян — розгляд цієї проблеми краще провадити окремо по двох областях — Немансько-двинсько-верхньодніпровській і Дніпро-прип'ятсько-верхньовіслинській.

Немансько-двинсько-верхньодніпровська область — район складання балтів — включає Східну Прибалтику (Латвія, Литва), північно-західну частину Білорусі і більш східні території. В епоху бронзи і ранньозалізному віці тут розвивалася так звана культура штрихованої кераміки (рис. 1, 2, 3, 4). Горщики з штриховою Прибалтикою і Верхнього Подніпров'я становлять керамічний тип, який не повторюється на інших територіях Європи. Своєрідністю останнього є, перш за все, спосіб обробки поверхні посуду шляхом безсистемного розчісування якимсь інструментом чи швидше жмутком жорсткої трави, від чого на сирій глині залишались сліди різної ширини. Зауважимо, що штриховка виглядає зовсім інакше від так званого смугастого загладжування гребінцем, добре відомого на кераміці неоліту — бронзи України. Другою особливістю кераміки з штриховою є простота і навіть примітивність форм посуду і техніки її виготовлення. У тісті багато домішок дресви, поверхня горщиків нерівна. Орнамент надзвичайно бідний — (рідко ямки, зашипи,

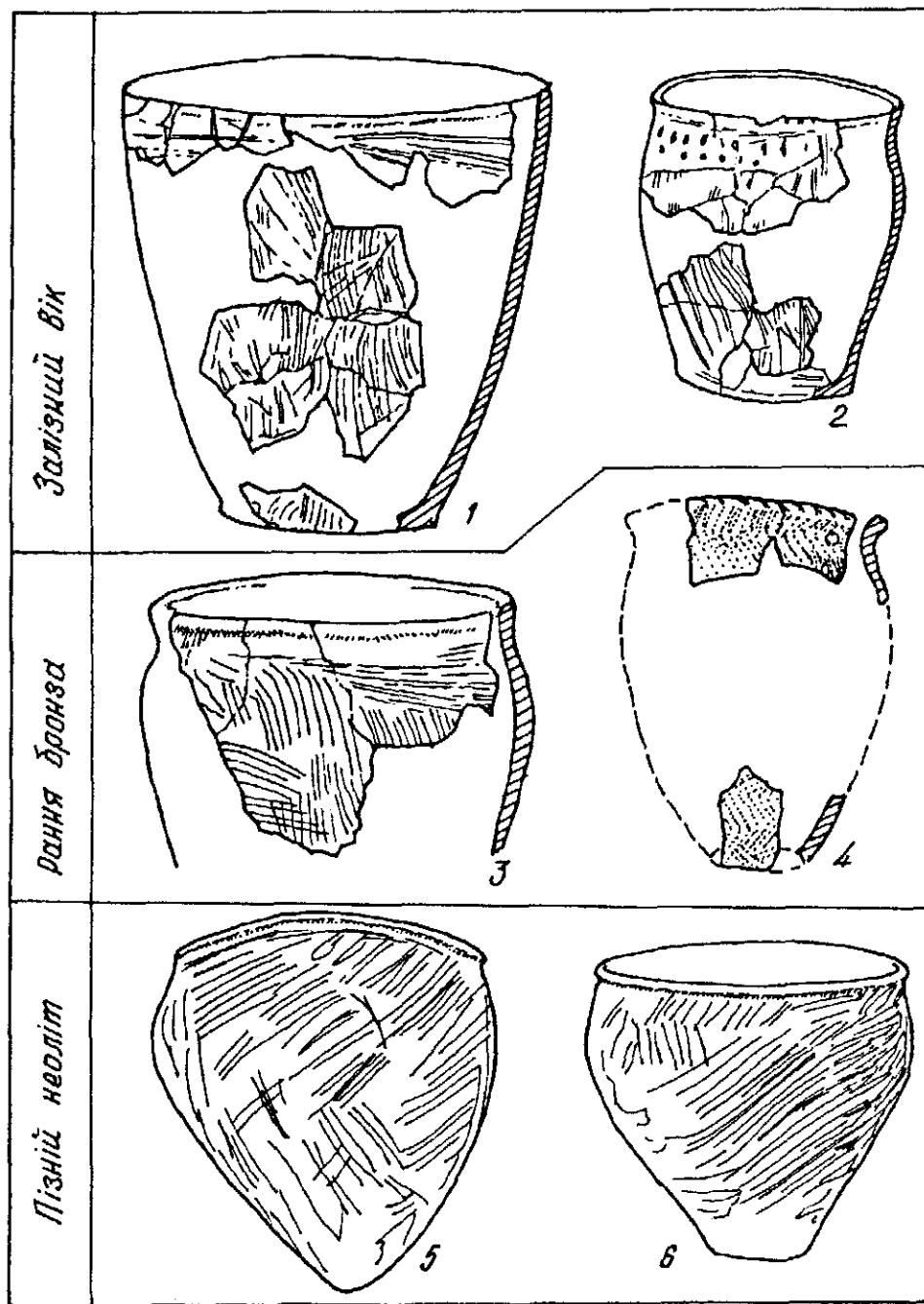

Рис. 1. Кераміка з штриховкою раннього залізного віку (1—2), ранньої бронзи (3—4) і пізнього неоліту (5—6) Прибалтики. 1 — Асотес. 2 — Наудушева. 3, 4 — Абора. 5—6 — Швентоле.

відбитки нігтя). Домінус власне одна форма високого горщика з рівними, трохи відведеніми назовні або увігнутими вінцями. В останньому випадку виникає помітний перелом форми горщика (ребро) у верхній чверті його висоти. Такий «котлоподібний» посуд є найхарактернішим для цієї культури (рис. 1, 4).

На думку переважної більшості дослідників культур Прибалтики (А. Н. Лявданський, П. Тарасенко, Г. О. Митрофанов, Х. Моора, Ф. Д. Гуревич, В. В. Седов, А. Тавутавичюс, Е. Данилайте та ін.), культура штрихованої кераміки раннього залізного віку належала давнім балтам. На обґрунтування цієї тези висувається ряд, як нам здається, незаперечних доказів.

По-перше, досить точний збіг району мешкання носіїв культури штрихованої кераміки з територією древніх балтських гідронімів¹, по-друге, переростання штрихованої кераміки залізного віку в кераміку часів історичних балтів (рис. 1, 1, 2; 2).

Варто зауважити, що дослідники, крім штрихованої кераміки, відносять до числа балтських ще ряд культур раннього залізного віку — дніпро-двинську, верхньоокську, юхновську та ін.⁴. Останні, судячи за наявністю тут і посуду з штриховою, були близько-порідненими культурі штрихованої кераміки. Отже, вирішуючи питання про походження культури штрихованої кераміки, ми тим самим наближуємося і до розуміння проблеми генези балтів взагалі.

Згідно одностайної думки дослідників, культура штрихованої кераміки раннього залізного віку є прямим продовженням розвитку культур пізньої бронзи (ІІ тис. до н. е.) з таким же типом глиняного посуду⁵. Більше того, автори, які вивчають первісні культури регіону, доходять висновку, що джерела складання штрихованої кераміки слід шукати ще в культурах ранньої бронзи (Абора) і пізнього неоліту цієї ж області, зокрема в нарвській. Про це ж говорять А. В. Васке⁶ і А. А. Гірінінкас⁷ для території Латвії і Литви, а М. М. Черняховський⁸ — для Північної Білорусі. Досить детальну схему генези культури штрихованої кераміки у верхів'ях Західної Двіни наводить О. М. Мікляєв⁹, який відзначає при ретроспективному розгляді таку послідовність генетично пов'язаних культур: узьменська (компонент культури штрихованої кераміки раннього залізного віку) — північнобілоруська епохи бронзи — усвятська (нарвська).

На зародження штрихованої кераміки ще в надрах пізньонеолітичних культур вказує наявність прийому штрихування посуду в пізньонарвських пам'ятках. Особливо чітко це видно, наприклад, на матеріалах стоянки Хемайтішкес 2 (розкопки А. А. Гірінінкаса). Такі ж штрихи є і на посуді неолітичної стоянки із Швентої пункти 16, 2а та ін.¹⁰. Тут же складається і форма високого котлоподібного горщика з ребром у верхній четверті висоти, яка потім живе аж до епохи раннього заліза. Як і кераміка залізного віку, ці неолітичні горщики слабо орнаментовані (рис. 1, 5, 6).

На спадкоємність культур неоліту — бронзи — раннього заліза в Прибалтиці вказує і досить тривале використання типових для неоліту кам'яних шліфованих сокир, які тут у великій кількості доживають до епохи городищ штрихованої кераміки. Багато їх є, наприклад, на городищі цього часу Неверишкес у Східній Литві. В епоху бронзи тут також часто зустрічаються і кістяні вироби, типові для неоліту. На думку А. А. Гірінінкаса, в Східній Литві процес переростання пізньонарвської культури в культуру штрихованої «АРХЕОЛОГІЯ», № 2, 1996 р.

Рис. 2. Штрихована, «облита» і ліскована кераміка історичних балтів. 1 — Кенте, 2 — Араши, 3 — Ілудоні, 4 — Дігюяс.

кераміки простежується за багатьма ознаками, в тому числі, у галузі виготовлення кераміки і кістяних знарядь¹¹. Слід особливо підкреслити, що це переростання ішло тут поминувши етап поширення культур шнурової кераміки.

Цікаво і важливо підкреслити, що висновки археологів з питання генетичної спадковості названих вище культур у Прибалтиці цілком перекликаються з думкою антропологів. Так, наприклад, на підставі вивчення нових серій черепів із пізньонарвських могильників Литви (Донкальніо, Краутонас) фахівці дійшли висновку про більшу спільність між популяціями носіїв пізньонарвської культури і племені приморської культури епохи бронзи, ніж тих і інших відносно шнурников¹². На думку Р. Я. Денисової, антропологічний тип носіїв нарвської неолітичної культури (IV—III тис. до н. е.) відзначається спільністю з прабалтами¹³. У цьому зв'язку доцільно нагадати також і той факт, що і за обрядом поховань носії культури шнурової кераміки (скорчене трупопокладення) цілком випадають із прямої лінії розвитку похованального ритуалу з випростаннями на спині похованнями, що існували тут від епохи неоліту (Звейніски, Краутонас та ін.) аж до середньої бронзи (Ківуткальнський могильник). Цей же ритуал потім побутує і в споху пізньої бронзи, наприклад, в Кальніському першому могильнику (розкопки Л. В. Ванкіної) і пізніше, аж до залізного віку.

Виходячи із викладеного вище, можна дійти висновку про важливу роль неолітичного населення Східної Прибалтики в етногенезі балтських народів. Ретроспективний розгляд ланцюжка генетичних зв'язків культур епохи неоліту, бронзи і раннього заліза свідчить, що носії нарвської культури були в IV—III тис. до н. е. основним компонентом у складанні прабалтів.

Менш зрозумілою в етногенетичному процесі балтів є роль німанської культури. На думку Р. К. Римантенс¹⁴, тут під впливом культури шнурової кераміки в бронзовому віці розвинулися культурні типи, що дали потім культуру шнурової кераміки. Як зазначалося вище, уся територія німанської культури входить до зони поширення балтських гідронімів. Можливо, носії цієї культури теж були предками прабалтів, хоча докази цього не простежуються з такою достовірністю, як, наприклад, для пам'яток нарвського типу.

На завершення розгляду питання про шляхи складання балтів кілька слів про роль у цьому процесі культур шнурової кераміки. Нові дослідження показують, що досі їх значення в стногенезі як балтів, так і слов'ян, або дуже перебільшувалась, або ж, навпаки, явно недооцінювалась. В останньому випадку ми маємо на увазі твердження В. В. Сєдова і Р. Я. Денисової, висловлені ними на одній із конференцій у м. Ризі, згідно з яким роль шнурников в етногенезі балтів фактично відкидається зовсім¹⁵.

На нашу думку, племена культур шнурової кераміки, проникнувши до середовища населення культур гребінцево-накольчастої кераміки в другій половині III тис. до н. е., безперечно мали на їх розвиток певний вплив, зокрема в поширенні скотарства, знайомстві з металом тощо. Але ці прибульці в місцевому багатолюдному середовищі були відносно коротким епізодом і з часом розчинились у ньому. Вважають, що носії культур шнурової кераміки були предками германців, балтів і слов'ян. Проте, як ми уже зазначали вище, генетична лінія як балтів, так і слов'ян, що започатковувалась в неоліті, загалом «обходила» носіїв культур шнурової кераміки, значення яких в цьому процесі обмежується, очевидно, лише роллю адстрата. Про такий хід розвитку історичних подій можна говорити, зокрема, для територій східної частини Литви, Латвії і Подніпров'я. У приморських районах Прибалтики, де наприкінці III тис. до н. е. складаються пам'ятки шнурової кераміки типу Ніди, Шнінстай 1А, роль шнурников у розвитку культур, мабуть, була помітно важливішою.

Дніпро-прип'ятсько-верхньовіслінська область — район складання слов'ян охоплює українське і білоруське Полісся, Волинь, Поділля і південно-східну частину Польщі. У неолітичний час (IV—III тис. до н. е.) ця територія була заселена численними племенами гребінцево-накольчастої кераміки, у середовищі яких, як говорилося вище, ми вбачаємо носіїв праслов'янського діалекту.

Серед археологів достовірно слов'янською в цьому регіоні вважається празька культура, представлена на Волині пам'ятками типу Корчак третьої

чверті I тис. н. е. До числа слов'янських культур цього часу В. Д. Баран відносить також пам'ятки типу Колочин і Пеньківка¹⁶. Перші за В. В. Седовим у третій чверті I тис. до н. е. були, однак, ще «близькоспоріднені з балтською мовою групою»¹⁷. Балтами носіїв культури Колочин вважає і І. П. Русанова¹⁸. Щодо пам'яток типу Пеньківки, то В. В. Седов (празько-пеньківський тип) і О. М. Приходнюк визнають їх слов'янську приналежність¹⁹, а за І. П. Русановою вони слов'янами не були.

В. В. Седов виділяє ряд основних ознак достовірно ранньослов'янської культури третьої чверті I тис. н. е., в тому числі просту ліпну кераміку, наземні дерев'яні або полуземлянкові житла і обряд трупоспалення²⁰. Однією з головних і постійних ознак ранньослов'янських культур є, безумовно, кераміка. Вона, як і у балтів, примітивна, грубої роботи з домішкою шамоту в тісті і майже завжди позбавлена будь-якого декору. Крім простих горщиків та кринок це населення практично не знало ніяких інших форм посуду. Горщики, однак, становлять два основних типи — празько-корчацький і пеньківський (рис. 3, 1—3). Горщики першого типу високі, вузькі, субконічні з «брюшком» у верхній третині їх висоти, вінця виділені слабо. Пеньківські горщики, навпаки, відносно низькі, приземкуваті, широкі, «брюшко» в середній частині їх висоти, вінця виділені більш-менш рельєфно, хоча теж не дуже чітко. Територія поширення горщиків цих двох типів збігається не повністю. Празько-корчацький тип відомий переважно в західній половині давньослов'янського світу (Вісла, Одер, Середній Дунай), а також на Волині до Тетерева включно. А пеньківський тип характерний для пам'яток Середнього Подніпров'я, лісостепового правобережжя України, Східного Прикарпаття і Нижнього Подунав'я. На північ від Карпат на Верхньому Дністрі обидва ці типи зустрічаються, однак часто разом. Обидва представлені і в пам'ятках типу Луки Райковецької (рис. 3, 4—6). У VI—VII ст. кераміка пеньківського типу поширюється і на Середній Дунай. На думку В. В. Седова, посуд празько-корчацького типу належав слов'янам, а пеньківського — антам²¹.

Прийнявши тезу про ранньослов'янську приналежність носіїв празької, корчацької і пеньківської культур третьої чверті I тис. спробуємо простежити їх генезу в першій половині I тис. та на рубежі ер і можливі їх витоки в віддаленіших епохах. У цьому зв'язку цілком доцільно нагадати ще раз факт, відзначений Б. О. Рибаковим, про майже повний збіг карт археологічних культур трьох епох — ранньослов'янської (Прага-Корчак-Пеньківка) рубежу ер (Пшевер-Зарубинці) і епохи середньої бронзи (тшинецько-комарівська культура), а також про виділення в цьому ж регіоні блоку неолітичних культур гребінцево-накольчастої кераміки²².

Названі карти фіксують чотири основні рубежі в етногенетичному процесі, який завершився складанням історичних слов'ян.

Розглянемо цей процес у ретроспективному плані, який, відзначимо наперед, проходив на більш східних (Подніпров'я) і західних (Дністер, Буг, Вісла) територіях дещо відособлено.

Що стосується Дніпро-Пріп'ятського басейну, то багато дослідників складання ранньослов'янських культур типу Прага-Корчак-Пеньківка третьої чверті I тис. не без підстав пов'язують їх генетично з культурами римського часу пізнього Латену першої половини того ж тисячоліття і рубежу ер. Витоки празько-корчацької кераміки, наприклад, виводять із східної групи Пшевору²³ і поліського варіанту зарубинецької культури²⁴. Пеньківський тип генетично пов'язують з матеріалами пізньозарубинецького (кіївського) типу (рис. 3, 7, 8), а також черняхівськими пам'ятками Лісостепового Правобережжя і Верхнього Подністров'я²⁵ (рис. 3, 9, 10). Дослідниками відзначаються також близька спорідненість пам'яток волино-подільських (зубринської) групи і черняхівських старожитностей²⁶.

Генетична спадкоємність між вказаними культурами третьої чверті, першої половини I тис. і рубежу ер простежується перш за все за місцевою ліпною керамікою (рис. 3, 1—4, 7—10, 13—15) і значно менше — за імпортним посудом (рис. 3, 11, 12, 16, 17). Такий зв'язок добре підтверджується аналізом інших сторін культур — домобудування, похованального обряду та ін.²⁷.

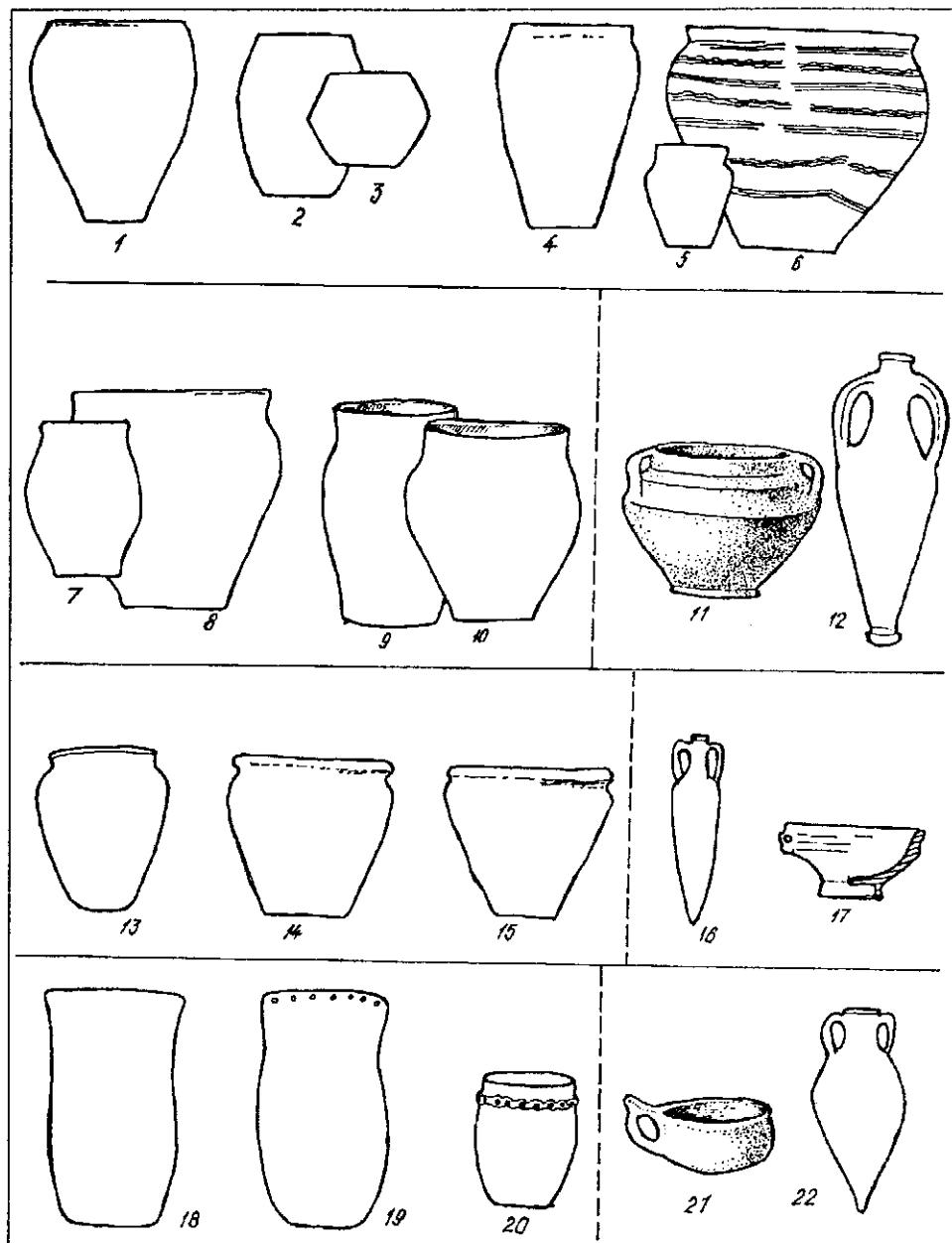

Рис. 3. Розвиток керамічних форм в культурах залізного віку і раннього середньовіччя: пізньоскіфської (18—22), зарубинецької (13, 15—17), пшеворської (14), київської (7, 8), черняхівської (9—12), корчацької (1), пеньківської (2, 3) і типу Луки Райковецької (4—6). 1 — Рипнів; 2 — Старе село; 3 — Семенки; 4—6 — Лука Райковецька; 7, 8 — Обухів; 9 — Успенка; 10 — Боншів; 11 — Компанійці; 12 — Гурбінці; 13, 18 — Могиляни; 14 — Пасіка-зубринецька; 15 — Грині; 16 — Рахни; 17 — Пирогів; 19 — Волинь; 20, 21 — Пастирське; 22 — Журавка.

Отже, якщо ми визнаємо слов'янську принадлежність пам'яток типу Прага-Корчак-Пеньківка, то можна говорити і про східну групу Пшевору, зарубинецьку культуру і північнішу частину черняхівських пам'яток.

Поява слов'ян на рубежі ер стверджується, як відомо, і писемними джерелами давніх авторів.

Далі, в глибину віків лінія стногенезу слов'ян простежується, на жаль, значно слабше, хоча фактів, які свідчать про початок цього процесу ще в глибокій давнині відомо також немало. Стосовно кінця II—I тис. до н. е. цен-

тральним питанням у розвитку праслов'янських культур є проблема складання пшеворської в Повісленні і зарубинецької на Дніпрі, витоки яких ведуть нас ще до епохи середньої бронзи.

На думку В. В. Седова²⁸, пшеворська культура має тісні генетичні зв'язки з так званою культурою підкльошових поховань VI—V ст. до н. е., а останні виникли в результаті інфільтрації в VI ст. до н. е. в середовище східної (вислинської) частини лужицької культури елементів поморської. До аналогічних висновків дійшов і польський дослідник В. Гензель, який окреслює і таку лінію (ретроспективно) генетичних зв'язків між культурами бронзи і раннього зализа: від оксивсько-пшеворської культури до вейчаровсько-котошинської (куди він включає і підкльошові поховання), до східного варіанту лужицької культури²⁹. Таким чином, дослідники доводять генетичний зв'язок двох великих етнокультурних масивів басейну Вісли — пшеворського II ст. до н. е. — V ст. і східного варіанту лужицької культури XII—VI ст. до н. е.). А опускаючись вглиб віків, дослідники Польщі знаходять безперечний генетичний зв'язок між лужицькою культурою і розміщеними тут же пам'ятками тшинецької культури 1600—1200 р. до н. е.³⁰. Тут, як і вище, йдеться про східну (вислинську) половину лужицького арсалу. Західний (одерський) варіант цієї культури, як вважають, склався на іншій передлужицькій підоснові, що його етнічно пов'язують з венедами³¹.

Таким чином, на підставі ретроспективного розгляду генетичних зв'язків на Віслі — Бузі може бути встановлена праслов'янська приналежність названих вище культур аж до середньої бронзи, зокрема тшинецької культури.

Звернемось тепер до культур I тис. до н. е. східної частини розглядуваного регіону.

Автори, які вивчали зарубинецьку культуру, одностайні в тому, що в її формуванні брали участь як місцеві, так і прийшли компоненти. Серед перших називаються, перш за все, пам'ятки скіфського часу (VII—III ст. до н. е.) Середнього Подніпров'я, Лісостепового Правобережжя, Поділля і Волині. Вченими виділяється тут чотири споріднені групи поселень і курганів, про які говорять загалом, як про культуру скіфів-орачів або «сколотів»³². Три групи пам'яток цієї культури — київська, волинська і східно-подільська повністю збігаються з південними районами зарубинецької культури рубежу ер. Хронологічно зарубинецька культура безпосередньо іде за «скіфською». Дослідники знаходять між цими культурами багато спільних рис, які розцінюються як генетичні. На думку Є. В. Максимова і В. П. Петрова зарубинецька кераміка має багато спільного з так званим східноскіфським посудом, як за формою, так і складом глиняного тіста (шамот) та орнаментом³³. Ще раніше про це писали П. М. Третьяков, А. І. Тереножкін та ін. Йдеться, зокрема, про наявність у зарубинецькій і скіфській культурах двох типів ліпних горщиків — широкогорлого, приземкуватого і високого близького до тюльпаноподібного (рис. 3, 13—15, 18—20). Остання форма, що бере початок ще в середній бронзі, потім, очевидно, дає нам горщики корчацького типу. На думку П. М. Третьякова, місцеві скіфські елементи у формуванні зарубинецької культури простежуються не лише в кераміці, але і формі їх жител, деяких металевих виробах тощо³⁴.

Як для зарубинецької, так і скіфської культур характерне існування двох обрядів поховання — кремація і трупопокладення у випростаному стані на спині.

Існують, як відомо, й інші погляди на генезис зарубинецької культури. Ю. В. Кухаренко³⁵, наприклад, орієнтуючись в основному на наявність у зарубинецьких комплексах «столової» кераміки (рис. 3, 16, 17), вважав, що у формуванні цієї культури основну роль відігравали прийшли з північного заходу і заходу елементи поморсько-лужицького кола. Але невелика кількість цієї кераміки на зарубинецьких поселеннях (до 15—20%) свідчить, що останні в генезі зарубинецької культури відігравали лише характер зовнішніх впливів. Треба думати, що таку ж роль у розвитку культур відігравав «столовий» парадний посуд на правобережжі Дніпра і Верхньому Подністров'ї не тільки в зарубинецькій, а і в більш ранніх культурах аж до комарівської включно (рис. 3, 21, 22; 4, 5, 8, 9).

Отже, основним компонентом у формуванні зарубинецької культури треба вважати культури пізньоскіфського часу Середнього Подніпров'я і Лісостепового Правобережжя України, на які напластовувались очевидно кельтські слімкти, що ішли з заходу і північного заходу.

Далі ми розглянемо походження пізньоскіфських пам'яток, картографування яких показує, що їх територія поширення майже повністю збігається з областю мешкання раніше трьох культур — чорноліської (XI—VII ст. до н. е.), білогрудівської (XIII—XII ст. до н. е.) і тшинецько-комарівської (XVI—XII ст. до н. с.). Дослідниками досить чітко простежується і ланцюжок генетичних зв'язків у їх розвитку, починаючи від епохи середньої бронзи до скіфського часу включно. До такого висновку одностайно приходять на підставі аналізу кераміки (рис. 3, 18—20; 4, 1—4, 6, 7) усі фахівці, які безпосередньо вивчали ці культури³⁶. Інших поглядів на генетичний розвиток культур Середнього Подніпров'я, Лісостепового Правобережжя і Волині в XVI—XII ст. до н. е. немає. Таким чином, при спробі виявлення генетичних коренів слов'янської культури на Подніпров'ї і в лісостеповому Правобережжі України, як і в басейні Вісли-Сана, виходимо на той же культурний і хронологічний рівень — до тшинецько-комарівської культури межиріччя Дніпра і Вісли.

Нагадаємо, що про слов'янську принадлежність тшинецької культури писали уже багато дослідників (А. Гардавський, С. С. Березанська, Б. О. Рибаков, В. Гензель та ін.).

В основі формування тшинецької культури дослідники вбачають звичайно пізньонеолітичні культури гребінцевої і гребінцево-накольчастої кераміки³⁷.

Вище говорилося, що до недавнього часу в процесі генези слов'ян, як і балтів, значно персоцінювалась роль культур шнурової кераміки, але тепер дослідники ставляться до цього питання обережніше (В. В. Седов, Р. Я. Денисова та ін.). Племена цієї культури поширилися у досліджуваний регіон у середині — другій половині III тис. до н. е. і мешкали тут аж до складання тшинецько-комарівської культури. Прибульці змішались з населенням дніпро-донецької культури на Середньому Дніпрі і басейні Прип'яті (рис. 4, 10, 11, 14, 15), а також культури гребінцевої кераміки Польщі, яке заселяло ці землі до XVIII ст. до н. с.³⁸.

Таким чином, напередодні утворення тшинецької культури на досліджуваній території виникла досить складна ситуація побутування двох зовсім різних за рівнем розвитку, складом матеріалів і походженням культур місцевої гребінцево-накольчастої кераміки і прийшлих шнурників ранньої бронзи. За наближними даними період їх співіснування тривав близько 800—1000 р. Як згадувалось вище, прийшли племена стояли на вищому рівні розвитку, ніж місцеве неолітичне населення. Вони мали розвинуте скотарське господарство, знали технологію виготовлення високоякісної кераміки (рис. 4, 12, 13)³⁹.

Тривале співіснування на одній території носіїв двох різних культур привело до розвитку процесів взаємодії і культур, і етносів. Племена шнурової кераміки зокрема, запозичили цілий ряд рис, характерних для неолітичних культур. Особливо це помітно на керамічному матеріалі пізніх культур шнурової кераміки, про що говорять багато дослідників⁴⁰. На пізніх етапах розвитку середньодніпровської культури, наприклад, відбувається своєрідне переродження майже всього керамічного комплексу. Під впливом неолітичної керамічної технології зникає багато зразків тонкостінної « класичної » кераміки шнурників — амфори, кубки, чаши (рис. 4, 12, 13), а набирають поширення « неолітійні » горщики, прикрашені гребінцевим штампом і насічками (рис. 4, 10, 11).

Про паралельний розвиток керамічної технології неолітичних і середньодніпровських гончарів свідчить цікава деталь: під зрізом вінець посуду помітні чіткі сліди зв'язування його ще по сирій глині жмутком лика, імовірно, коноплі, що є звичайним прийомом у технології дніпро-донецької кераміки Білорусі. У результаті безпосередніх контактів з неолітичною культурою у шнурників поширюється гребінцевий орнамент.

Про синкрестичний характер середньодніпровської культури, у розвитку

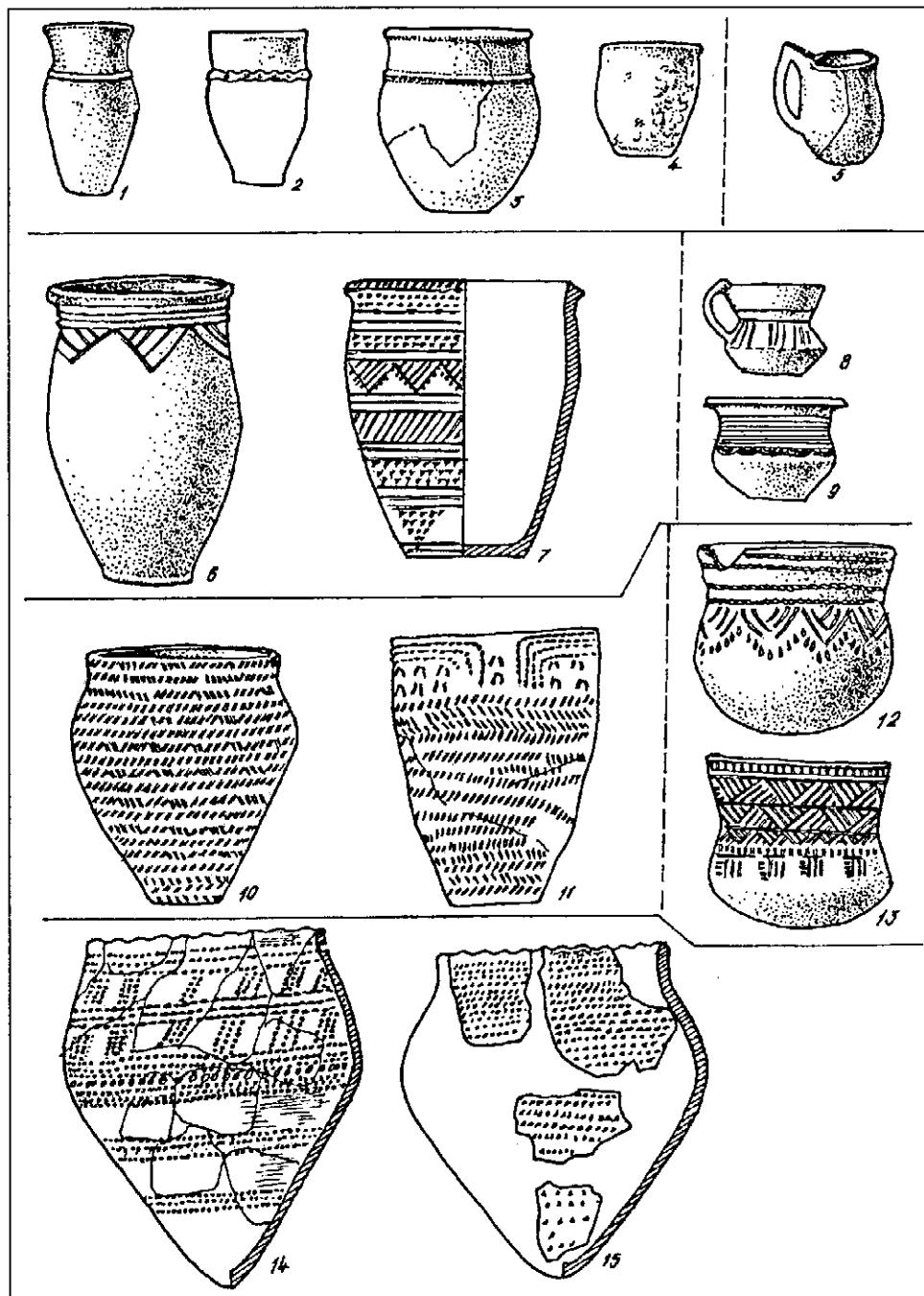

Рис. 4. Кераміка культур неоліту (14, 15), епохи бронзи (1, 3–13) і початку залізного віку (2): білогрудівської (1, 3–5), тшинецько-комарівської (6–9), середньодніпровської (10–13) і дніпро-донецької (14, 15). 1, 4 — Білогрудівський ліс. 2 — Чернолісся. 3, 5 — Собківка. 6 — Вишеньки. 7 — Холодосовичі. 8 — Романівка. 9 — Зеленки. 10 — Пекарі. 11 — Стрелиця. 12 — Зеленки. 13 — Омінка. 14 — Юревичі. 15 — Засуха.

якої важливу роль відігравали неолітичні дніпро-донецькі традиції, говорять і інші факти. Серед них можна назвати, наприклад, поширення тут, поряд із скорченим обрядом, поховань у випростаному стані, використанням разом із звичайними для шнурівників наконечниками стріл трикутної форми їх видовжено-овальні прототипи, характерні для неолітичних культур. Щодо похованального ритуалу, цікаво відзначити, що навіть коли у середньодніпровського

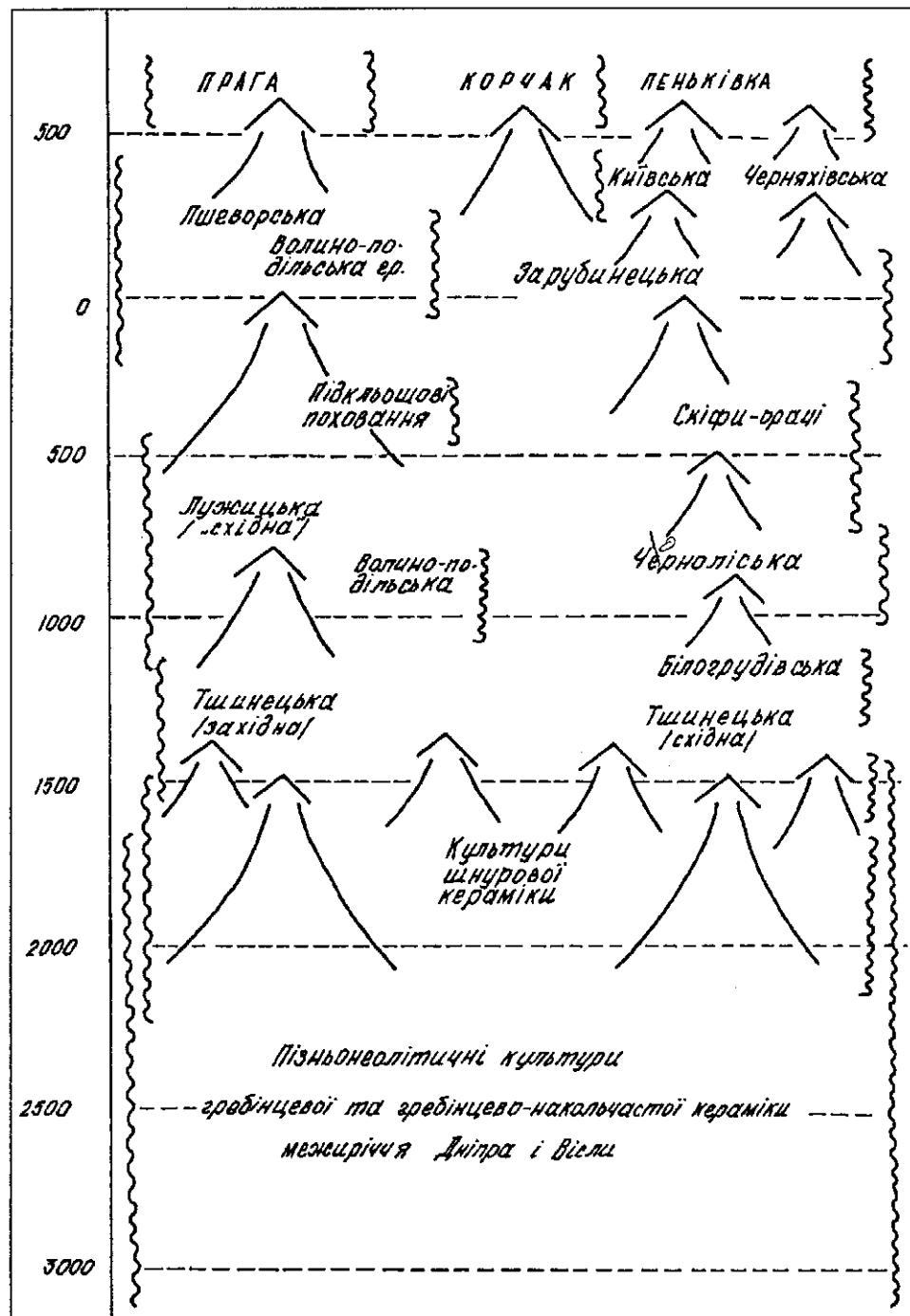

Рис. 5. Схема генетичної спадкоємності між археологічними культурами кінця IV—II тис. до н. е. і I тис. н. е. в області формування ранніх слов'ян.

ських племен поширився обряд кремації померлих, то для небіжчиків останніх споруджувалась яма за розміром випростаного трупопокладення, як це було звичайним в неоліті. Скелети випростаних на спині похованих нерідко (Юдиново), як і в дніпро-донецьких могильниках, сильно стиснуті з боків. Очевидно і тут з'явився типовий для неоліту обряд сповівати небіжчиків. Аналогічні процеси взаємоасиміляції культур місцевих і прийшлих племен були і західніше територій регіону — на Волині і в басейні Вісли — Пів-

денної Бугу. На думку І. К. Свєшникова⁴¹, городосько-здовбицька культура шнурової кераміки взагалі склалася в результаті схрещення підкарпатської культури з неолітом гребінцево-накольчастої кераміки. Вивчаючи культуру гребінцевої кераміки Польщі, дослідники доходять висновку, що вона була складовою частиною культури шнурової кераміки⁴².

На підставі викладеного можна дійти висновку, що неолітичний субстрат культур гребінцево-накольчастої кераміки після приходу шнурників не зник.

Нам, безумовно, поки що невідомо, як проходив процес змішування цих двох етносів, але ясно, що в результаті їх взаємодії перемогла все ж мова аборигенів, оскільки вона, як було показано вище, була уже праслов'янською, а мова шнурниковів нам невідома. Можливо, як думають дослідники, це була дійсно ще не розчленована мова германців, балтів і слов'ян. Це випливає із факту утворення на території поширення шнурників трьох мов — германської, балтської і слов'янської. Можливо, що мова шнурниковів до їх розселення не була ще ні германською, ні слов'янською, ні балтською, але, будучи іndoєвропейською, вона відігравала роль суперстрату в середовищі трьох уже існуючих мов — прагерманської, прабалтської і праслов'янської. Така роль культур шнурової кераміки в етногенетичному процесі, з археологічної точки зору, видається нам найбільш прийнятною, зокрема по відношенню до слов'янського стносу.

За таких умов злиття неолітичних культур з гребінцево-накольчастою керамікою і шнурниками ранньої бронзи відбувалось утворення тшинецької культури, яка представляла собою один із етапів генезису культури ранніх слов'ян. До сказаного можна додати висновки Т. Алексеєвої, яка на підставі вивчення краніологічних серій середньовічних слов'ян бачить витоки типологічної будови останніх у матеріалах неоліту — бронзи Східної Європи⁴³.

Загальне уявлення про розвиток культур, в якому безперечно відбиті і етногенетичні процеси від пізнього неоліту і до ранньослов'янського часу, ми спробували зобразити на схемі (рис. 5).

Підбиваючи підсумок дослідження про роль неолітичних племен межиріччя Дніпра і Вісли можна сказати, що останні наприкінці IV—III тис. до н. е. були мовними предками двох сучасних стносів — балтів і слов'ян. За археологічними і лінгвістичними даними вони в цей час були своєрідним культурно-лінгвістичним бар'єром між іншими етнокультурними спільнотами, у тому числі предками германців, іллірійців, фракійців, іndoіранців і фіно-угрів. Аналіз генетичних зв'язків, розглянутих у ретроспективному плані, показує, що в північній частині регіону, а саме в немансько-двинсько-верхньодніпровській області йшов багатовіковий процес формування балтів, а в дніпро-прип'ятсько-верхньодніпровському — слов'ян.

Примітки

¹ Див.: Телегін Д. Я. Про роль носіїв неолітичних культур в дніпро-донецькому регіоні в етногенетичних процесах: балти і слов'яни // Археологія. — 1996. — С. 28—37.

² Халиков А. Х. Древняя история среднего Поволжья. — М., 1969. — С. 394; Халиков А. Х. Преемственность в развитии археологических культур Волго-Камья // Этнические процессы на Урале и в Сибири в первобытную эпоху. — Ижевск, 1983. — С. 15—20.

³ Wilke G. Archeologie und indogermanenproblem // Veöffentlichungen des Museum zu Halle. — В. 1. — Н. 3, 1918.

⁴ Седов В. В. Дніпровські балти // Проблемы этногенеза и этническая история балтов. — Вільнюс, 1985. — С. 20—30.

⁵ Данилайте Е. Штрихованая керамика в Литве. — Автореферат канд. дис. — Вільнюс, 1907. — С. 31; Митрофанов А. Г. Памятники восточно-балтийских племен. Очерки по археологии Белоруссии. — Минск, 1970. — Гл. VI. — С. 184—224; Чернявский М. М. Этнокультурные связи неолитических племен Белоруссии и Юго-Восточной Прибалтики // Проблемы этнической истории балтов. — Рига, 1985. — С. 102—104; Вакс А. В. Керамика эпохи поздней бронзы и раннего железа Латвии как исторический источник. — Автореферат канд. дис. — Л., 1983.

⁶ Вакс А. В. Керамика эпохи бронзы... — С. 1—18.

- ⁷ Гиринікас А. А. Роль поздненарвской культуры в процессе образования восточных балтов // Проблемы этнической истории балтов. — Рига, 1985. — С. 51—53.
- ⁸ Чертнявский М. М. Этнокультурные связи... — С. 102—104.
- ⁹ Микляев А. М. Памятники каменного века и периода бронзы в бассейне верхнего течения Западной Двины. — Автореферат канд. дис.— Л., 1971.— С. 24.
- ¹⁰ Rimantene R. Swentoži.— Wilnius, 1979.— Psc. 109, 110.
- ¹¹ Гарининкас А. А. Роль поздненарвской культуры... — С. 51—53.
- ¹² Бутрикис А., Чеснис Г. О генезисе поморской культуры и ее носителей // Проблемы этнической истории балтов. — Рига, 1985. — С 39—42.
- ¹³ Денисова Р. Я. Культура шнуровой керамики Восточной Прибалтики и проблема балтского этногенеза // Проблемы этнической истории балтов. — Рига, 1985. — С. 12—14.
- ¹⁴ Римантене Р. К. Роль неманской культуры в образовании балтов // Проблемы этногенеза и этнической истории балтов. — Вильнюс, 1983. — С. 7—11.
- ¹⁵ Седов В. В. Ранняя этническая история балтов // Проблемы этнической истории балтов.— Рига, 1985.— С. 92—95; Денисова Р. Я. Культура шнуровой керамики Восточной Прибалтики и проблема балтского этногенеза // Проблема этнической истории балтов.— Рига, 1985.— С. 12—14.
- ¹⁶ Баран В. Д. Черняхівська культура. — К., 1981. — С. 170—177.
- ¹⁷ Седов В. В. Восточные славяне в VI—XIII вв. // Археология СССР. — М., 1982. — С. 323.
- ¹⁸ Русанова И. П. Славянские древности VI—VII вв. — М., 1976.
- ¹⁹ Приходнюк О. М. Слов'яни на Поділлі. — К., 1975. — С. 154; Этнокультурная карта территории Украинской ССР в I тыс. н. э.— К., 1985. — С. 75.
- ²⁰ Седов В. В. Происхождение и ранняя история славян. — М., 1979. — С. 101.
- ²¹ Там же.
- ²² Телегін Д. Я. Про роль носіїв неолітичних... — С. 33.— Рис. 3.
- ²³ Седов В. В. Происхождение и ранняя история... — С. 98.
- ²⁴ Баран В. Д. Черняхівська культура... — С. 173.
- ²⁵ Баран В. Д. Черняхівська культура... — С. 171; Этнокультурная карта... — С. 17, 59; Приходнюк О. М. Слов'яни на Поділлі... — С. 75.
- ²⁶ Этнокультурная карта... — С. 33.
- ²⁷ Там же. — С. 17 і далі.
- ²⁸ Седов В. В. Происхождение и ранняя история... — С. 57.
- ²⁹ Hensel W. Skand przyzły slowianie.— Wroclaw, 1984.— S. 185.
- ³⁰ Gedl M. Studia nad wczesna fasą kultury luzyckiej i wschodniej Polsce // Arch. Polska, 12, 1967; Стародавнє населення Прикарпаття і Волині. — К., 1974. — С. 227; Березанская С. С. Северная Украина в эпоху бронзы. — К., 1982. — С. 198; Hensel W. Skand prguzly... — S. 185.
- ³¹ Hensel W. Skand... — С. 185.
- ³² Тереножкин А. И. Предскифский период на Днепровском Правобережье. — К., 1961.— С. 246; Этнокультурная карта... — С. 16.
- ³³ Археологія Української РСР.— 1975.— Т. 3.— С. 21.
- ³⁴ Третьяков Н. Н. Финно-угры, балты и славяне на Днепре и Волге.— М., 1966.— С. 215.
- ³⁵ Кухаренко Ю. В. К вопросу о происхождении зарубинецкой культуры // СА.— 1960.— № 1.
- ³⁶ Тереножкин А. И. Предскифский период... — С. 148 и сл.; Березанская С. С. Северная Украина... — С. 200, 201.
- ³⁷ Gardawski A. Zagadnienie kultury ceramiki grzebykowej w Polsce // Wiadom. arch. 25, 1958; Березанская С. С. Северная Украина... — С. 197.
- ³⁸ Исаенко В. Ф. Неолит Припятского Полесья. — Минск, 1979. — С. 113—115; Prahistoria sieci Polskich.— 1979.— Т. 2.— С. 452.
- ³⁹ Артеменко И. И. Среднее и Верхнее Поднепровье в конце энеолита и в эпоху бронзы.— Автореферат докт. дисс.— М., 1977.— С. 60; Свешников І. К. Історія населення Передкарпаття, Поділля і Волині в кінці III — на початку II тис. до н. е. — К., 1974. — С. 206; Исаенко В. Ф. Полесская группа поселений культуры шнуровой керамики // Очерки по археологии Белоруссии.— Минск, 1970.— С. 123—125; Бондарь Н. П. Поселение Среднего Поднепровья эпохи ранней бронзы.— К., 1974.— С. 175.
- ⁴⁰ Третьяков Н. Н. Финно-угры... — С. 77; Воеводский М. В. Памятники каменного века на Десне // КСИИМК. — 1949. — Вып. XXVI; Артеменко И. И. Племена Верхнего и Среднего Поднепровья в эпоху бронзы // МИА, 1967. — Вып. 148.— С. 132; Бондарь Н. Н. Поселения Среднего Поднепровья... — С. 171.

⁴¹ Свєшников І. К. Історія населення Передкарпаття... — С. 158.

⁴² Kostrewski Y., Chmielewski W., Yazdzewski K. Pradzieje Pjlski.— Warzawa, 1965. — С. 428.

⁴³ Алексеева Т. И. Этногенез восточных славян. — М., 1973. — 273 с.

Д. Я. Телегин

О РОЛИ НОСИТЕЛЕЙ НЕОЛИТИЧЕСКИХ КУЛЬТУР ДНЕПРО-ДВИНСКО-ВИСЛИНСКОГО РЕГИОНА В ЭТНОГЕНЕТИЧЕСКИХ ПРОЦЕССАХ: БАЛТЫ И СЛАВЯНЕ

Данная статья является продолжением статьи, опубликованной в предыдущем номере журнала. В ней речь идет о ретроспективном рассмотрении проблемы происхождения балтов и славян от эпохи неолита-энеолита до раннеславянского времени. На основании анализа археологических материалов, прежде всего керамики, и гидронимических данных с учетом выводов многих иных специалистов, изучавших культуры неолита, меди-бронзы и более позднего времени Днепро-Двинско-Вислинского региона, автор намечает две генетические линии развития — балтскую и славянскую.

Первая из них охватывает Двинско-Неманско-Верхнеднепровскую область и включает цепочку генетически связанных культур: неолитическую поздненаарскую (возможно и неманскую) — культуру ранней бронзы типа Аборы — культуры штрихованной керамики поздней бронзы и раннего железного века.

Славянская линия этнокультурного развития связывается с культурами Днепро-Припятско-Вислинской области, начиная с эпохи позднего неолита: блок культур гребенчато-накольчатой керамики (волынская, восточнопольская, гребенчатой керамики Польши) — тшинецкая культура эпохи бронзы — культуры раннего железного века («скифская» на Волыни и Подолии и вислинская группа лужицкой культуры на западе) — блок культур Пшевор-Зарубинцы — культуры Пенькова — Лука Райковецкая, Прага-Корчак.

До недавнего времени в процессе этногенеза как славян, так и балтов, видимо значительно преувеличивалась роль культур шнуровой керамики, которые, по нашему мнению, при этом играли лишь роль своеобразного адстрата.

D. Ya. Telegin

CONCERNING CARRIERS OF NEOLITHIC CULTURES OF THE DΝIEPER-DVINA-VISTULA REGIONS PARTICIPATING IN ETHNOGENETIC PROCESSES: THE BALTS AND THE SLAVS

This publication is a continuation of the paper from the previous issue of the journal. It deals with a retrospective analysis of the origin of the Balts and Slavs from neolithic-eneolithic period till the early Slavonic ahe. Proceeding from the analysis of archarological findings (pottery in the first place) and hydronymic data with due regard for conclusions made by many specialists engaged in the study of the neolithic, copper-bronze and later cultures of the Dnieper-Dvina-Vistula region, the author outlines two genetic ways of development: the Baltic way and the Slavonic way.

The first one embraces the Dvina-Neman-Upper Dnieper region and includes a chain of genetically related cultures: neolithic, Late-Narva (probably, Neman as well) culture — early bronze culture of the Abora type — cultures of hatched pottery of late bronze and early iron ahe.

The Slavonic way of the ethnocultural development is associated with cultures of the Dnieper-Pripyst-Viatula regions behinning from the late neolithic epoch: a set of cultures of comb-pricking pottery (Volynian, east-Polessian, comb pottery of Poland — Tshinets culture of the bronze age — cultures of the early iron age ("Scythian" culture in Volyn and Podolia and the Vistula group of Luhitsian culture in the west) — a set of cultures of Pshevov-Zarubintsy — cultures of Penkovka — Luka Raikovetskaya — Prahue-Korchak.

Until recently significance of cord pottery cultures in the process of ethnogenesis of both the Slavs and the Balts was, apparently, grossly exaggerated. In our opinion they were, in fact, particular adstrata.

Одержано 15.11.94.

ПРО СТАН ЗАЛІЗОДОБУВАННЯ В АНТИЧНОМУ ВИРОБНИЦТВІ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

С. В. Паньков

У статті на підставі археологічних і писемних джерел розглядається питання про залежність античного виробництва від заліза, яке вироблялося навколошніми «варварськими» племенами.

Одним з важливих питань у вивчені розвитку продуктивних сил населення античних міст Північного Причорномор'я є питання про стан їх власного залізодобування, тобто різновиду виробництва, який забезпечував існування інших його галузей і, загалом, визначав рівень економічного потенціалу того або іншого стародавнього суспільства.

Необхідно відзначити, що до останнього часу погляди на стан та розвиток античного залізодобування на території Північного Причорномор'я не були однозначними. З одного боку, рівень античної цивілізації, розвиток її продуктивних сил вимагав значних обсягів добування заліза, з другого — багатолітні, велиki за загальною площею розкопки античних міст та поселень надають дуже обмежені свідчення, що стосуються залізоробного виробництва. Все це і призводить до існування двох полярних думок про стан античного залізодобування в Північному Причорномор'ї. Виразниками однієї є В. М. Скуднова та Л. Д. Фомін, які вважали, що виробництво заліза та виробів з нього в античних містах і, зокрема, в Ольвії не було налагоджене і основна маса залізних знарядь потрапляла до античних міст зі Скіфії, металургійне виробництво якої знаходилося на значно вищому рівні¹.

Протилежними с погляди Д. Б. Шелова та А. С. Островерхова, на думку яких «...виплавлення та обробка заліза, виготовлення знарядь, зброй... були однією з провідних галузей ремісничого виробництва... в античних центрах Північного Причорномор'я», а « античні металурги і ковалі не лише задоволяли потреби внутрішнього ринку, але й випускали продукцію, яка йшла на зовнішній варварський ринок»².

Отже, для того, щоб з'ясувати це питання, яке має певне значення не лише для вивчення історії стародавньої чорної металургії, у першу чергу, необхідно проаналізувати джерелознавчу базу, яка свідчить про розвиток залізодобування, як в античних містах Північного Причорномор'я, так і на території поширення «варварських» племен — найближчих сусідів античних поселенців. З іншого боку, необхідно пам'ятати, що період античної колонізації Північного Причорномор'я був досить тривалим — з VII—VI ст. до н. е. до IV—V ст. поділявся на два основні етапи — давньогрецький та римський, які мали визначні відмінності у загальній організації виробництва, в тому числі і залізодобувного, і відбувався на тлі значних етнокультурних змін у середовищі навколошнього «варварського» оточення. Таким чином, розглядати стан і розвиток залізодобувного виробництва, пам'ятки залізодобування, залишені як античними, так і «варварськими» металургами, порівнювати їх необхідно не в загальній масі, а, ґрунтуючись на хронології та належності до того чи іншого етапу античної колонізації зазначеного регіону. Відповідно до раннього етапу античної (грецької) колонізації Північного Причорномор'я можна віднести такі комплекси, пов'язані з виробництвом заліза:

1. Березань Очаківського р-ну Миколаївської обл. На поселенні під час розкопок 1960 р. був відкритий комплекс, пов'язаний з виробництвом і обробкою заліза. Він являв собою два неглибоких великих круглих басейни, пов'язаних між собою вузьким каналом. Дно одного з басейнів, оцементоване білою глиною, було вкрите шаром залізної іржі, товщиною до 0,5 см. У шарі,

що перекривав ці споруди, була виявлена велика кількість залізних шлаків, окремі шматки яких досягали ваги 5 кг, великі грудки деревного вугілля. У засипці знайдено також багато уламків залізних виробів, шматків криці, цілої та подрібненої. Комплекс датується першою половиною VI ст. до н. е.⁴

2. Іванівка Голопристанського р-ну Херсонської обл. На березі Ягорлицької затоки Чорного моря, поблизу села було виявлено т. зв. Ягорлицьке поселення, у південній частині якого знаходилися великі скупчення залізних шлаків. Поряд з ними відкрито залишки наземної округлої в плані домниці. Напівовальна у перетині піч була заглиблена на 10 см і викладена керамічним босм, на якому запеклися залізні шлаки з включенням флюсів (вапно) та неперепаленої деревного вугілля. Основою домниці був шар глини товщиною 10 см, покладений на піщаний ґрунт. Інша піч була відкрита за 10 м на захід від першої. Вона була прямокутна в плані — 150×180 см. Дно її також було викладене керамічним босм та булижним камінням, яке за В. Ф. Петрунем завезли з Середземномор'я. Основу печі, як і в попередньому випадку, становив пропечений шар глини. З північного боку споруди виявлені залишки сирцевої стіни. На поселенні, яке датується серединою — другою половиною VI ст. до н. с. знайдені залізні фрагменти лабрисів, ніж, трилатевий наконечник стріли та ін. Наявні і залишки бронзоливарного та склоробного виробництва⁵.

3. Керч. Залишки залізодобувного і ковалського виробництва виявлені в античному Пантикопеї у руїнах будинків VI—V ст. до н. е. Тут знаходилися не лише шматки залізної руди, але й шлаки, заготівки залізних знарядь, готові вироби — частини панцирів, списів та ін. Разом з тим були виявлені і залишки бронзоливарного виробництва — ливарні форми, шматки мідних шлаків, ллячка, тигель, недороблені наконечники стріл та ін. Виявлені також і заготівки для держаків ножів, і фрагменти відремонтованих свинцевими скріпами глиняних горщиків⁶.

Отже цими трьома пам'ятками, до яких ще можна додати залишки залізодобування у вигляді шлаків, виявлені в Торику і на Роксоланському городищі (Ніконій?), датовані другою половиною VI — початком V ст. до н. е., і обмежуються, на цей час, свідчення про виробництво заліза в архайчний та класичний період.

Ще скромніше виглядають знахідки, пов'язані з античним залізодобуванням елліністичного часу, представлені знахідками окремих шматків залізного шлаку в елліністичних шарах таких міст, як Ольвія, Пантикопей, Кітей⁷. А для римського часу ми маємо два досить добре збережені комплекси. Один з них зафіксовано в Тірі, де під час розкопок 1949—1950 рр. відкрито два «кам'яні вмістилища-горни» № 171 і 175, розташовані на відстані 1,5 м один від одного. Південне горно № 171 збереглося у вигляді «круглого вмістилища» з добре обпаленої глини, стінки якого всередині складалися з семи вертикально поставлених каменів з нахилом назовні, що щільно прилягали один до одного. Діаметр горна у верхній частині складав 0,22, у нижній — 0,16 м, дно мало досить правильну круглу форму і було зроблене на 0,25 м нижче самої стінки, обмазано глиною з домішкою щебеню. Нижче череня, на південний схід від нього влаштовано похилий стік з міцними кам'яними стінками, довжиною 1,25, шириноро 0,40 м. Посередині стоку, з заходу на схід, знаходилися три ямки діаметром 0,15—0,17 м. По стінках, у деяких місцях, збереглися речітки заліза. На дні горна і навколо знаходилася значна кількість деревного вугілля і попелу, а також залізних шлаків і деяка кількість уламків залізних виробів. Такого ж типу було і друге горно. Автор розкопок вважав, що ці горна, які датуються першими століттями н. с., були призначенні для розжарювання залізних болванок, з яких потім вироблялися різні речі⁸.

Другий комплекс, датований IV ст. був відкритий на території Ольвійської цитаделі. Він являв собою майстерню, від якої збереглися частково нижні ряди південної, західної і східної сирцевих стінок робочого приміщення площею 2,9×2,6 м. Це приміщення було напівпідвальним. У північно-східній його частині знаходилися залишки металургійного горна у вигляді глиняного «дуже зруйнованого стовпа, що мав овальнє поглиблення діаметром 0,13—0,15 і глибиною 0,15 м». Глинняна обмазка з внутрішнього боку поглиблення

і частково західного боку стовпа була ошлакована. Поглиблення заповнене золою і дрібними шматочками деревного вугілля. У північній його частині розчищений круглий отвір, куди можливо вставлялося сопло. Поблизу нього знайдено уламок залізної криці вагою до 5 кг.

Південна (південно-західна) частина приміщення являла собою невеличу комору ($1 \times 0,85$ м) відокремлену сирцевою перегородкою. Тут знайдено завал сирцю, глиняної обмазки, велика кількість залізних і бронзових виробів, шматки залізного та силікатного шлаку, обпаленого вапняку, а також деревне вугілля. У глинобитній, похилій до центра долівці розчищене заглиблення, заповнене великою кількістю попелу і уламками залізних виробів. У приміщенні виявлено також трос вапнякових ночов зі слідами дії вогню. Одні з них мали квадратну форму ($0,48 \times 0,48$ і глибину 0,11 м), двос інших — прямокутні. Всередині її поблизу майстерні знайдено велику кількість цвяшків, уламків залізної криці, щлаки, бронзові вироби, шматки свинцю, обточені кістки свійських тварин, залізні щипці і дуже ошлаковані фрагменти тигля⁹.

Отже, цими пам'ятками майже й вичерпується перелік джерел, які свідчать про розвиток залізодобувної промисловості античних міст і поселень Північного Причорномор'я протягом тисячолітнього періоду їхнього існування. Можливо, подальші польові археологічні дослідження нададуть нові матеріали і розширять цей перелік, але й ті, що є, можуть бути використані для певних висновків щодо рівня розвитку античної металургії заліза у значенному регіоні, як в технічному, так і в організаційному плані.

Передусім, аналізуючи залишки залізодобування, ми повинні визнати, що ні в архаїчний-класичний, ні в елліністичний та римський періоди воно не було відокремлене не лише від залізообробки, але навіть і від кольорової металургії. Кожен комплекс являє собою або універсальну металообробну майстерню (Пантикопей, Тира, Ольвія), або ремісничий центр, де разом з добуванням та обробкою заліза займалися мідноплавильною та ливарною справою і склоробленням (Ягорлицьке поселення). Таким чином, можна вважати, що металургійне виробництво в античних містах Північного Причорномор'я загалом не було диференційоване і залишалося таким як на початкових, так і на заключних стадіях античної колонізації. Відповідно була технічна забезпеченість і майстерність самих виробників*. Все це, а також виняткова обмеженість знахідок пам'яток античного залізодобування, не дозволяє погодитися з тезою, що античні металурги і ковалі задовольняли не лише потреби внутрішнього ринку, але й зовнішнього «варварського». Ця теза повинна була б підкріплюватися існуванням потужних, як для свого часу, відокремлених від інших галузей виробництва залізодобувних центрів, що базувалися б на високопродуктивній металодобувній техніці і забезпечувалися б прошарком висококваліфікованих ремісників-металургів. Чого за наявними в наш час археологічними джерелами, ми не спостерігаємо. Рівень організації залізодобування, зафіксований в античних містах Північного Причорномор'я, як давньогрецького, так і римського періоду, відповідає існуванню цієї галузі виробництва у межах т. зв. «виробництва на замовлення» і безсумнівно не міг забезпечити потреби колоністів у сировині, необхідній для виготовлення достатньої кількості залізних виробів (знарядь праці, предметів озброєння, побутових речей тощо). Отже, виникає питання пошуку джерел надходження цієї сировини. Воно може бути розв'язане шляхом аналізу загальної ситуації, пов'язаної з забезпеченням залізом античного виробництва та економічних зв'язків осередків античної колонізації з навколоишнім варварським оточенням (для порівняння масштабів залізодобування відзначимо, що за період ан-

* Зокрема, залишки горен, зафіксовані на Ягорлицькому поселенні, одніє з яких було металургійне, а друге — прямокутне, ковальське (або агломераційне), свідчать, що тут для отримання заліза використовували найпримітивніше ямне горно без шлаковипуску з механічним вилученням застиглого шлаку після закінчення процесу відновлення (докладну характеристику цих найраніших типів металургійних горен див. Паньков С. В. Чорна металургія населення Українського лісостепу (перша половина I тис.). — К., 1993. — С. 23—45). Саме для цього, з метою збереження ґрунтових стінок горнової ями від руйнування вона і обкладалася керамічним боєм на глиняному розчині. Більш розвинутими, такими, що належать до наземних шахтних горен зі шлаковипуском були залізодобувні печі римського часу з Ольвії і Тіри.

тичної колонізації у «варварських племен, які мешкали на території південного заходу Східної Європи ми зафіксували близько 80 пам'яток із залишками виробництва заліза»¹⁰.

Необхідно підкреслити, що дослідники історії виробництва та економіки античної Греції відзначають, що внаслідок природних умов на її власній території було замало копалень, і джерел, які свідчать про видобування залізної руди в Греції в період розвитку античного способу виробництва, ми майже не маємо¹¹. Залізо у вигляді товарних криць в ранній період грецької історії отримувалося шляхом торгівлі через посередництво фінікійських купців з Малої Азії і оброблялося грецькими ковалями. Вболіваючи за підсилення Афін, Ксенофонт радить афінянам, як один із шляхів цього підсилення, розвивати морський флот,— «Якщо якесь з міст багате на залізо, мідь... йому теж немає куди подіти іх без дружби з тим, хто володіє морем. А все це разом дають кораблі: одне місто дає дерево, інше — залізо...»¹². Отже отримування заліза торговим шляхом мало важливе значення для розвитку економіки Давньої Греції протягом усієї її історії. К. Бюхер відзначав, що насправді ми не маємо жодного безпосереднього свідчення про грецький вивіз звичайних металевих товарів¹³, а на думку Р. В. Шмідта посередницькими пунктами у торгівлі залізом були міста Малоазійського узбережжя Синоп і Амікос, розташовані на території найдавнішого в світі осередка виробництва сиродутного заліза¹⁴. Тому не дивно те, що епічні герої «Іліади», повертаючись з під стін Трої, як трофеї везуть залізо¹⁵, а військові дії або грабіжницькі наскоки з метою захоплення заліза, за уявою античних авторів, в ранній період грецької історії були звичайною справою¹⁶. Все це не може не свідчити про те, що масштаби власного металургійного виробництва навряд чи могли задоволити потреби давньогрецької економіки, і тому надходження заліза різними каналами від «варварських» племен відігравало суттєву роль в її розвитку. Це положення стосується не лише індустрії заліза власне материкової Греції, але й областей, що були охоплені грецькою колонізацією. Зокрема, вже є достатньо доведеним те, що античні центри Східного Причорномор'я забезпечувалися залізом, яке виробляло місцеве населення Стародавньої Колхіди¹⁷, де вже з рубежу II—I тис. до н. е. існував один з найпотужніших у стародавньому світі осередків видобування цього металу¹⁸, і з яким, можливо, спочатку зустрілися учасники походу за золотим руном¹⁹, а потім походу «десяти тисяч»²⁰.

Отже, якщо проаналізувати залишки залізодобування, виявлені на античних пам'ятках Північного Причорномор'я, то можна переконатися, що найпоказовіша їх частина співвідноситься з пізньоархаїчним-ранньокласичним часом, тобто тим періодом, коли торгово-обмінні відносини з місцевими племенами ще не були досить сталими. З розвитком цих відносин, як видно, була налагоджена і звична система задоволення виробничих, економічних потреб місцевим «варварським» залізом, що і відбилося на стані металургійного виробництва в елліністичний період. Джерелом постачання могли бути такі скіфські осередки чорної металургії, як Кам'янське городище та навколоїнші селища — Бистрицьке, Нижньопокровське, Копулівське²¹, а може і більш віддалені, лісостепові — Більське, Шарпівське²². Виходячи з того, що у скіфській металургії заліза вже з середини I тис. до н. е. використовувався високопродуктивний стаціонарний тип залізодобувного горна з шлаковипуском, який дозволив подолати дефіцит заліза і завершити перехід місцевих племен до залізної доби²³, можна вважати, що скіфські металурги мали можливість задоволити потреби в залізі не лише свого, але й прибулого населення. Цей висновок може бути підкріплений тим, що хімічний аналіз однієї з криць, знайдених в Ольвії, показав, що вона була отримана внаслідок переробки криворізької залізної руди, яка використовувалася металургами Кам'янського городища²⁴. А. С. Островерхов пояснює це тим, що в Ольвію доставили для переробки криворізьку руду, але все ж таки природно було б пропустити імпорт готового, придатного для обробки заліза, яке вже оброблялося грецькими ковалями, що і відповідає загальному стану і організації давньогрецької індустрії заліза.

Ще наочніше за писемними джерелами простежується залежність античної економіки від заліза. У «Археології» № 2, 1996 р.

ної економіки від «варварського» заліза за римської доби. Природно, ми не повинні відкидати свідчення про існування кількох залізодобувних центрів на території Апеннінського та Пелопонеського півостровів та прилеглих до них островів і забувати про те, що опанування сиродутного способу виробництва заліза мешканцями Апеннін відбулося ще за часів етруської колонізації²⁵, але ті три місцевих осередки залізодобувного виробництва (о. Ефалія, о. Евбей, м. Сульмон у Середній Італії²⁶) навряд чи могли задоволити потреби римської економіки в залізі. У «Природній історії» Пліній вправдовує слабкий розвиток металодобувного виробництва на території сучасної Італії забороною на розробку надр, яка була прийнята сенатом консульством в добу Гракхів²⁷, але вже Георгій Агрікола, полемізуючи з Плінієм, відзначає, що «доказом того, що Італія не була багата на метали... є майже повна відсутність у її водах металевих частинок»²⁸. У зв'язку з таким становищем римляни були змушені шукати джерела металопостачання у багатьох у цій галузі європейських провінціях. Зокрема, за Плінієм і Страбоном, мідь, свинець, олово довоziлося в Італію з Іспанії, Кастеридських островів, Галлії та Британії²⁹. За повідомленням Полібія, для видобування золота на території кельтського племені нориків-таврисків, італійці разом з варварами організували спільне товариство³⁰. Писемні джерела свідчать про те, що римляни надавали першочергового значення організації розробки надр на захоплених територіях. Ця організація здійснювалась як примусово³¹, так і шляхом заохочення місцевих «варварських» племен до видобування металів і обміну їх на продукцію римського виробництва³². Як і з іншими металами, головними постачальниками заліза для Римської імперії були європейські провінції, про що знаходимо згадки у Страбона, Плінія, Таціта, Юлія Цезаря, які вказують на велику зацікавленість у «варварських» осередках видобування заліза в Європі³³. Є писемні джерела, які свідчать про зацікавленість римлян у корисних копалинах, що знаходилися і на території Східної Європи, зокрема, у Південному Побужжі³⁴. Таким чином, писемні джерела дають підстави вважати, що і в римський період антична цивілізація, її виробництво базувалися на залізі, яке вироблялося «варварськими» племенами, до того ж не лише тими, що були безпосередньо «охоплені» провінційно-римською системою, а навіть і віддаленими. У зв'язку з цим, для визначення джерел залізопостачання до Північного Причорномор'я римського часу, великого значення набував характеристика відомого Уманського центру екстенсивної чорної металургії, який був залишений племенами пізньозарубинецької культури і датується саме першою чвертю I тис.³⁵.

Необхідно відзначити, що товарний характер виробництва заліза на Уманському центрі вже достатньо доведений³⁶. Масштаби цього виробництва були настільки великими, що безперечно, його продукція була призначена не стільки для задоволення внутрішніх, власних потреб, скільки спрямовувалася на зовнішній експорт. Результати дослідження таких центрів товарного виробництва як Уманський, що базувалися на екстенсивному залізодобуванні — Новоклинівського в українському Закарпатті, Свентокшиського в Польщі — показують, що таке виробництво в давнину було життєспроможним за таких умов:

а) територіальна спеціалізація у виробництві й організація потужних залізоробних центрів;

б) спеціалізація у виробництві залізних виробів — відокремлення металургії від ковальського ремесла і існування кваліфікованих категорій ремісників;

в) відокремлення ремісничого виробництва від інших різновидів господарської діяльності;

г) існування сталих торговельних зв'язків і шляхів для збуту виробів залізодобувного і ковальського ремесла.

Існування у пізньозарубинецькій культурі центра товарного виробництва заліза, економічний потенціал якого значно перевищував загальний рівень її розвитку, висуває ряд питань конкретно-історичного плану. Перетворення ремісничої діяльності на основне джерело засобів існування вже передбачає впевненість стародавнього металурга в реалізації виготовленої продукції. Але

в чорній металургії зазначених племен територіальна спеціалізація була відсутня, тобто потреби в залізі задоволялися на місцях. Цей факт свідчить про слабкі економічні зв'язки між окремими племенами півньозарубинецької культури. Отже, ці племена не лише не були спроможні спожити продукцію Уманського центру, але й саме його існування за умов орієнтації лише на внутрішній ринок було б неможливим. У зв'язку з цим виникає питання про напрями збутия продукції Уманського центру екстенсивної чорної металургії.

Досвід вивчення таких осередків екстенсивного залізодобування, як Свентокшицький у Польщі та Новоклинівський у Закарпатті показує, що вони організовувалися на кордонах значних політичних об'єднань з більш-менш розвинутою класовою системою суспільства. Зокрема, споживачем свентокшицького заліза, на думку більшості дослідників, було населення європейської провінційно-римської системи (тобто її середньо- і південно-східна частини)³⁷, новоклинівський центр забезпечував металом кельтські племена і племена Нижнього Подунав'я, що перебували у політичній та економічній залежності від кельтів³⁸. Найближчим до Уманського центру чорної металургії ринком, який міг спожити його продукцію, могла бути лише Ольвія та її периферія, що перебували на час існування зазначеного осередка металодобування під римською окупацією.

На цей час ми не маємо безпосередніх доказів того, що саме Уманський центр поставав залізо населенню Північного Причорномор'я першої чверті I тис., але на користь цього припущення існує кілька фактів.

По-перше, воно цілком вкладається у схему розвитку індустрії заліза в античному виробництві, що базувалося, головним чином, на довільному «варварському» металі, як в давньогрецький, так і римський період античної історії.

По-друге, пам'ятки власне римського залізодобування в Північному Причорномор'ї датуються тим часом, коли Уманський центр вже не діяв.

По-третє, природні умови зазначеного регіону дуже несприятливі для розвитку масштабного залізодобування, передусім, завдяки обмеженості лісових ресурсів потрібних для випалювання великої кількості деревного вугілля. Крім того, Південний Буг являв собою вигідну транспортну артерію, яка могла пов'язувати Уманський центр залізодобування з античним ринком Північного Причорномор'я, а концентрація римських монетних скарбів навколо м. Умань³⁹ свідчить про інтенсивність обмінних зв'язків населення обох регіонів у римський час. Однією із складових цих зв'язків і могло бути залізо, які вироблялося племенами півньозарубинецької культури і вивозилося та оброблялося вже в майстернях північнопричорноморських міст та поселень. Цю думку вважають слушною, зокрема, і російські дослідники античного металообробного виробництва⁴⁰.

Отже, підсумовуючи вищевикладене, стосовно стану залізодобування на території Північного Причорномор'я, що було охоплене античною колонізацією, ми маємо зробити такі основні висновки:

1. Наявні джерела не надають можливості цілком відкидати розвиток власного залізодобування в античних центрах Північного Причорномор'я, але й не дозволяють погодитися з тією тезою, що ця галузь виробництва була настільки розвинутою, що забезпечувала не лише власні потреби античних поселенців, але й навколоїншого «варварського» оточення.

2. З налагодженням економічних зв'язків між осередками античної колонізації та місцевими, спочатку скіфськими, а потім зарубинецько-черняхівськими племенами, залізо стає однією із статей «варварського» експорту до північнопричорноморських міст та поселень.

3. Залежність античного виробництва від «варварського» металу, який переробляється в античних ковалсько-металургійних майстернях, зовсім не свідчить про нижчий його рівень, а навпаки, про зовсім інші організаційні засади цього виробництва, які заохочували навколоїнші «варварські» племена до видобування металевої сировини і постачання його на античний економічний ринок.

4. Взаємозв'язок між розвитком «варварської» та античної індустрії заліза був ще однією з ланок, які поєднували економіку населення південного за-«АРХЕОЛОГІЯ», № 2, 1996 р.

ходу Східної Європи протягом усього періоду античної колонізації Північного Причорномор'я і відіграв свою позитивну роль в культурному соціальному і політичному розвитку місцевих племен — основних виробників сиродутного заліза в зазначеному регіоні.

Примітки

- ¹ Скуднова В. М. Погребение с оружием из архайического некрополя Ольвии // ЗОАО.— 1960.— Т. I (34).— С. 74; Фомін Л. Д. Техніка обробки заліза в Ольвії і Тірі // Археологія.— 1974.— № 13.— С. 25—31.
- ² Шелов Д. Б. Железоделательное производство в Северном Причерноморье в раннеантичное время // КСИА АН ССР.— 1979.— Вып. 159.— С. 3.
- ³ Островерхов А. С. Развитие черной металлургии в античных городах Северного Причерноморья // Очерки истории естествознания и техники.— 1988.— № 35.— С. 97.
- ⁴ Лапин В. В. Греческая колонизация Северного Причерноморья.— К., 1966.— С. 138.
- ⁵ Островерхов А. С. Про чорну металургію на Ягорлицькому поселенні // Археологія.— 1978.— № 28.— С. 26—36.
- ⁶ Шелов Д. Б. Указ. соч.— С. 5.
- ⁷ Островерхов А. С. Развитие черной металлургии...— С. 91.
- ⁸ Дмитров Л. Д. Основні підсумки Ізмаїльської археологічної експедиції 1949—1950 рр. // АП УРСР.— Т. V.— С. 116.
- ⁹ Штительман Ф. М. Раскопки мастерской по обработке металла в Ольвии // КСИА АН УССР.— 1955.— Вып. 4.— С. 62, 63.
- ¹⁰ Паньков С. В. Чорна металургія населення Українського лісостепу (перша половина I тис.).— К., 1993.— С. 49—69.
- ¹¹ Бюхер К. Очерки экономической истории Греции.— Л., 1924.— С. 65.
- ¹² Ксенофонт. Афинское государство.— Митава, 1880.— С. 70.
- ¹³ Бюхер К. Указ. соч.— С. 65.
- ¹⁴ Пліндт Р. В. Очерки по истории горного дела и металлообрабатывающего производства в античной Греции // ИГАИМК.— 1933.— Вып. 108.— С. 237.
- ¹⁵ Гомер. Илиада.— М.— Л., 1949.— С. 194.
- ¹⁶ Аполлоний Родосский. Аргонавтика.— Тбилиси, 1964.— С. 79.
- ¹⁷ Хахутайшвили Д. А. Некоторые вопросы древнеколхицкой металлургии железа // Проблемы греческой колонизации Северного и Восточного Причерноморья.— Тбилиси, 1979.— С. 338.
- ¹⁸ Хахутайшвили Д. А. Новооткрытые памятники древнеколхицкой металлургии железа // КСИА АН ССР.— 1977.— Вып. 151.— С. 29—33.
- ¹⁹ Аполлоний Родосский. Аргонавтика.— С. 123.
- ²⁰ Ксенофонт. Анабасис.— М.— Л., 1951.— 247 с.
- ²¹ Граков Б. Н. Каменское городище на Днепре // МИА.— 1954.— Вып. 36.— С. 118, 119, 155—158.
- ²² Івраїмко І. Б. Коваліське ремесло у населення скіфського часу в басейнах Ворскли та Ісла.— Автореф. дис. ... канд. іст. наук.— К., 1994.— С. 9—11; Фабрициус І. Тясминська експедиція // АН УРСР.— 1949.— Т. 2.— С. 90, 91.
- ²³ Паньков С. В. Скифский этап в истории древней черной металлургии на Украине // Тез. докл. обл. конференции «Проблемы скифо-сарматской археологии на Украине».— Запорожье, 1989.— С. 116, 117.
- ²⁴ Шелов Д. Б. Указ. соч.— С. 4.
- ²⁵ Луццато Дж. Экономическая история Италии.— М., 1954.— С. 34—36.
- ²⁶ Античный способ производства в источниках // ИГАИМК.— 1933.— Вып. 78.— С. 128; Страбон. География в 17 книгах.— Л., 1964.— С. 210; Вопросы техники в «Естественной истории» Плиния // ВДИ.— 1946.— № 3.— С. 299.
- ²⁷ Вопросы техники...— С. 291.
- ²⁸ Агрікола Георгий. О горном деле и металлургии в 12 книгах.— М., 1962.— С. 41.
- ²⁹ Вопросы техники...— С. 294, 301.
- ³⁰ Страбон. География...— С. 193.
- ³¹ Тацит Корнелий. Жизнеописание Юлия Агріколы // Анналы. Малые произведения: Сочинения в 2 томах.— Л., 1969.— Т. I.— С. 344.

³² Страбон. География...— С. 190.

³³ Страбон. География...— С. 143, 144, 154, 182, 202; Вопросы техники...— С. 299; Тацит. Корнелий. Жизнеописание...— С. 333; Цезарь Г. Юлий. Записки Юлия Цезаря и его продолжателей о Галльской войне, о Гражданской войне, об Александрийской войне, об Африканской войне.— М.— Л., 1948.— С. 94, 152.

³⁴ Латышев В. В. Известия древних писателей о Скифии и Кавказе // ВДИ.— 1947.— № 2.— С. 213, 214.

³⁵ Бідзіля В. І., Вознесенская Г. А., Недопако Д. П., Паньков С. В. Історія чорної металургії та металлообробки на території УССР (ІІІ в. до н. е.— ІІІ в. н. е.).— К., 1983.— С. 41—47; Паньков С. В. О розвитку чорної металургії на території України в кінці I тис. до н. е.— початку I тис. н. е. // СА.— 1982.— № 4.— С. 201—213.

³⁶ Паньков С. В. Чорна металургія населення Українського лісостепу...— С. 104—107.

³⁷ Bielenin K. Starożyte gornictwo i hutnictwo zelaza w Gorach Swietokrayskich.— Warszawa— Krakow, 1974.— S. 276.

³⁸ Бідзіля В. І. До історії чорної металургії Карпатського узгір'я рубежу нашої ери // Археологія.— 1970.— Вип. 24.— С. 47.

³⁹ Кроноткин В. В. Клады римских монет на территории СССР // САИ.— 1961.— Вип. Г 4.— С. 86—90.

⁴⁰ Алексеев Е. М., Розанова Л. С., Терехова Н. Н. Горнапия: продукция железоделательного и железообрабатывающего ремесла // РА.— 1994.— № 3.— С. 152—175.

C. В. Паньков

О СОСТОЯНИИ ЖЕЛЕЗОДОБЫЧИ В АНТИЧНОМ ПРОИЗВОДСТВЕ СЕВЕРНОГО ПРИЧЕРНОМОРЬЯ

В настоящее время по вопросу о развитии чёрной металлургии на территории Северного Причерноморья периода античной колонизации существует две полярные точки зрения.

Одни из исследователей считают, что производство железа и изделий из него в античных городах не было налажено и основная масса металлических орудий попадала туда из Скифии.

По мнению других «выплавка» и обработка железа, изготовление железных орудий являлись одной из ведущих отраслей античного ремесленного производства, античные металлурги и кузнецы не только удовлетворяли потребности внутреннего рынка, но и выпускали продукцию, которая шла на внешний «варварский» рынок.

Анализ источников, свидетельствующих о развитии железодобычи как в античных городах и их периферии, так и на территории расселения «варварских» племен позволяет прийти к следующим выводам:

1. Нельзя полностью отрицать развитие собственной железодобычи в античных центрах Северного Причерноморья, но и согласиться с тезисом, что эта отрасль производства была настолько развита, что обеспечивала как собственные потребности античных поселенцев, так и окружающих «варварских» племен — трудно.

2. Необходимо признать, что с установлением экономических связей между центрами античной колонизации и местными, сначала, скифскими, а потом зарубинецко-черняховскими племенами, железо становится одной из статей «варварского» экспорта в северопричерноморские города и поселения.

3. Зависимость античного производства от «варварского» металла, который обрабатывался в античных кузнечно-металлургических мастерских, совсем не свидетельствует о его более низком уровне, а наоборот, о совсем других организационных основах этого производства, поощрявшего окружающие «варварские» племена к добывке металлического сырья и поставкам его на античный экономический рынок.

4. Взаимосвязь между развитием «варварской» и античной индустрии железа была еще одним из звеньев в цепи, соединившей экономику местного и пришлого населения на протяжении всего периода античной колонизации и сыгравшей позитивную роль в культурном, экономическом и политическом развитии местных «варварских» племен — основных производителей сырьедутого железа на территории юго-запада Восточной Европы.

IRON PRODUCTION IN ANTIQUE WORKS OF THE NORTHERN BLACK SEA TERRITORIES

At present there are two polar views on the problem of ferrous metallurgy development in the territory of the Northern Black Sea.

Some researchers believe that there was no production of iron and items of it in antique towns and metal tools were brought there from Scythia.

Other researchers think that «melting» and manufacturing of iron, production of iron tools were one of the leading branches of antique handicraft production, and antique metallurgists and blacksmiths had not only met requirements of the home market, but also made products for foreign «Barbarian» market.

The analysis of data demonstrating development of iron production both in antique towns and in the culturing districts, as well as in the territory of spreading of the «Barbarian» tribes has permitted concluding that:

1. Development of the own iron production industry in antique centres of the Northern Black Sea territories cannot be denied completely as well as the thesis that the branch in question was developed so high that it satisfied requirements of antique residents and «Barbarian» tribes can be hardly treated as a reasonable one.

2. It is necessary to agree that formation of economic relations between antique colonization centres and native (at first Scythian, then zarubinets-Chernyakhovian) tribes has contributed much to make iron one of items of the «Barbarian» export to the Northern Black Sea towns and settlements.

3. Dependence of antique production on the «Barbarian» metal which was treated in antique blacksmith-metallurgical shops is not absolutely a proof of its lower level but, vice versa, shows other organizational grounds of that production which had impelled the «Barbarian» tribes to extract raw metal and to supply it to the antique economic market.

4. Interrelation between the development of the «Barbarian» and antique industry of iron was one link more in a chain which connected economy of native population and newcomers during the whole period of colonization. It played a positive part in the cultural, economic and political development of native «Barbarian» tribes which were main producers of raw iron in the south-western territory of East Europe.

Одержано 15.01.96,

ФОРМУВАННЯ ДАВНЬОСЛОВ'ЯНСЬКИХ ПАМ'ЯТОК НА ТЕРИТОРІЇ ВОЛИНІ І ПІВНІЧНОЇ ГАЛИЧИНІ В ПЕРШІЙ ЧВЕРТІ I тис.

Д. Н. Козак

Стаття продовжує цикл праць автора, присвячених особливостям культурно-етнічного процесу на території Північно-Західної України в період, коли тут проходив інтенсивний процес формування давньослов'янської (венедської) культури.

У даній статті йдеться про складання пам'яток зубрицької культури, ще відомої в літературі під назвою «волино-подільська група». Носіїв цих пам'яток, на думку автора, можна ототожнювати з західним відгалуженням давньослов'янських племен венедів, описаних Тацієм.

Проблема походження слов'ян — одна з «вічних», завжди актуальних і гострих в історичній науці. Їй віддала свій талант велика когорта вчених Європи, в тому числі такі близкучі дослідники як І. П. Шафарик, І. Лер-Сплавінський, Л. Нідерле, А. А. Шахматов, Ю. Костшевський, Г. Ловмянський, П. Н. Третьяков, В. П. Петров та інші.

© Д. Н. КОЗАК, 1996

Кожен з них, базуючись на певній категорії джерел (писемних, етнографічних, лінгвістичних, топонімічних, археологічних), створив оригінальну гіпотезу слов'янського етногенезу. Вміщуючи в собі, без сумніву, раціональне зерно, такі концепції мали низку прогалин, оскільки приступували на всеохоплення, будувалися на принципі «від невідомого до відомого», від найглибших початків до історичних часів.

В останні десятиліття, завдяки значному поповненню слов'янської проблематики новими матеріалами, в основному археологічними, кількість точок зору на проблему походження слов'ян обмежилась, спостерігається зближення позицій дослідників. Важливе значення для вирішення питання походження слов'ян мали відкриття та вивчення ранньосередньовічних слов'янських культур: празької та пеньківської. Суть проблеми тепер зводиться до вирішення питання про генезис цих культур. Наявна докорінна зміна у методології досліджень. Раніше дослідники, залишаючи численні, але багатобічні факти суміжних наук, прагнули створити загальну схему слов'янського етногенезу, тепер вони намагаються уникнути її, концентруючи увагу на певній, невеликій ділянці досліджень, пошуках концептуальних підходів. Основною моделлю став рух не від невідомого, а навпаки. Опорним пунктом при цьому стали слов'янські старожитності, які добре пов'язуються з писемними даними про слов'ян. Цей підхід забезпечує поступове виявлення глибших ланок, пов'язаних зі слов'янським етногенезом. Дослідження набули конкретного характеру, зусилля вчених спрямовуються на вирішення вузьких проблем, але з глибоким і всебічним аналізом.

Сьогодні визначилися три основні напрямки в пошуках джерел ранньослов'янської культури, можна говорити про три наукові школи: краківську, московську та київську. Кожна з шкіл ґрунтуються на певних методологічних принципах, іншими словами, експлуатує певну ідею. Так в основі гіпотези «краківської» школи (Й. Вернер — ФРН, К. Годловський — Польща, М. Б. Щукін — Росія) лежить ідея порівняльного аналізу соціально-економічної моделі слов'янського суспільства середньовіччя і суспільств Європи попереднього римського часу. Вчені цього напрямку віdstoюють думку про те, що коріння слов'ян треба шукати на території Верхнього Подніпров'я, Подессяння та Білорусі, в областях поширення пам'яток київської культури.

Дослідники «московського» напрямку (І. П. Русанова, В. В. Седов), виходячи з морфологічних ознак матеріальної культури, головним чином з подібності чи ідентифікації певних форм ліпної кераміки, елементів похованального обряду слов'янських і дослов'янських культур, висунули гіпотезу, що коріння слов'ян знаходиться в межиріччі Одри і Вісли, в областях поширення пам'яток пшеворської культури.

Не вдаючись до детального розбору цих концепцій, вкажемо лише, що вони, поряд з позитивними рисами мають ряд вад, викликаних недостатньою вивченістю тих чи інших пам'яток, абсолютизацією певних культур чи явищ. Обидві гіпотези виходять з позицій міграціонізму, який як і автохтонізм у чистому вигляді, вже неодноразово доводили свою безперспективність у висвітленні історичного процесу первісної епохи.

На підставі багаторічних польових робіт, величезної кількості нового археологічного матеріалу з використанням набутих джерел київським дослідникам (В. Д. Баран, Д. Н. Козак, Р. В. Терпиловський, Б. В. Магомедов та інші) вдалося створити якісно нову концепцію слов'янського етногенезу. Вона виходить з позицій автохтонності слов'янства між Дніпром і Одрою, враховуючи одночасно важливу роль міграційних явищ. Методологічною основою київської концепції є положення, згідно якого — формування слов'янського етносу мало поступовий характер і здійснювалося протягом тривалого часу шляхом інтеграції з іншими етнокультурними групами: балтами на півночі, іраномовними племенами на півдні, германцями на заході, фракійцями на південному заході.

Суть поглядів київських вчених в узагальненому вигляді така.

До рубежу III—II ст. до н. е. процес формування слов'янського етносу проходив, в основному, між Віслою і Одрою, охоплюючи також територію Волині в ареалах лужицької, поморської і кльшової культур. З виникненням

зарубинецької культури, основним субстратом якої були поморсько-кльошові племена з домішкою місцевих компонентів (балтських, іраномовних), центр слов'янської історії перемістився до межиріччя Вісли і Дніпра. Синхронна зарубинецькій на території Польщі пшеворська культура сформована, головним чином, східногерманськими племенами, також містила в собі слов'янський (поморсько-кльошовий) компонент. Але свого виразу в матеріальній культурі слов'яни з пшеворського ареалу до VI ст. не мали.

У другій половині I ст. зарубинецька культура Подніпров'я розпадається під ударами кочівницьких сарматських племен. Основна частина зарубинецького населення залишає свої домівки і відходить до лісових районів Верхнього Подніпров'я та Подесення, частково — у Південне Побужжя. Освоюючи північні регіони, слов'яни вступали в асимілятивні процеси з місцевими балтськими племенами. Результатом цих процесів було виникнення у I—II ст. своєрідних пам'яток післязарубинецького типу, які стали основою для формування у III ст. київської культури. З цієї культури у V—VI ст. складаються ранньосередньовічні слов'янські старожитності: колочинська і частково пеньківська. Зарубинецьке населення, яке залишилося у Середньому Подніпров'ї, змішавшись з прибулими сюди східнопшеворськими племенами, а також увібрало деякі балтські та сарматські елементи, створила так звані пізньозарубинецькі пам'ятки. На жаль, ці пам'ятки поки що досліджені дуже незадовільно.

Дещо іншим шляхом йшов процес розвитку слов'янських старожитностей у західному регіоні України.

У середині I ст., приблизно в той же час, що і в Подніпров'ї, зарубинецькі племена Прип'ятського Полісся мігрували на південь у район Волині і Подністров'я.

У процесі інтеграції зарубинців носіями верхньодністровського варіанту пшеворської культури — нащадками поморсько-кльошових племен, які мешкали на Волині і Подніпров'ї та асимілювали певну частину германців, у другій половині I ст. н. е. виникають пам'ятки зубрицької культури. Вони мають багато спільних рис з пізньозарубинецькими старожитностями Середнього Подніпров'я та Південного Побужжя і, очевидно, генетично пов'язані з ними. Це цілком природно, оскільки обидві етнокультурні спільноти мають у своїй основі єдиний пшеворсько-зарубинецький субстрат, що сягає корінням до поморсько-кльошової культури. Носіями зубрицьких та пізньозарубинецьких старожитностей були, ймовірно, венеди, описані Тацитом.

У III ст. зубрицьке населення в інтеррації з фракійцями, основними носіями липицької культури Подністров'я, під впливом провінційно-римської культури створює старожитності черняхівської культури. До ареалу цієї культури увійшла також частина пізньозарубинецьких племен Середнього Подніпров'я, інша влилася до київської культури. наприкінці IV—V ст. На підставі цих старожитностей формується ранньосередньовічна празько-корчацька, а також частково пеньківська культура слов'ян.

У даній ситуації ми зупинимося на деяких характеристиках однієї з найменш відомих у літературі ланок гіпотези київських дослідників — давньослов'янських старожитностей, які заповнили хронологічний проміжок між пшеворською і зарубинецькою культурами рубежу ери та черняхівською культурою III—IV ст., зокрема питання їх формування та території поширення.

Ранньоримський період на території між Дніпром, Дністром і Західним Бугом був представлений до недавнього часу невеликою групою пам'яток липицького типу¹, а також поодинокими пам'ятками, розташованими на периферії пшеворської і зарубинецької культур (Гриневичі Великі на Західному Бузі, Рахни на Південному Бузі, Оболонь, Лютиж, Грині, Дівич Гора в Середньому Подніпров'ї). У 70-ті р. в результаті систематичних польових робіт на Подніпров'ї відкрито ряд нових пам'яток I—III ст. (Підберізці, Сокільники, Підбірці, Давидів). Кілька аналогічних пам'яток стали об'єктом досліджень і на Волині (Підріжжя, Хорів). Всі ці старожитності були систематизовані автором² і розглядалися ним в контексті еволюції пшеворської культури як один з заключних етапів її розвитку в Подністров'ї. Дещо пізніше

вони були виділені у волино-подільську групу пшеворської культури³. У 80-ті р. велику кількість пам'яток першої чверті I тис. виявлено автором на Волині.

1980 р. розкопано поселення в с. Пасики-Зубрицькі у верхів'ях Західного Бугу. На площі 1400 м² досліджено 5 жител, три великі господарські приміщення, 14 ям-погребів. Зібрано велику колекцію керамічного матеріалу, знарядь праці. В 1981—1982 рр. широкою площею досліджувалося поселення поблизу с. Боратин I над Стиром. Відкрита площа 1750 м². Більша частина поселення знищена річкою. Вдалося простежити 2 житла, 4 господарські приміщення, 7 ям-погребів.

Протягом 1983—1984 рр. вивчалося поселення у с. Гірка Полонка II поблизу м. Луцька. На площі 2100 м² виявлено 5 жител, 3 господарські споруди, 84 ями-погреби. У великій кількості представлений керамічний матеріал, інші вироби домашнього ремесла, знаряддя праці.

У 1985 і 1987 рр. проводилися роботи на поселенні в Загаях II. Досліджено ще 5 жител, 3 господарські споруди, 23 ями-погреби. Значно поповнилася колекція керамічного посуду, предметів особистого користування, знарядь праці.

У 1988—1989 рр. значні за масштабами роботи проведені на багатошаровому поселенні поблизу с. Линів II на Південно-Західній Волині. На площі понад 3 тис. м² виявлено кілька скучень об'єктів I—II ст., серед них 8 жител, 7 господарських споруд, 19 ям-погребів. Великий інтерес становить зібрана на поселенні дещо своєрідна кераміка, інші предмети. Крім того на ряді поселень проведені розвідкові роботи різного масштабу (Линів I, Рокині, Новосілки, Боремель, Загай-I, Загай-III, Жидичин, Милуші), де виявлено по одному або кілька археологічних об'єктів (рис. 1).

Відкрита площа нових поселень I—II ст., включаючи і подністровські, становить понад 20 тис. м². Всього знайдено понад 60 жител, 34 господарські споруди, близько двохсот ям-погребів. Значний набір керамічного матеріалу, знарядь праці, прикрас, предметів побутового користування.

На тлі широкої джерелознавчої бази чітко окреслюються особливості пам'яток ранньоримського часу Волині і Північної Галичини порівняно з синхронними старожитностями Повіслення, де поширені пам'ятки пшеворської культури, а також певні відмінності від пам'яток пізньозарубинецького типу на Східному Поділлі.

Це дозволило розглядати волино-подільські пам'ятки як своєрідне культурно-історичне явище Південно-Східної Європи, породжене процесами інтеграції пшеворської і зарубинецької культур і виділити їх в окрему зубрицьку культуру.

Початок цього процесу збігається з часом, коли на Поліссі розпалася культурна єдність зарубинецьких племен. Пояснення причин раптового розвалу зарубинецької культури дослідники частіше всього уникають. Є. В. Максимов висловив припущення, що поліські зарубинці залишили місця свого перебування під тиском повісленських германських племен⁴. Проте в середині I ст. на згаданій території будь-яких значних рухів племен не відбувалося. Культурна ситуація на Правобережному Повіслення в цей час характеризується стабільністю⁵. Пам'ятки вельбарської культури, з якими можна було б пов'язати германські племена, з'явилися на території Мазовії лише на стадії В-2 ранньоримського часу, тобто набагато пізніше часу зникнення зарубинецької культури Полісся. Бронзові коронки з Подніпров'я, поховання в Пуховці та інші пам'ятки, які Є. В. Максимов датує I ст. і розцінює як свідоцтво міграції вельбарців в цей час через Полісся на Подніпров'я, насправді належать до латенського часу і не мають з цим народом нічого спільного⁶. Отже фактор «загрози» при розгляді причин міграції зарубинецьких племен з Полісся прийняти не можна. Він не знаходить підтвердження в археологічному матеріалі і в історичній ситуації рубежу ери в Європі.

Археологічні та етнографічні матеріали свідчать, що давні мешканці Європи не були схильні часто змінювати місця перебування, оброблені землі,

* Від назви населеного пункту Пасики-Зубрицькі, де досліджено одну з найяскравіших пам'яток цієї культури.

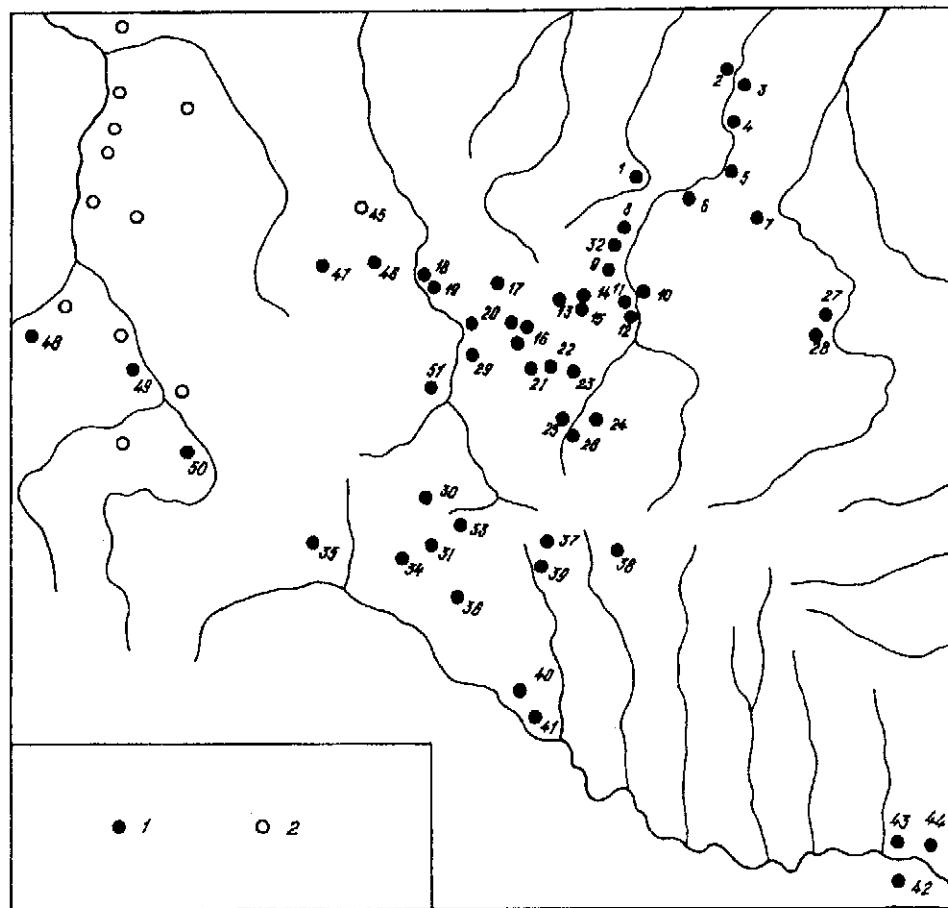

Рис. 1. Схема поширення пам'яток зубрицької культури (1) та пам'яток пшеворської культури (2) на території Південно-Східної Польщі у першій чверті I тис.
 1 — Підріжжя, 2 — Новосілки, 3 — Балаховичі, 4 — Куликовичі, 5 — Семки, 6 — Розничі, 7 — Цумань, 8 — Рокині, 9 — Луцьк-Гнідава, 10 — Новоствав-І, 11 — Боратин, 12 — Новоствав-ІІ, 13 — Баїв-ІІ, 14 — Гірка Полонка-ІІ, 15 — Гірка Полонка-ІІІ, 16 — Лінів, 17 — Фалемичі, 18 — Лежниця, 19 — Лежниця-ІІ, 20 — Литовиж, 21 — Загай-І, 22 — Загай-ІІ, 23 — Загай-ІІІ, 24 — Більче, 25 — Боромель, 26 — Велике Дерев'янче, 27 — Хорів, 28 — Малі Чипцевичі, 29 — Хатинь, 30 — Підбірці, 31 — Пасіки Зубрицькі, 32 — Світазів, 33 — Підберізі, 34 — Зубра, 35 — Камарно, 36 — Заснигород, 37 — Новосілки, 38 — Майдан Гологірський, 39 — Липівці, 40 — Бурштин, 41 — Бовшів, 42 — Осілівка, 43 — Велика Слобідка-І, 44 — Лука-Врубівецька, 48 — Оталенж, 49 — Закшув, 50 — Пшеворськ, 51 — Белз.

а також корисні угіддя. Нормою був тісний зв'язок з освоєною землею як засобом існування. Людина того часу була безпосередньо включена в природний ритм, складала з природою єдине ціле. Вона бачила в землі, на якій мешкала і працювала, своє органічне продовження, так само, як була органічно пов'язана зі своїм сімейно-родовим колективом. Протягом багатьох поколінь давні племена населяли все ті ж селища і залишали звичні для них місця тільки за винятково важких природних чи соціальних катаклізмів⁷. Оскільки зовнішньої загрози стосовно зарубинецьких племен Полісся не існувало, то необхідне інше пояснення. Пересування зарубинців на нові місця, очевидно, було викликане винятково кліматичними змінами, можливо підвищенням чи пониженням ґрунтових вод. Це інердко трапляється в болотистих поліських районах. Цікавим щодо цього є факт, що поліські болота, за визначенням фахівців, є молодими, сформованими в результаті значного зниження висоти корінних порід викликаного, можливо, тектонічними опусканнями⁸. Можливо також, що селища в Поліссі були залишені в результаті окислення землі, яку зарубинці обробляли протягом багатьох поколінь. Це

явище призводило до різкого падіння врожайності, хвороб і смерті тварин⁹. Не виключено, що ці два фактори збігалися у часі.

Зарубинецькі племена не зникли безслідно. Вони мігрували частково на захід, на територію пшеворської культури, можливо на схід, в область перебування етнічно і культурно споріднених племен Подніпров'я, а в найбільшій кількості на південь, на територію Західної Волині і Північної Галичини. Це знайшло дуже чітке відображення в археологічному матеріалі досліджуваного регіону. Наведемо для прикладу селище Гірка Полонка II на Волині. У ряді досліджених тут заглиблених об'єктів виявлено виключно пшеворську кераміку з потовщеними профільованими двома-трьома гранями вінцями. Їх можна за аналогіями з матеріалами пшеворських пам'яток Польщі датувати стадіями А — А₃ пізнього доримського часу. Разом з тим у двох житлових комплексах і значній кількості господарських споруд, крім ліпної пшеворської кераміки, містилися уламки зарубинецьких посудин. Пшеворська кераміка з цих об'єктів дещо відрізняється від виявленої у попередніх пшеворських житлах. Вона характеризується рисами, властивими кераміці кінця пізнього доримського часу, тобто першої половини I ст. Відсутні грані на вінцах, потовщення вінець неохайнс. Частина пшеворських горщиків вже має орнамент зарубинецької культури. Одне житло з такою керамікою мало квадратну форму. Ця форма не траплялася раніше на пшеворських селищах.

Із описаного випливає, що поселення у Гіркій Полонці II, закладене у I ст. до н. е. носіями пшеворської культури, стало місцем, куди в першій половині I ст. підселилися зарубинці з Полісся, які принесли елементи своєї культури. Пізніше на цьому поселенні мешкають разом дві групи населення: пшеворське і зарубинецьке. До кінця I ст. кожна з цих груп втрачала особливості своєї культури, формувалася нова, спільна культура, названа нами зубрицькою. Бронзова шпилька з округлою спіралеподібною голівкою і бронзовий дротяний браслет, характерні для зарубинецької культури Полісся і знайдені на цьому селищі, додатково підтверджують наявність зарубинецького компоненту.

Така ж картина простежена на поселенні Загаї-II. Ряд виявлених тут споруд належить до пшеворської культури. Керамічний комплекс ще кількох господарських споруд і житло I характеризуються поєднанням пшеворських і зарубинецьких посудин. Причому, на один типовий пшеворський горщик нанесений зарубинецький орнамент. Ще кілька об'єктів мають вже синкретичний матеріал — ілюструють подальший процес розвитку зубрицької культури. Це ж явище повторюється в кількох об'єктах на поселеннях в Боратині, Линеві. Аналогічні приклади представляють і матеріали Подністров'я, зокрема поселення в Пасіках-Зубрицьких. Це поселення було закладене пшеворцями на рубежі стадій А₁ — А₂ пізнього доримського часу. Саме їм належать житла 2, 9, кілька господарських споруд та ям.

Друга фаза існування поселення представлена об'єктами, для яких властиве поєднання пшеворських і зарубинецьких елементів. Це житла 1 і 10, господарська споруда 2, кілька господарських ям.

Третю фазу функціонування пам'ятки представляють матеріали з жителі 3 і 11, господарських споруд 1 і 3, ряду ям-погребів, в яких вже важко виділити пшеворські чи зарубинецькі елементи. Вони є результатом симбіозу цих двох культур. В цьому ж ряді стоять поселення в Черспині, Підберізцях. На всіх цих поселеннях виявлені об'єкти з сухо пшеворським матеріалом, а також зі змішаними пшеворсько-зарубинецькими елементами. У більшості випадків в останніх переважають пшеворські риси, інколи вони врівноважені, а в деяких основними є зарубинецькі елементи. На поселенні в Підберізцях в житлі 1, яке належить до стадії В-І ранньоримського часу (друга половина I ст.) виявлений явно архаїчний матеріал, який сягає поморсько-кльошової культури. Його також слід пов'язувати з певними окремими групами переселенців з Полісся, які зберегли або ж відродили в умовах розвалу звичайних суспільно-економічних устоїв, давні традиції своєї культури. До цього часу на Волині і в Галичині не виявлено жодного зарубинецького поселення чи могильника, які б належали до другої половини I ст. і вище. Очевидно, зарубинецькі племена рухалися з Полісся невеликими розрізняними, вірогідно,

сімейно-родовими групами і не створювали власних поселень. Вони, очевидно, зупинилися на вже існуючих пшеворських поселеннях, вступаючи у щільні контакти і змішуясь з їх поселенцями. Ріст чисельності населення призвів до різкого збільшення кількості пам'яток Волині і в північній частині Галичини у другій половині I — II ст. Поряд з уже існуючими селищами виникає багато нових зубрицьких поселень. Розміри селищ збільшилися порівняно з попереднім часом у 2—3 рази. Якщо на пшеворських поселеннях одне житло розміщалося на площині 1050 м², то на зубрицьких одне житло розташоване на пло-

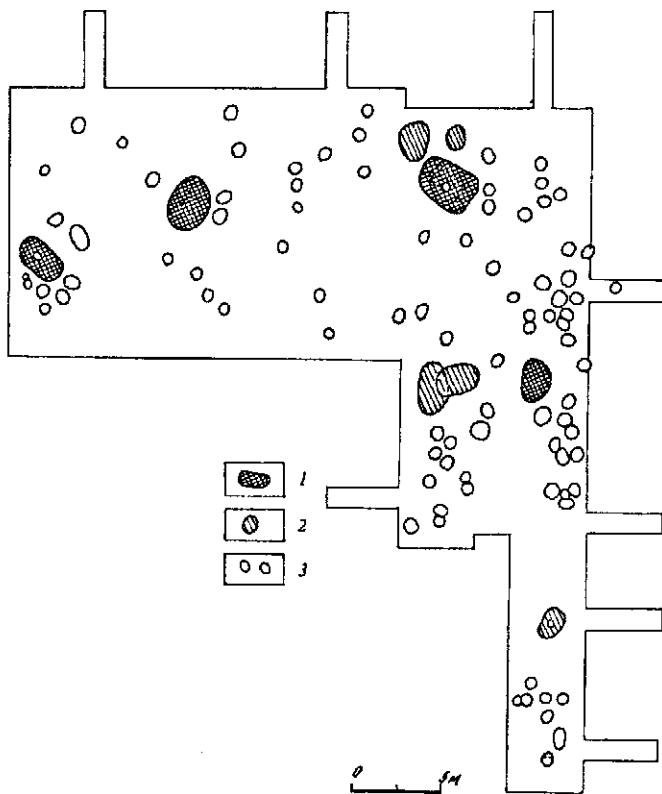

Рис. 2. План розміщення об'єктів на поселенні зубрицької культури поблизу с. Гірка Полонка (Гірка Полонка-II).

щі 432 м². Враховуючи кількість нових поселень, густоту їх заселення, а також беручи до уваги природний ріст населення можна припустити, що загальна кількість населення території Північно-Західної України збільшилася в другій половині I ст. щонайменше в 2,5—3 рази.

Зарубинецький вплив відчутний практично на всіх елементах матеріальної культури зубрицьких племен. Він значною мірою торкнувся планової структури селищ, зокрема співвідношення житлових і господарських об'єктів. Якщо на пшеворських селищах на одне житло припадає, в середньому одна господарська яма, то на зубрицьких селищах на одне житло — 6—8 господарських ям (рис. 2). На ряді поселень господарські ями концентруються великими групами, територіально віддаленими від житлової частини. Подібне співвідношення житлових і господарських об'єктів у плануванні селищ характерне для зарубинецької культури Полісся¹⁰ та Подніпров'я¹¹. У пізніший час ця особливість простежується на пам'ятках черняхівського типу в Подністров'ї¹² і на пам'ятках київської культури Подесення¹³.

Зарубинецький внесок у зубрицьку культуру особливо помітний в керамічному комплексі. Аналізуючи його, ми під терміном «пшеворські форми» маємо на увазі, як правило, не чисті форми цієї культури, які можна виділити лише в об'єктах фази I зубрицької культури. Це ж стосується і терміну «зарубинецькі форми». Йдеться про форми, які мають прототипами пшеворські чи зарубинецькі посудини. Кераміка зубрицької культури, увібравши в себе зарубинецький компонент, значно відрізняється від пшеворської. Змінюється спосіб обробки поверхні, значно зменшується число рустованої і лощеної кераміки, замість цього збільшується кількість посудин з шорсткою поверхнею. Якщо в пшеворській культурі рустована кераміка становила 25—40% всіх виявлених уламків, то в об'єктах зубрицької культури її залишилося тільки 11—17%, а у фазі III існування культури її кількість зменшується до 1—6%.

Кількість лощеної кераміки в пшеворській культурі становить 20—25%, а в зубрицькій — 6,7—10,7%. Кількість посудин з пошорсткованою поверхнею становить в останній 63—85%. У пшеворській культурі таких посудин налічується 34—37,5%. Змінюється порівняно з пшеворською культурою асортимент посудин, і особливо кількісне співвідношення видів кераміки. У пшеворській культурі кількість горщиків становила 51,3, кухликів 23,4, мисок 25,3%. У зубрицькій культурі горщики становлять, у середньому, 60,2, миски — 22,6, кухлики — 7,7%. У комплексах зубрицької культури фази III у Подністров'ї основну масу посуду (до 95%) становлять горщики. Серед кераміки Подністров'я, Верхнього Побужжя трапляються уламки гончарного посуду липицького типу, а пізніше, у фазі III існування культури, ще й довізна провінційно-римська кераміка у вигляді мисок, амфор, червонолакових посудин. На зубрицьких пам'ятках північного регіону (Підріжжя) на посуді спостерігаються деякі впливи культури штрихової кераміки.

Змінюється порівняно з пшеворською культурою форма горщиків, кухликів. Вони мають прототипами не тільки пшеворські, але й зарубинецькі посудини (рис. 3). У виділених на зубрицьких пам'ятках дев'яти типах горщиків 6 походять від зарубинецької кераміки, а 3 — пшеворської. Причому, деякі типи, наприклад, 1, 2, 7, 9 є надзвичайно близькими до зарубинецької культури, а тип 6 — до пшеворської. У відсотковому відношенні кількість «пшеворських» і «зарубинецьких» форм в керамічному комплексі майже рівна. Перші становлять 47,5, другі 52,6%. Серед мисок співвідношення приблизно таке ж. Пшеворські гострореберні миски становлять 52, а зарубинойдні — 48%. Кухлики, в основному, повторюють пшеворську форму. Новим видом кераміки у зубрицькій культурі є конічні кухлики. Вони поширилися, вірогідно, під впливом липицьких племен, хоча близькі посудини відомі і в поморсько-кльошовій культурі, і на зарубинецьких пам'ятках. Все ж, вони частіше трапляються у Подністров'ї, де зубрицькі племена мешкали в умовах безпосередніх контактів з липицькими племенами. На Волині кухлики такої форми становлять незначний відсоток. З'являються пласкі диски чи сковорідки без бортіків. Їх кількість у керамічному комплексі досить помітна і становить близько 10%. Поширення цього виду посудин безпосередньо пов'язане з зарубинецькими племенами, серед яких він був звичним. На пшеворських пам'ятках сковорідок до цього часу не виявлено. Не отримав подальшого розвитку тип пшеворських горщиків із загнутими всередину краями, досить поширений на синхронних пшеворських пам'ятках. Зникли горщики грушоподібної і зворотньо-грушоподібної форми, низка орнаментальних мотивів, характерних для пшеворської кераміки. Проте необхідно відзначити, що на ранніх зубрицьких пам'ятках (фаза I) продовжують існувати пшеворські посудини з потовщеними вінцями. Це свідчить про поступове відмиріння пшеворських форм посуду і про безпосередню участь пшеворського населення у формуванні зубрицької культури.

На різних пам'ятках співвідношення зарубинойдних і «пшеворських» форм кераміки різне. Так, у Хорові, Підберізцях, Підбірцях переважають «пшеворські» посудини. Тут вони становлять відповідно 70, 69,5 і 55,6%. На ряді селищ переважають «зарубинецькі» форми кераміки. В Підріжжі вони становлять серед горщиків 80, в Загаях-II — 71,4, в Гіркій Полонці-II — 76%. У Боратині, Зубрі та інших поселеннях кількість «зарубинецьких» і «пшеворських» форм майже однаакова.

Загалом, на пам'ятках Волині переважають зарубинецькі риси, на території Галичини — пшеворські.

Відзначимо також групу горщиків і мисок, які мають безпосередні аналогії на пізніх пам'ятках зарубинецької культури, а також в пшеворській культурі ранньоримського часу, тобто часу, синхронного існуванню зубрицької культури. Вони є ще одним доказом спільноти участі зарубинців і пшеворців у формуванні зубрицьких пам'яток, а також про щільні контакти їх носіїв з племенами пшеворської культури Повіслення та Посання.

Результатом зарубинецьких впливів є також орнаментальні мотиви у вигляді пальцювих вдавлень і косих насічок по краю вінця. Причому, на кожному з селищ переважає один з видів орнаменту. У Підбірцях, наприклад,

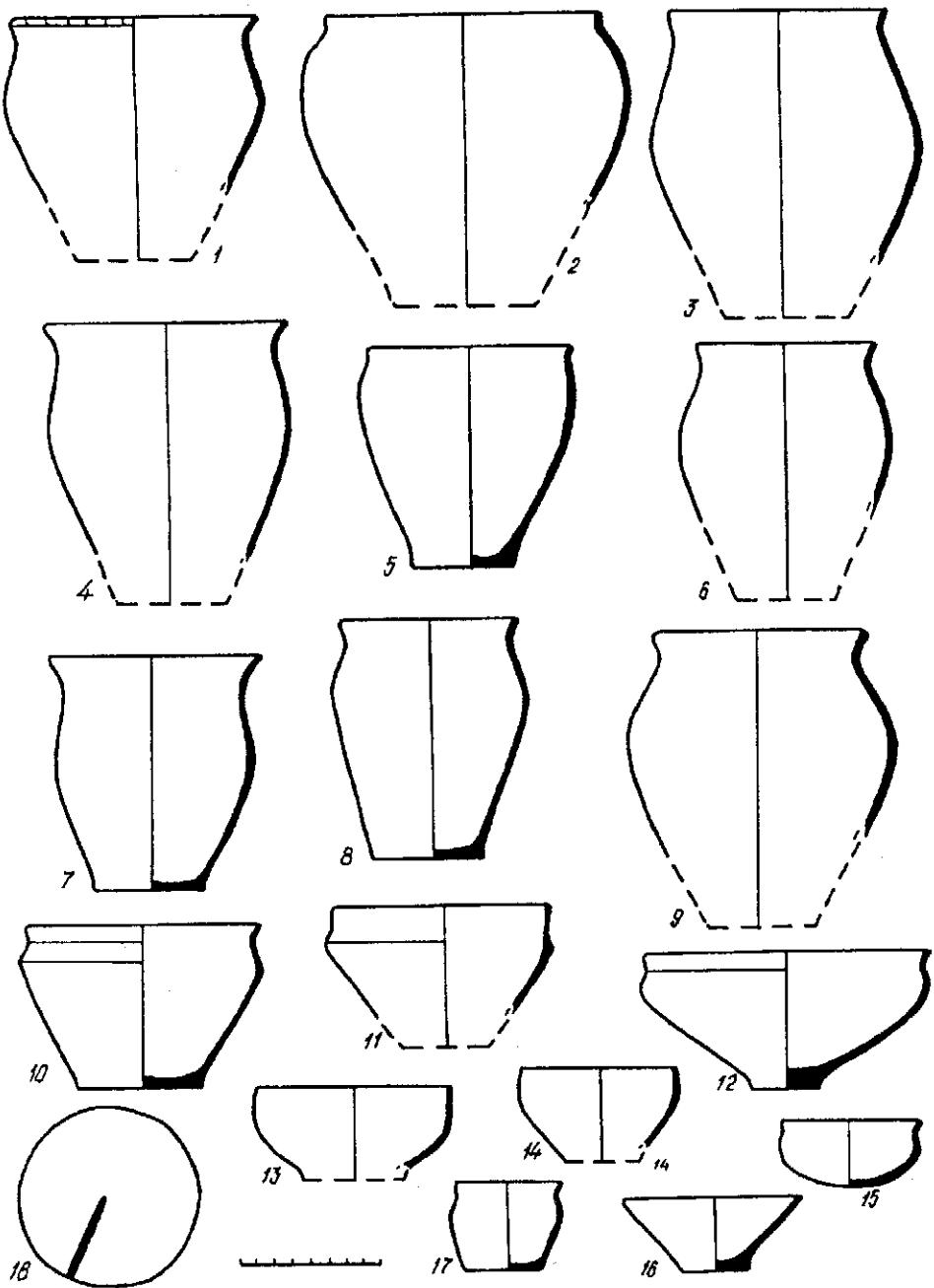

Рис. 3. Основні типи посуду зубрицької культури.

улюбленим був орнамент у вигляді пальцьових вдавлень. Він нанесений з обох боків вінець. Таким орнаментом відзначено тут 28% горщиків і переважна більшість сковорідок. В Загаях-II переважав орнамент у вигляді косих насічок по вінцях. Ним оздоблено 32% горщиків.

Помітні зміни на зубрицьких пам'ятках порівняно з пшеворськими, сталися в житловому будівництві. Житла робляться більш заглибленими до материка. Це, в основному, напівземлянки. Поряд з прямокутною, характерною для пшеворської культури, з'являється нова форма — квадратна напівземлянка (рис. 4). Житла такого типу становлять 13—15%. Ці зміни пройшли не лише за рахунок внутрішнього розвитку пшеворської культури. Зовнішній вплив тут не викликає сумніву. Квадратні житла не були властиві пшевор-

цям, але дуже характерні для зарубинецької культури. Для останньої також властиві напівземлянки. Інтер'єр, система будівництва стін переходить з пшеворської у зубрицьку культуру; з нею треба співвідносити також зубрицькі прямокутні житла з заглибленою долівкою. Не трапляються у зубрицькій культурі житла напівземлянки коритоподібної форми, які були досить поширеними на пшеворських поселеннях.

Таким чином, у житловому будівництві також спостерігається певний синкретизм пшеворських і зарубинецьких традицій, але меншою мірою ніж у керамічному комплексі.

Очевидно, нові природні умови, в яких опинилися носії зарубинецької культури примусили їх прийняти, в основному, місцеві традиції житлобудівництва, пристосовані до місцевих умов, доповнивши їх найбільш доцільними елементами.

На жаль, відсутність поховальних пам'яток зубрицьких племен не дає можливості простежити еволюцію поховального обряду в умовах культурної інтеграції. Але можна сказати, що результатом цієї еволюції було виникнення нових, відмінних від попереднього часу поховальних звичаїв, невловимих поки що для археологів. Це свідчить про виникнення в середовищі зубрицьких племен нових своєрідних світоглядних уявлень, на жаль, поки що недоступних нашому пізнанню.

Отже, матеріали свідчать про те, що починаючи з середини I ст. на Волині і Північній Галичині тривав процес активної взаємодії пшеворської і зарубинецької культур. У північній Галичині в цей процес були втягнені і липницькі племена. Він носив на окressленій території повсюдний характер і став, власне, основою формування якісно нових пам'яток зубрицької культури. Поки що тут не виявлено жодної чистої пшеворської чи зарубинецької пам'ятки, яка б датувалася часом, пізнішим ніж середина I ст. Всі вони характеризуються наявністю пшеворських і зарубинецьких елементів. У ранніх комплексах зубрицької культури, які відповідають фазі I розвитку культури (Черепин, Пасіки-Зубрицькі, Гірка Полонка-II, Підберіці), ці елементи представлені ще в досить чистому вигляді. У пізніших, що відповідають фазам II і III розвитку культури, вже виділяється ряд форм горщиць, мисок, а також житлові споруди, які поєднують в собі елементи зарубинецької і пшеворської культур, тобто мають синкретичний характер (Підріжжя, Загаї-II, Зубра, Хорів, Підберіці, Сокільники-II, Линів тощо (рис. 5; 6).

Крім Західної Волині, Верхнього Подніпров'я та Західного Побужжя (Північної Галичини), зубрицькі пам'ятки формуються і на території Середнього Подніпров'я (Західного Поділля). У пізньолатенський час тут були поширені старожитності поянешти-лукашівської культури, а також пам'ятки, близькі до ясторфської і пізньопоморської культур¹⁴. У пізніший час, очевидно, на кінець пізнього доримського часу, в цей регіон з Верхнього Подністров'я проникають носії пшеворської культури, які змішуються з місцевим населенням. Про це свідчать матеріали поселення в Бернашівці Вінницької обл.¹⁵. Селище датується за дротяною фібулою і комплексом кераміки першою половиною I ст., а його матеріали поєднують в собі пшеворські і дакійські елементи. Пам'ятку такого ж характеру дослідили Б. О. Тимошук і Г. Ф. Нікітіна у Неполківцях тієї ж області¹⁶. З другої половини I ст. культурна ситуація у Середньому Подніпров'ї ще більш ускладнюється, ілюстрацією цього є матеріали поселення кінця I — II ст. у с. Велика Слобідка-І Хмельницької обл. Пам'ятка досліджена нами частково в 1980 р.¹⁷, а в наступні роки повністю розкопана експедицією Кам'янець-Подільського педінституту під керівництвом І. С. Винокура¹⁸. Виявлені тут житлові споруди мають близьку до овальної у плані форму і незначно опущену в материк підлогу. Площа жител не перевищує 16 м². По середині підлоги більшості жител розміщалося вогнище округлої форми, викладене з каменю. Вздовж стін містилися ямки від стовпів. Форма, конструктивні особливості цих жител близькі до житлових споруд, відомих на цій території у попередній час.

Кераміка зібрана на поселенні в об'єктах I—II ст., представлена горщицями, мисками, сковорідками. За формою, способом обробки зовнішньої поверхні, орнаментальними мотивами вона ідентична посуду зубрицької куль-

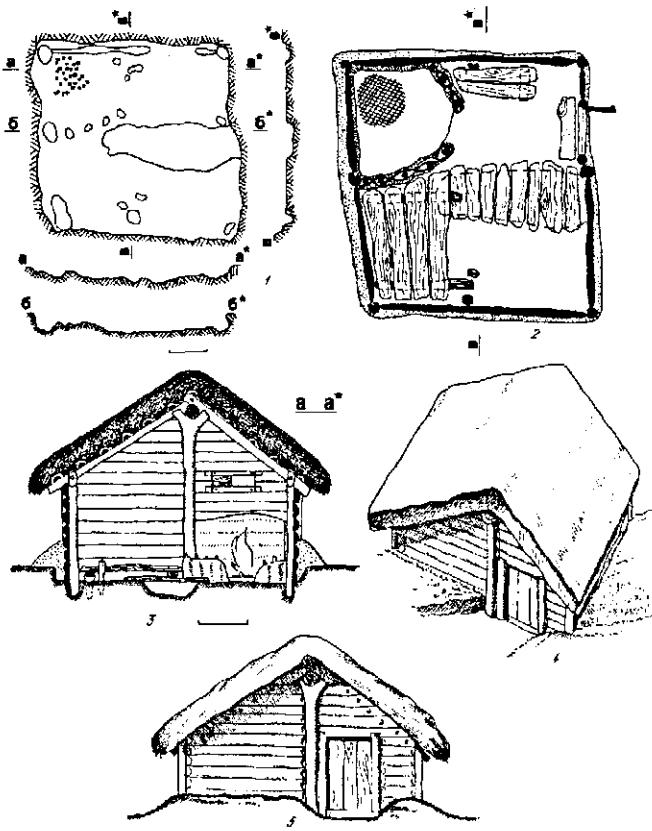

Рис. 4. Реконструкція житла 10 з поселення зубрицької культури у Підберізцях.

новичем¹⁹. Таким чином, у Середньому Подністров'ї, починаючи з кінця I ст., як і у верхів'ях Дністра, Західного Бугу і Волині відбувався процес формування пам'яток зубрицької культури. Її складові частини аналогічні волинським і галицьким, але з виразнішими місцевими дакійськими елементами. Вони особливо чітко виявляються у житловому будівництві і деяких рисах кераміки.

На жаль, через недостатню вивченість території Польщі важко визначити етнокультурну ситуацію західного ареалу, на рубежі зубрицької і пшеворської культур. Останні дослідження на прилеглій до Волині території Люблинщини (Грубешівське воєводство) певною мірою показали складність культурних процесів, які відбувалися тут у пізній доримський час і в першій чверті I тис.

В останні століття до н. е. у східній частині Грубешівського воєводства існували окрім пам'ятки зарубинецької культури. Це поховання в Путновцях, дослідженні Я. Гурбою, поселення у Вербковицях-Которов'ю, розкопане Т. Ліаною і Т. Домбровською²⁰. На думку польських дослідників, зарубинецькі матеріали цієї території є хронологічно ранішими, ніж пшеворські. З другої половини I ст. тут, як і на Волині, Північній Галичині та Західному Поділлі відсутні чисті, тобто існуючі ізольовано, зарубинецькі чи пшеворські старожитності. Вони поєднуються на одних і тих же пам'ятках — поселеннях, житлах, господарських будівлях, ямах-погребах, похованнях. Прикладом можуть бути матеріали поселення у Вербковицях-Которов'ю. Тут з чотирьох виділених авторами розкопок типів горщиків два належать до зарубинецької культури, два до пшеворської. Поселення, на думку Т. Домбровської і Т. Ліані, належать до пізнього римського часу, на нашу думку до самого кінця цього часу, тобто до середини I ст. Ще чіткіше демонструють змішування зарубинецьких і пшеворських елементів матеріали могильника

тури. З виділених тут нами п'яти типів горщиків три є близькими до зарубинецької і два до пшеворської культури. Перші становлять 46,2, другі — 53,8%. Серед мисок переважають зарубинецькі форми. Кухлики, в основному, конічної форми (80%), що, як вже згадувалося вище, є властивим дакійській кераміці. Дакійським є орнамент у вигляді наліпного валика, розчленованого пальцями вдавленнями, нанесений на ряд горщиків, а також кілька слабо профільованих посудин.

Аналогічний описаному матеріал отриманий на поселенні в Осельтівці В. М. Цигиликом, на поселенні Лука-Врблювецька Е. О. Симоновичем¹⁹.

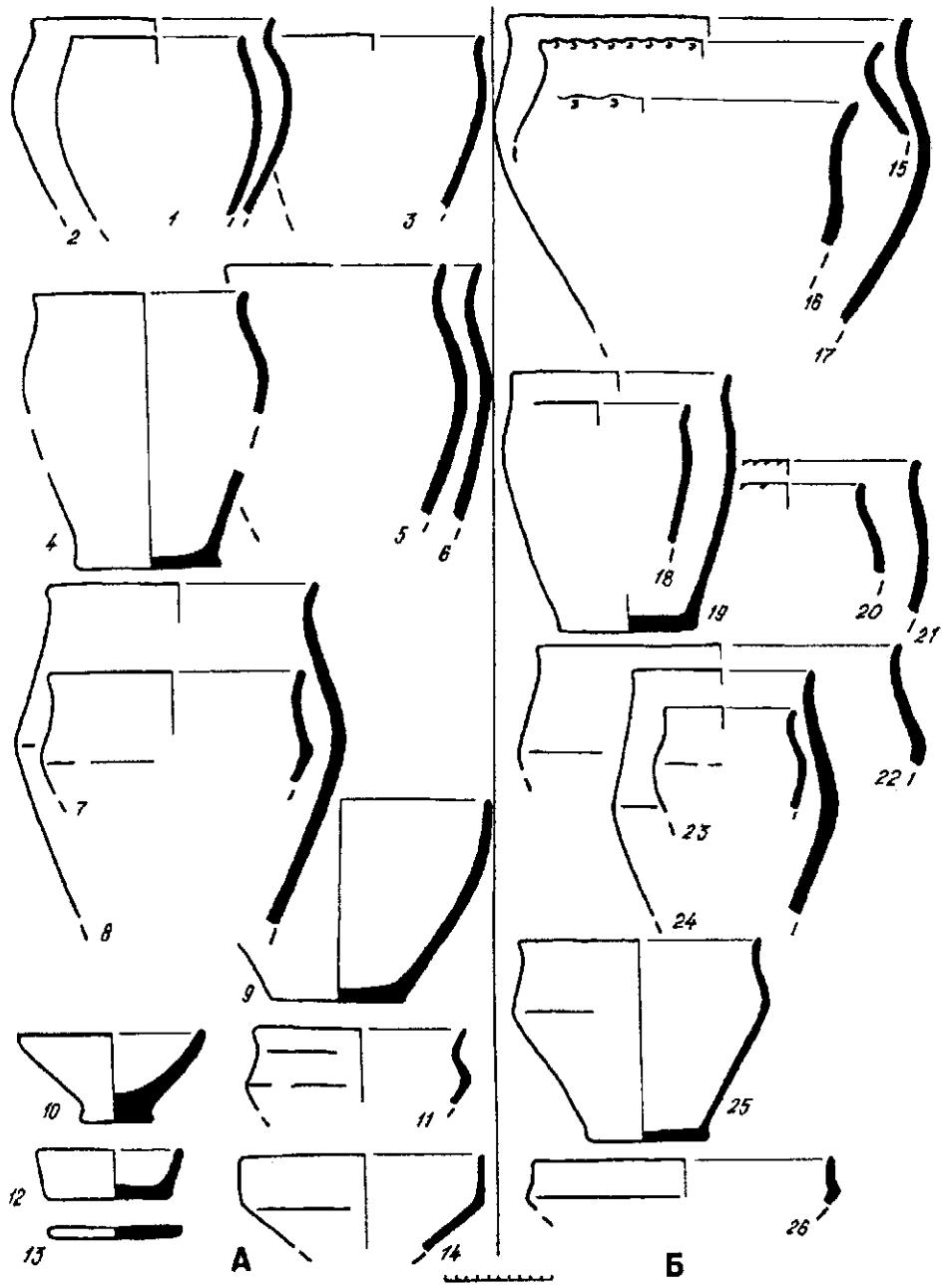

Рис. 5. Порівняльна схема ліпної кераміки зубрицької культури (1—14) і ранньої фази київської культури (15—26).

у Гриневичах Великих, верхній рубіж яких визначається пізніми варіантами вічкових фібул II ст.²¹.

Іншу ситуацію демонструють матеріали з Чернічина, Масломенча та інших археологічних пам'яток, виділених А. Коковським у чернічинську групу²². На пам'ятках цієї групи відсутні матеріали зарубинецької культури. Основними є елементи пшеворської, ясторфської і поморської культур. У пізніший час зникають ясторфські і поморські елементи, пам'ятки набирають типових рис пшеворської культури.

Отже у східній частині Люблінщини наприкінці пізнього доримського часу і в ранньоримський час існували дві групи пам'яток, розміщені поряд. Одна з них, представлена поки що пам'ятками у Вербковицях, Путновцях і деяких

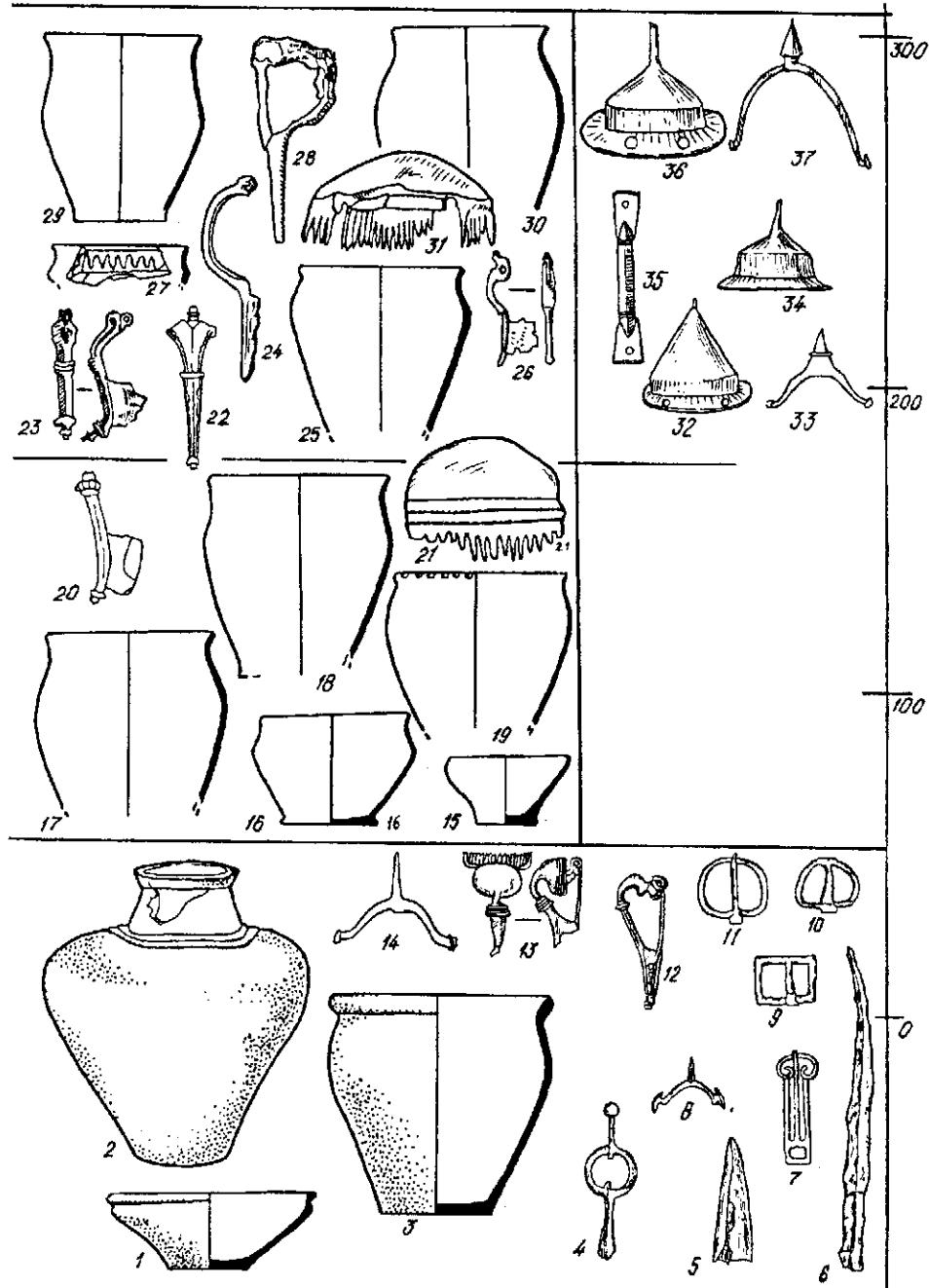

Рис. 6. Схема розвитку матеріальної культури Подністров'я в I—III ст.

інших, за основною ознакою — поєднанню пшеворських і зарубинецьких елементів — не відрізняються від зубрицьких першої фази розвитку.

Ще менш зрозуміла культурна ситуація на прилеглій до Подністров'я території Посання. Тут майже повністю відсутні досліджені пам'ятки останніх століть до н. е. і I ст. н. е. Але на велику увагу заслуговує той факт, що старожитності стадії В-II ранньоримського часу і C1 пізнньоримського періоду, тобто кінця I — початку III ст. мають багато спільних рис з синхронними зубрицькими поселеннями (фази II і III їх розвитку). Так на поселенні у Закошові (дослідження К. Москви), поселенні Оталенжі (дослідження

А. Барловської)* багато ліпних горщиців і мисок близькі і аналогічні формам, відомим на зубрицьких пам'ятках. Аналогічні орнаментальні мотиви у вигляді пальцювих вдавлень, насічок по краю вінця. Спільними для пам'яток Посання і зубрицьких поселень, є пласкі диски-сковорідки і конічні кухлики, що не зустрічаються на пшеворських поселеннях. На пам'ятках обох регіонів відсутні горщики з загнутими всередину краями (на синхронних пшеворських пам'ятках вони становлять помітну кількість). У III ст. у Посанні відомі старожитності, які мало чим відрізняються від верхньодністровських поселень черняхівського типу, які сформувалися на основі зубрицьких²³. Виходячи з вищесказаного, можна припустити, що західна межа пам'яток зубрицької культури проходить лівим берегом Західного Бугу, охоплюючи прилеглу до нього частину Люблінщини, а на півні — східні райони Посання. Тут пам'ятки зубрицької культури сусідують з поселеннями та некрополями пшеворської культури. На західніших територіях поширені суцільним масивом пшеворські старожитності, що за більшістю ознак чітко відрізняються від зубрицьких.

Примітки

- ¹ Smiszko M. Kultury wczesnego okresu epoki cesarskiego w Małopolsce Wschodniej.— Lwow, 1932; Іцигилік В. М. Населення Верхнього Подністров'я в перших століттях н. е.— К., 1985.
- ² Козак Д. Н. Пшеворська культура у Верхньому Подністров'ї і Західному Побужжі.— К., 1984.
- ³ Там же.
- ⁴ Максимов Е. В. Зарубинецкая культура на территории УРСР.— К., 1983.— С. 41.
- ⁵ Godłowski K. Przemiany Kulturowe i osadnicze w południowej i środkowej Polsce w młodszym okresie przedrzymskim i w okresie rzymskim.— Ossolineum, 1985.— S. 481.
- ⁶ Максимов С. В. Про особливості пам'яток пізнього періоду зарубинецької культури // Проблеми історії та археології давнього населення Української РСР.— К., 1989.— С. 135, 136.
- ⁷ История крестьянства в Европе.— М., 1985.— Т. 1.— С. 105.
- ⁸ Природа Волинської області.— Львів, 1975.— С. 18—24.
- ⁹ История...— С. 97, 98.
- ¹⁰ Кухаренко Ю. В. Зарубинецкая культура // САИ.— 1964.— Вып. Д-1-19.— С. 18.
- ¹¹ Максимов Е. В. Зарубинецкая культура...— С. 92.
- ¹² Баран В. Д. Черняхівська культура.— К., 1981.— С. 21, 22.
- ¹³ Терпиловский Р. В. Ранние славяне Подесенья.— К., 1984.— С. 10.— Рис. 4.
- ¹⁴ Пачкова С. П. Археологические исследования многослойного поселения у с. Горощевая Тернопольской области // Археологические исследования Среднего Поднестровья.— К., 1983.— С. 54.
- ¹⁵ Козак Д. Н. Памятники рубежа и первых веков н. э. в Поднестровье и западном Побужье // Славяне на Днестре и Дунае.— К., 1983.— С. 103, 104.
- ¹⁶ Тимощук В. А., Никитина Г. Ф. Памятники первых веков н. э. у с. Неполковцы // Вопросы древней и средневековой археологии.— М., 1978.— С. 91—94.
- ¹⁷ Козак Д. Н. Поселения первой четверти I тыс. н. е. поблизу с. Велика Слободка на Середньому Дністрі // Археология, 1988.— Вип. 62.— С. 52, 53.
- ¹⁸ Винокур И. С., Мегей В. Ф. Об историко-культурной интерпретации памятников Среднего Поднестровья рубежа и первых веков н. э. // Древние славяне и Киевская Русь.— К., 1989.— С. 23, 24.
- ¹⁹ Сымонович Э. А. О датировке поселения первых веков н. э. в Луке Врублевецкой // КСИ-ИМК.— 1955.— Вып. 57.— С. 23—33.
- ²⁰ Liana T., Pietka-Dabrowska T. Sprawozdania z prac wykopaliskowych w 1953 r. na St. 1 w Werbkowicach — Kotoranic pow Hrubieszow // WA.— 1962.— N. XVIII.— Z. 2.— S. 142—174; Dabrowska T., Liana T. Sprawozdania z prac wykopaliskowych w Werbkowicach — Kotorowie pow. Hrubieszow w 1960 z. // WA.— 1963.— T. XXIX.— Z. 1.— S. 44—58; Kokowski A. Stosunki kulturowe na Zubelszynie od II w. p. n. e. do schutke starożytnosci // Archeologiczne listy.— 1983.— 4.— S. 2—7.

* Висловлюючи цириу вдячність А. Барловській за можливість ознайомитись з неопублікованими матеріалами у Жешувському окружному музеї.

²¹ Szmiet Z. Sprawozdania z poszukiwań archeologicznych w Hryniowicach Wielkich koło Bielska Podlaskiego // WA.— 1927.— T. VII.— A. 107—122.

²² Kokowski A. Op. cit.— S. 4.

²³ Koperski A. Wyniki badań archeologicznych na poznorzymskiej osadzie w Korytnikach nad Przemszą // AAR.— 1978.— T. 18.— S. 4.

Д. Н. Козак

ФОРМИРОВАНИЕ ДРЕВНЕСЛАВЯНСКИХ ПАМЯТНИКОВ НА ТЕРРИТОРИИ ВОЛЫНИ И СЕВЕРНОЙ ГАЛИЦИИ В ПЕРВОЙ ЧЕТВЕРТИ I ТЫС. Н. Э.

В концепции происхождения и ранней истории славян, выдвинутых киевскими археологами-славистами, важное место занимают памятники зубрицкой культуры, относительно недавно обнаруженные и поэтому недостаточно известные исследователям. Являясь синхронными и генетически связанными с позднезарубинецкими памятниками Среднего Поднепровья, эти древности заполняют хронологическую лакуну между зарубинецкой и пшеворской культурами рубежа эры и черняховскими памятниками III—IV вв.

В настоящее время известно более 50 поселений зубрицкой культуры в пределах Западной Волыни, Верхнего и Среднего Днестра в сопредельных регионах Люблинщины и Посанья.

Формирование культуры связано со сложными интеграционными процессами, происходившими во второй половине I в. между пшеворскими племенами, обитавшими на Волыни и Поднестровье с позднелатенского времени, и продвинувшимся сюда из Припятского Полесья зарубинецким населением.

В этом процессе принимали участие также дакийские племена липицкой культуры и зарубинецкие группы из Среднего Поднепровья. Элементы этих культур прослеживаются в жилищном строительстве, керамическом комплексе, наборе орудий труда и украшений на протяжении второй половины I — начала II вв.

В последующий период материальная культура зубрицких племен приобретает только сий свойственные черты.

D. N. Kozak

FORMATION OF ANCIENT SLAVONIC MONUMENTS IN THE TERRITORY OF VOLYN AND NORTHERN GALITSIA IN THE FIRST QUARTER OF THE I-st MILLENNIUM A.D.

Comparatively not long ago found and so hardly known to researchers, relics of Zubritsian culture occupy the important place in the conception of origin and early history of the Slavs which was put forward by Kiev archaeologists-slavists. Being synchronous with and genetically related to late-Zarubinets relics of the mid Dnieper territory, these relics fill in the chronological Lacuna between Zarubinets and Pshevorian cultures of the end of the epoch and Chernyakhovian relics of the 3d — 4th centuries.

Nowadays over 50 settlements of Zubritsian culture are known in the boundaries of western Volyn, upper and mid Dniester, in the contiguous regions of Lyublinshchina and Posania.

Formation of the culture was followed by complex integrative processes which took place in the second half of the 1st cent. A.D. between Pshevorskian tribes (they inhabited Volyn and banks of the Dniester from nyt late-Latenskian time) and Zarubinets population which migrate there from the Pripyat Polesie.

That process had involved also Dakian tribes of Lipitsk culture and Zarubinets groups from the mid Dnieper banks. Elements of these cultures are traced in residential construction, in a set of pottery, kit of tools and adornments for the period of the second half of the 1st cent and early 2nd cent. A.D.

Later on material culture of Zubritsian tribes acquires certain properties intrinsic only to it.

Одержано 04.06.91.

ПУБЛІКАЦІЇ АРХЕОЛОГІЧНИХ МАТЕРІАЛІВ

ПРО ОДИН З ТИПІВ РАННЬОЯМНИХ ПОХОВАНЬ ПІВНІЧНОГО НАДАЗОВ'Я

Л. Ф. Константинеску, А. І. Привалов

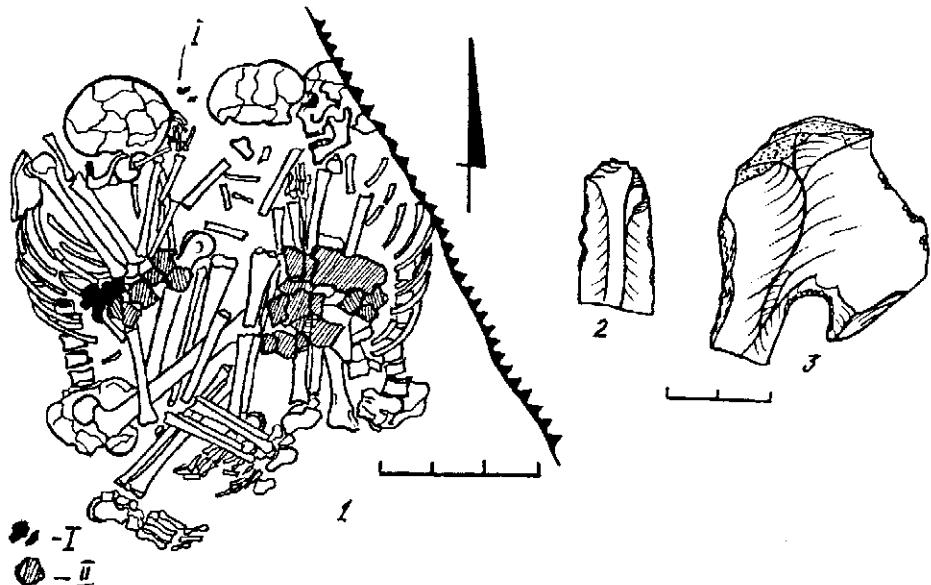
Публікується нове грунтове поховання з басейну р. Кальміус і наводяться результати дослідження його матеріального комплексу.

Безперечно велике значення в історії складання та розвитку культур енеоліту — ранньої бронзи степової смуги Північного Причорномор'я мало Північно-Східнє Надазов'я, яке було зоною контактів населення Дніпровського регіону з населенням східного Волго-Донського регіону та племенами Кавказу. Тому нові відомості з цієї території доповнюють наші уявлення про ці процеси.

У середині 60-х р. на правому березі р. Кальміус (Донецька обл. Старобішевський р-н) Кальміуським загоном Приазовської експедиції під керівництвом О. Г. Щапошникової було досліджене багатошарове поселення Роздольне. Дослідження цього поселення мало важливе значення для вивчення ранніх спох — неоліту, енеоліту та ранньоямної культури. Одержані матеріали були культурно атрибутовані і знайшли чітке місце в системі культур степового Подніпров'я¹. Алс, на жаль, найдавніші горизонти поселення дослідженні не повністю.

У 1985 р., під час розвідок у бассейні р. Кальміус, неподалік від поселення Роздольне (за 20 м на північний захід від крайнього розкопу) А. І. Привалов виявив грунтове поховання. Воно знаходилось на рівні 2 м від сучасної поверхні, в береговому обриві балки, яка простягається до річки і оточує поселення з заходу. Поховання здійснене у замуленому намивному ґрунті, контури ями не простежувались. В ній лежали три кістяки в сильно скорченому стані, покладені впритул один до одного, головами на північ. Один з похованих дорослий, — на лівому боці, в позі «адорациї». Другий, теж дорослий — у такій же позі, але на правому боці. Між ними, на спині з піднятыми колінами — кістяк дитини. Зверху на ногах похованих лежав розбитий горщик, а між головами першого похованого і дитячим кістяком покладені два крем'яні вироби (рис. 1, 2, 3). Горщик ліпний, круглодонний, видовженої форми, з невисокими, відігнутими назовні вінцями. Орнамент вкриває верхню частину посудини. Виконаний різним штампом у вигляді горизонтальної ялинки, під шийкою — ряд глибоких ямок, які на внутрішній поверхні утворюють перлини. Край вінця оздоблений косими нарізками, а завершує композицію прокреслений зигзаг. Поверхня горщика вкрита гребінцевим смугастим зглажуванням. У тісті домішка товченої мушлі (рис. 1, 1). Крем'яні вироби представлени уламком великої ножеподібної пластини та скобелем, робочі частини яких відретушовані дрібними складами (рис. 1, 2, 3).

Належність знайденого похованального комплексу до поселення Роздольне не викликає сумніву. Алс щоб пов'язати його з тим чи іншим шаром поселення, слід навести основні дані про матеріали, які походять з найдавніших

горизонтів. Так, в ранньо-енсолітичному шарі автор дослідження виділяє два типи кераміки. Одна тяжіє до кераміки квітянського типу середньостогівської культури, а друга (з роздутим тулубом та підлощеною поверхнею) — до матеріалів нижнього шару поселення Лівенцівка I та кеміобінської культури². Відкриття подібних синкретичних пам'яток в Подніпров'ї (о. Похилий, о. Виноградний) та на Дону (Каратасево, Мартиновка) дало підставу для виділення з періодизації нижньомихайлівської культури найдавнішого періоду — лівенцівського, основний зміст якого полягає в сталому сполученні двох груп кераміки, що належать до різних матеріально-культурних традицій³.

Вище енеолітичного шару залягали матеріали ранньоямного часу з однотиповою керамікою, близькою до посуду середнього шару Михайлівки.

Повертаючись до аналізу похованального комплексу, перш за все розглянемо тип споруди та спосіб поховання. Могила ґрунтова, без будь-яких залишків наземних споруд, поховання колективне. Аналогій широко відомі в пам'ятках середньостогівської культури Подніпров'я, на Сіверському Дніпрі, а також в Поволжі в Хвалинському могильнику, культурно і хронологічно близькому до середньостогівських. Але розглянуте поховання відрізняється від середньостогівських позою «адорациї» похованіх. Не характерна ця риса і для ямного обряду. Лише останнім часом на лівому березі Дніпра досліджена група синсолітичних поховань в курганах з новим типом похованальної споруди — в ямах з під보ями та покладенням в позі «адорациї»⁴. Стратиграфічно

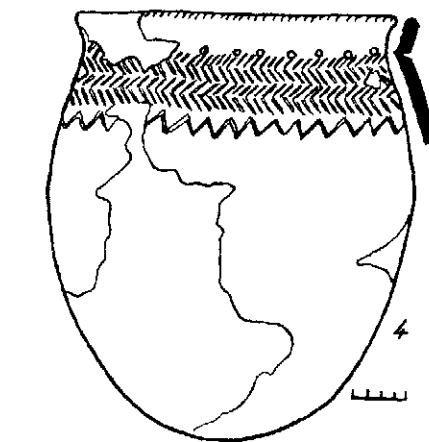

Рис. 1. Похованальний комплекс з поселення Роздолине: 1. План поховання поблизу поселення Роздолине. 2. Крем'яна пластина. 3. Крем'яні скобель. 4. Горщик з поховання.

Умовий позначення: I — крем'яні вироби, II — кераміка.

ця група пізніша відносно випростаних «постмаріупольських» (за І. Ф. Ковалевою). окрім поодинокі поховання з таким нетиповим для ранньої доби покладенням були відомі і раніше, але не знаходили пояснення. Так, в основному похованні Майкопського кургану в північній половині могили лежав похований у скорченому стані на боці, з зігнутими в ліктях руками, кистями біля обличчя, головою на Пд-Пд-С⁵. На Правобережжі у першому кургані поблизу с. Старосілля було досліджене поховання № 15 в ямі з уступами, кам'яним перекриттям та кромлем. Кістяк лежав у позі «адорації». За основними рисами поховання належить до нижньомихайлівської культури. У другому похованні з цього регіону (Велико-Олександрівського кургану) виявлений пізньотрипільський горщик при кістяку в такій же позі⁶.

Таким чином, є підстави припустити, що розглянутий обряд поширенний в ранню епоху серед пам'яток, які належать чи пов'язані з азово-черноморською лінією розвитку степового енеоліту (за В. М. Даниленком). Визнано, що основний зміст цього культурного явища складають пам'ятки нижньомихайлівського типу, в окремих рисах близькі до північнокавказьких енеолітических культур.

У зв'язку з цим досить цікавим виглядає роздольненське поховання, в якому об'єднані різні культурні традиції. Матеріальний комплекс, що складається з горщика та крем'яних виробів, безумовно, належить до середньостогівсько-ямної лінії розвитку. Так, ножеподібні пластини,— уламок від подібної містився у поховальному наборі,— дуже поширені в енеолітических пам'ятках типу Новоданилівки та пізнього етапу середньостогівської культури, і доживають до початку III тис. до н. е.

Найвиразніше ранньоямні риси відились у горщику. Видовжена мішкоподібна форма тулуба, овальне дно, сувора зональність орнаменту в верхній частині, традиційні мотиви: обов'язковий зигзаг, ялинка, в окремих випадках ряд ямок в основі шийки — це основні риси, що характеризують кераміку з найраніших ямних комплексів. У Північному Надазові⁷ до них можна віднести кілька посудин з курганів поблизу с. Заможне⁷, з сіл Волонтерівка та Кременівка⁸. За межами регіону типологічно близькі горщики походять з ранніх комплексів з с. Верхня Майовка (Самаро-Орельське межиріччя). Вони віднесені З. П. Маріною до I стратиграфічного горизонту⁹. Окремі деталі орнаменту: прокреслені й глибокі лінії та ямки наближають описаний горщик до кераміки репінського типу. Слід звернути увагу на деякий архаїзм роздольненського горщика, в орнаменті якого відсутні відбитки шнура. Загалом, поховальний інвентар належить до найранішої доби ямної культури і несе в собі зовсім інші культурні традиції, ніж обряд.

У пошуках пояснень звернемось до вже згаданих зафікованих випадків спільнот залігання на поселеннях лівенцівського періоду двох груп кераміки. Це явище розглядається О. Г. Шапошниковою як свідчення синхронності, співіснування двох ліній розвитку степового енеоліту. Початок цього процесу простежується в ранньосенсолітических пам'ятках синкретичного характеру. Розглянуте поховання свідчить, що контакти між носіями різних культурних традицій тривали в період формування ямної культури, на початку III тис. до н. е.

Визнано, що на заключній стадії енеоліту в степовій смузі Північного Причорномор'я відбувалися складні процеси консолідації різних культурних явищ. До переходного періоду, можливо, належить і поховання з Роздольненського поселення. Але остаточну відповідь може дати лише повністю досліджена пам'ятка.

Примітки

¹ Шапошникова О. Г. Багатошарове поселення поблизу с. Роздольне на р. Кальміус // Археологія. — 1970. — Вип. 23. — С. 142—151.

² Там же. — С. 144—146.

³ Шапошникова О. Г. Памятники нижнемихайлівского типа // Археология Украинской ССР.— К., 1985.— Т. 1.— С. 324, 325.

⁴ Рассамакин Ю. Я. Энеолитические погребения р. Молочной и их относительная хронология // Хозяйство и культура раннеклассовых обществ // ТДИК.— 1986. — С. 121.

- ⁵ Мунчаев Р. М. Кавказ на заре бронзового века.— С. 212.
- ⁶ Шилов Ю. О. Перший та четвертий Старосільські кургани // Археологія.— 1977.— Вип. 22.— С. 48—65.
- ⁷ Братченко С. Н. Матеріали до вивчення ямної культури Північного Приазов'я // Археологія.— 1974.— Вип. 11.— С. 21—27.
- ⁸ Константинеску Л. Ф. Ранньоямні поховання Північно-Східного Подоння // Археологія.— 1984.— Вип. 45.— С. 61—67.— Рис. 2, 3; 3, 2; 5, 3; 6, 2, 3.
- ⁹ Марина З. П. Периодизация и хронология погребений ямной культуры в междуречье Орели и Самары // Курганные древности Степного Поднепровья III—I тыс. до н. э.— Днепропетровск, 1978.— С. 55—61.

Л. Ф. Константинеску, А. И. Привалов

ОБ ОДНОМ ИЗ ТИПОВ РАННЕЯМНЫХ ПОГРЕБЕНИЙ СЕВЕРНОГО ПРИАЗОВЬЯ

В 1985 г. вблизи известного поселения Раздольное на р. Кальмиус было открыто групповое коллективное погребение. Материальный комплекс позволяет связывать его с раннеямным слоем Раздольненского поселения. Однако, погребальный обряд указывает на другие культурные традиции. Синкретический характер погребения отражает сложные процессы, происходящие в позднем энеолите в Северном Приазовье.

L. F. Konstantinesku, A. I. Privalov

CONCERNING ONE TYPE OF EARLY PIT BURIAL-GROUNDS IN THE NORTHERN AZOV TERRITORIES

The ground collective grave was excavated in 1985 near the well-known settlement Razdolnoye on the banks of river Kalmius. The assemblage of findings permits attributing it to the early pit layer of Razdolnoye settlement. The burial ceremony, however, outlines other cultural traditions. The syncratic character of the burial place shows complex processes which occurred in the late neolithic period in the northern Azov Sea territories.

Одержано 20.09.86.

НОВА ГРЕБЕНИКІВСЬКА СТОЯНКА НА ПІВДЕННОМУ БУЗІ

О. В. Сминтина, В. І. Нікітін

У статті розглядається історія вивчення мезоліту Побужжя і наводяться результати дослідження нової стоянки поблизу с. Пелагіївка Миколаївської обл.

В степовому Побужжі відомо близько 30 мезолітичних стоянок. Однак, більшість стоянок репрезентована підйомним матеріалом, що в деякій мірі знижує їх цінність.

Перший крок у вивченні мезоліту цієї території було зроблено вже в 1930—1932 рр., коли археологічною експедицією, що проводила дослідження в зоні будівництва Бузької ГЕС на р. Бакшалі поблизу с. Анетівка Доманівського р-ну Миколаївської обл. була відкрита стоянка, яка датується раннім мезолітом¹. Дослідження в цьому регіоні були продовжені лише в 1956 р. за-

© О. В. Смінтина, В. І. Нікітін, 1996

гоном історичного факультету Московського університету та Інституту історії Матеріальної культури АН СРСР. Була знайдена низка пам'яток, що належали різним історичним добам, в тому числі і мезолітична стоянка Софіївка². У 1959 р. Т. І. Максимюком та В. Крученко поблизу с. Александрівка Вознесенського р-ну Миколаївської обл. було відкрито стоянку Абузова Балка, дослідження якої проводилися в різні роки палеолітичним загоном Інгульської експедиції³. Одеським палеолітичним загоном на чолі з П. І. Борисковським були знайдені тарденуазькі стоянки Слободка та Василівка в басейні Південного Бугу (1965) і Казанка на р. Інгул (1966)⁴. У 1965 р. археологічний загін Миколаївського краєзнавчого музею під керівництвом В. І. Нікітіна виявив на р. Інгул 6 стоянок кам'яного віку, в тому числі мезолітичні пам'ятки поблизу с. Стара Розанівка та по течії р. Сагайдак⁵. Під час огляду течії р. Синюха в 1966 р. краєзнавець В. А. Якименко провів збори підйомного матеріалу на місцезнаходженнях Синюхін Брід, Владимирівка, Консцікіль б. У 1967 р. палеолітичний загін Інгульської експедиції ІА АН УРСР провів розвідки й розкопки пам'яток кам'яного віку в зоні затоплення Софіївського водосховища на р. Інгул, де були відкриті Кунова Балка, Варварівка, Сагайдак, Леніно⁶. У 1969 р. пошукою групою Інгульської експедиції ІА АН УРСР в межах Баштанського р-ну Миколаївської обл. знайдено 8 мезолітичних стоянок, в тому числі Бубінка, Балаха, Глибока, Новопетрівське, Анновка, Тирново⁸.

У 1991 р. В. І. Нікітіним відкрита ще одна стоянка мезолітичної доби, яка розташована у 80 м на південь — південний захід від с. Пелагіївка Новобузького р-ну Миколаївської обл. на схилі правого берегу р. Інгул, поблизу Софіївського водосховища. З півночі і півдня пам'ятка обмежена глибокими балками, зі сходу — вапняковим кар'єром. Поверхня стоянки вкрита дерном. Для з'ясування стратиграфії місцезнаходження в центрі стоянки та на північному схилі південної балки було закладено шурфи 2×2 м. В центральному шурфі шар чорнозему доходить до 0,25—0,35 м від сучасної денної поверхні і підстилається дрібнозернистою вапняковою щебінкою, що перекриває скельну гранітну породу. В південному шурфі виявлено шар наносного гумусу товщиною 0,2 м; на глибині 0,3 м простежено змішаний шар ґрунту світло-вохристого кольору з вапняково-гранітною щебінкою, що чергується з хвилеподібними виходами на поверхню глини. Нижче відзначено шар глини з наносним камінням, змішаним із щебінкою. Культурний шар не знайдено в жодному із шурфів.

Колекція, зібрана на поверхні місцезнаходження, складається з 413 крем'яних виробів. Результати первинної обробки кременю репрезентовані такими категоріями виробів:

Таблиця 1. Показники техніки первинного розщеплення кременю

Назва груп виробів	Кількість	%
Крем'яні гальки, нуклеоподібні осколки та уламки	12	2,90
Нуклеуси	2	0,48
Сколи поновлення нуклеусів	5	1,21
Сколи: в т. ч.		
відщепи	144	34,87
пластини	122	29,54
мікро пластини	38	9,20
Відходи виробництва	90	21,79
Всього	413	100,00

Сировиною був місцевий кремінь, аналогічний типам кременю на стоянці Абузова Балка, встановленим В. Ф. Петрунем⁹.

Знайдені: окатана галька розмірами 5,5×2×1,5 см, з якої зроблено декілька безсистемних сколів, нуклеоподібні уламки та дрібні осколки кременю, частково вкриті жолвною коркою, на трьох нуклеподібних уламках помітні сліди попереднього розщеплення.

У колекції 2 пласких нуклеуси (рис. 1, 40, 41) для зняття правильних призматичних пластин. Сколи поновлення нуклеусів репрезентовані реберами

частими пластинами та їх уламками. Невеликий відсоток нуклеусів та сколів їх поновлення в колекції говорить на користь того, що Пелагіївка була короткочасним мисливським табором, де мало місце лише поновлення та повнення мисливських знарядь.

До сколів відносяться відщепи, пластини та мікропластини.

Відщепи складають 34,87% всіх крем'яних виробів стоянки.

Таблиця 2. Розподіл відщепів за метричними групами.

Назва сколу	Діаметр, см			Всього	%
	0,9—1,5	1,5—3	3—5		
Відщепи	38	101	5	144	100,0
В т. ч. із вторинною обробкою	5	31	5	41	28,47
В т. ч. із слідами утилізації	27	78	5	110	76,39

Відщепи діаметром менше 0,9 см та більше 5 см в колекції не зустрічаються. Більшість відщепів (76,39%) має рештки утилізації, причому відщепи із вторинною обробкою становлять лише 37,27% від загальної кількості виробів на відщепах, що використовувались у виробничих операціях. В останніх брали участь головним чином відщепи діаметром 0,9—1,5 см (24,55%) та 1,5—3 см (70,91%). На відщепах діаметром 3—5 см без вторинної обробки макросліди утилізації візуально не простежуються.

Пластини складають 38,74% всіх крем'яних виробів стоянки.

Таблиця 3. Розподіл пластин за метричними групами.

Назва сколу	Ширина, см			Всього	%
	до 0,9	0,9—1,5	1,5—3		
Пластини	38	111	11	160	100,0
В т. ч. із вторинною обробкою	11	16	6	33	20,63
В т. ч. із слідами утилізації	38	111	11	160	100,0

На відміну від відщепів, усі репрезентовані в колекції пластини мають сліди утилізації, причому вторинній обробці підлягали лише 20,63% усіх пластин. Пластини шириною менше 0,9 см (мікропластини) складають 23,75% загальної кількості, з них вторинну обробку мають 28,95%. Максимальний відсоток виробів із вторинною обробкою серед пластин шириною 1,5—3 см (54,55%). Значна кількість пластин середніх розмірів (0,9—1,5 см) застосовувалась без додаткової обробки (85,6%). Пластин шириною більше 3 см в колекції немає. Цілих пластин шириною більше 1,5 см не знайдено. Це свідчить про достатньо високий рівень розвитку мікролітичної техніки. Цілих пластин дуже мало — лише 10,62%, причому 7 з них (41,18%) підлягали вторинній обробці.

Таблиця 4. Розподіл пластин та їх уламків за метричними групами.

Назва сколу	Ширина, см			Всього	%
	до 0,9	0,9—1,5	1,5—3		
Цілі	7	10	-	17	10,62
Проксимальні кінці	6	33	2	41	25,63
Середні перерізи	14	43	3	60	37,50
Дистальні кінці	11	25	6	42	26,25
Всього	38	111	11	160	100,00

З 41 екз. проксимальних кінців ретуш мають лише 2 мікропластини. Сліди додаткової обробки простежуються на 22,33% середніх перерізів і 23,81% дистальних кінців. Отже, перерізи пластин в Пелагіївці в більшості випадків, ймовірно, використовувалися без дороблення для тих самих цілей, що і трапеції (тобто як обладнання мисливської зброї, вкладишевих складових знарядь та ін.)¹⁰. Проксимальні кінці, серед яких багато коротких уламків з

ударними горбиками є, найімовірніше, відходами виробництва знарядь. Взагалі пластини в Пелагіївці використовувались максимально. Низький відсоток виробів із вторинною обробкою серед пластин свідчить про достатньо високий рівень стандартизації техніки призматичного сколювання, мікролітизації та широкого розвитку вкладишової техніки.

Відходи використання та виробництва знарядь, а також розщеплення кременю складаються з двох груп: мікровідходи (81 екз.) та відходи відносно великих розмірів (9 екз.).

Вироби із вторинною обробкою (74 екз.) складають 17,92% від загальної кількості обробленого кременю. Заготовками для них були пластини та відщепи.

Таблиця 5. Кількісні та метричні параметри заготівок виробів із вторинною обробкою

Назва заготівки	Діаметр, см				Всього	%
	до 0,9	0,9—1,5	1,5—3	3—5		
Відщепи	-	5	31	5	41	55,41
Пластини	11	16	6	-	33	44,59

Вторинній обробці підлягали відщепи та пластини усіх репрезентованих в колекції розмірів (Табл. 2, 3). Переважну більшість виробів із вторинною обробкою на відщепах становлять скребачки (65,85%). Вироби із пластин більш різноманітні (Табл. 6).

Таблиця 6. Вироби із вторинною обробкою.

Назва груп виробів	Кількість	%
Сребачки	34	45,96
Скобелі	6	8,11
Різці	4	5,41
Відщепи з ретушшю	5	6,75
Пластини з ретушшю	7	9,46
Мікропластини з ретушшю	4	5,41
Вістря	5	6,75
Мікровістря	1	1,35
Геометричні мікроліти	7	9,46
Долото	1	1,35
Всього	74	100,00

Скребачки становлять близько половини всіх виробів із вторинною обробкою, з них на відщепах — 79,41%. Ця група знарядь репрезентована такими типами (рис. 1, 23—28, 30, 31, 34, 35, 37): скребачки бокові на відщепах (6 екз.), 3 підокруглих та 1 округлий на відщепах, 3 кінцевих на укорочених пластинах, 1 кінцевий на відщепі, 1 кінцевий на потовщений пластині, 1 кінцевий на пластині з підтрикутною обробкою, мікроскрабачки (18 екз., в т. ч. 2 на мікропластинах). Міра та характер обробки краю відщепа чи пластини пов’язана з його характером та формою. Достатньо великий відсоток мікроскрабачок (52,94%) відображає загальну тенденцію розвитку мезолітичної техніки розщеплення кременю.

Скобелі (8,11%) виконані на відщепах (2 екз.) та мікропластинах (2 екз.) (рис. 1, 17, 18, 19). У всіх екземплярів оброблений лише робочий край. Типологічно до цієї групи примикають відщепи та пластини, що використовувалися як скобелі без додаткової обробки (10 екз.).

Різці типологічно погано відбиті (рис. 1, 22, 38, 39), що є характерним для мезолітичних пам’яток степового Побужжя, і становлять 5,41% виробів із вторинною обробкою. Серед них 2 пласких на відщепах, 1 кутовий на пластинчатому відщепі, 1 кутовий на пластині, 2 екз. оформлені різцевим сколом, 2 різця ретушні.

Відщепи з ретушшю (6,75%) виконані на заготівках шириною 1,5—3 см. «АРХЕОЛОГІЯ», № 2, 1996 р.

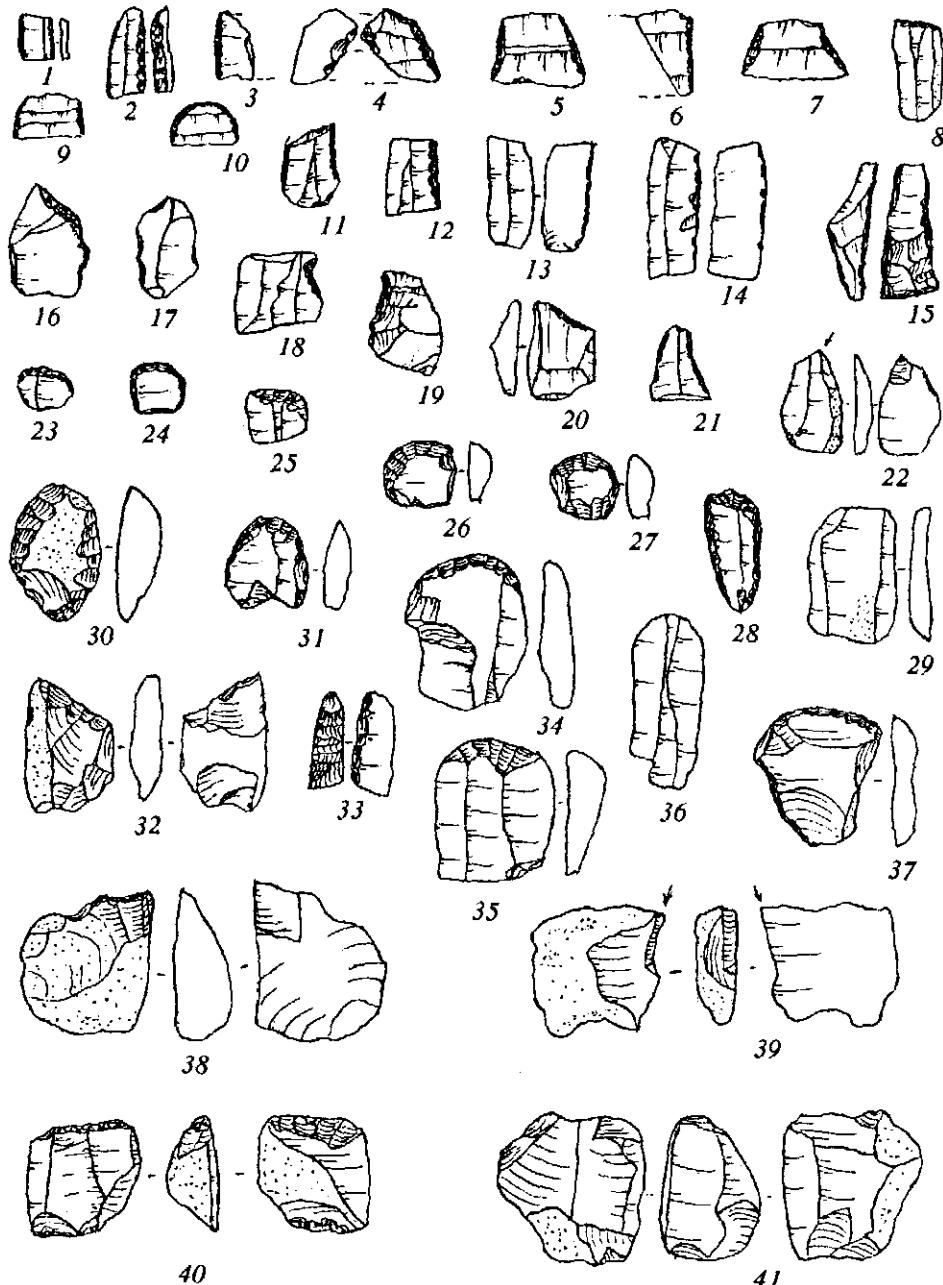

Рис. 1. Крем'яні вироби ст. Пелагеївка.

У одного відщепа ретушовані всі краї, у останніх ретуш нанесена лише по одному краю.

Пластини з ретушшю становлять 9,46% виробів із вторинною обробкою. Серед них пластини з ретушованим одним краєм (3 екз.), пластини з ретушшю, що нанесена з черевка (1 екз.), пластини з двома ретушованими краями (3 екз.) (рис. 1, 12, 14, 21, 33).

Мікропластини з ретушшю (5,41%) репрезентовані тими ж головними типологічними формами (рис. 1, 1, 2, 13).

Вістря (6,75%) вироблені на відщепах (3 екз.), пластинах (2 екз.) та мікропластинах (1 екз.). Типологічно добре виділяються два «косих вістря» (рис. 1, 8, 11).

Геометричні мікроліти (9,46%) репрезентовані трапеціями (6 екз.) та сегментом (1 екз.) (рис. 1, 3–7, 9, 10). Всі вони виконані на середніх перерізах пластин, ретуш йде по всій товщині заготівки. На двох трапеціях помітні сліди обробки основи. Переважання трапецій характерне для комплексу пам'яток епохи мезоліту степової зони.

Долото (1 екз.) зроблено на масивному відщепі із слідами жолвної корки, з черевка добре помітні сліди підтесування (рис. 1, 32).

В цілому набір виробів із вторинною обробкою є типовим для мезолітичних пам'яток гребеніківської культури Північного Причорномор'я¹¹.

Наявність в колекції пласких нуклеусів гребеніківського типу, трапецій, округлих скребачок, незначна кількість різців, типологічно погано виражених, домінування серед сколів правильних призматичних пластинок та їх перерізів, практично повна відсутність мікровістрів дозволяє віднести дану стоянку до групи пам'яток гребеніківської пізньомезолітичної культури. За технологією розщеплення кременю та характером виробів із вторинною обробкою найбільш близькими аналогами Пелагейвці є Гребеники, Гіржево, Доброжани, Довжанка та інші на Нижньому Подністров'ї. Наявність в колекції одного сегменту, не характерного для гребеніківського інвентаря, зближує комплекс Пелагейвки із стоянкою Карпово на р. Свіній поблизу Одеси¹². Для остаточного визначення місця стоянки в мезоліті Північного Причорномор'я слід звернутися до історії вивчення гребеніківської культури.

Одним з перших пам'яток цієї групи атрибутував Д. Я. Телегін, який відніс мезолітичні стоянки Північно-Західного Причорномор'я до південноруської області розвитку мезоліту¹³. Відкриття в 1961 і 1962 рр. таких пам'яток, як Гіржево, Довжанка, в 1965 р. Слободки та Васильівки в басейні Південного Бугу, а в 1966 р. Казанки, зімкнуло коло пам'яток з геометричними мікролітами з басейном Дніпра і з зонами мезоліту Лівобережної України та Криму. Тоді ж П. І. Борисковським було висловлене припущення, що цей шар був поширенний на всій території Правобережної України¹⁴.

Вперше пам'ятки гребеніківської культури були виділені з загальної зони індустрій з геометричними мікролітами В. Н. Станко¹⁵, який на підставі вивчення пам'яток північно-західного Причорномор'я визначив індустріальний комплекс цієї культури, типову для пам'яток цієї групи геоморфологію та окреслив зону їх поширення¹⁶. Пам'ятки цієї культури на півдні доходять до узбережжя Чорного моря, на Півночі — до кордону степу та лісостепу¹⁷, на сході — до нижньої течії Прута, на заході — до межиріччя Південний Буг — Дніпро¹⁹. Тоді ж В. Н. Станко до пам'яток гребеніківської культури відніс більше тридцяти стоянок на території степів від Висуні до Пруту²⁰. Пізніше він спробував з'ясувати шляхи формування гребеніківської культури²¹. На матеріалах Царинки, Рогалика 2, Осокорівка ІІ, Леонтьєвки він довів, що формування та ранній етап розвитку індустрії виключно з трапеціями протікав в північно-східній частині Причорномор'я, а потім носії її культурних традицій перемістилися на південний захід вздовж межі лісу та степу. В останні роки царинсько-рогалицька єдність розглядається цим дослідником як хронологічні етапи розвитку однієї культурно-історичної спільноти²². Центром формування власне гребеніківської культури вважається Нижнє Подністров'я, а дрібні поселення на сході і захід інтерпретуються як пересування невеликих мисливських груп в пошуках нових кормових територій²³. До останніх можна віднести і стоянку біля с. Пелагейвка, яка пов'язана з розселенням гребеніківського населення на території формування та поширення пам'яток анетівської культури кукарецької культурно-історичної спільноти. На відміну від таких дрібних місцезнаходжень гребеніківської культури в цьому регіоні, як Балаха, Леніно ІІ, Леніно III, це друга, після Казанки, значна пам'ятка такого типу в степовому Побужжі.

Феномен сумісного мешкання носіїв цих двох різних культурних традицій при збереженні специфіки своєї матеріальної культури і відсутності вираженого взаємовпливу потребує подальшого вивчення. З впевненістю можна твердити лише, що анетівці та гребеніківці в пізньому мезоліті займають ніби одну велику кормову територію. Іноді вони навіть мешкають разом на одному поселенні (Мирне), але її тоді планіграфічно їх індустріальні комп-

лекси різняться²⁴. Злиття окремих елементів їх матеріальної культури в єдиний технокомплекс відбулося у буто-дністровській неолітичній спільноті²⁵. Питання про історичну сутність цього, без сумніву, унікального явища світової історії залишається поки що відкритим і потребує нових палінологічних, палеонтологічних та археологічних вишукувань.

Примітки

¹ Борисковский П. И., Крисковский В. И. Памятники древнейшей человеческой культуры Северо-Западного Причерноморья.— Одесса, 1961.

² Елагина Н. Г., Погребова Н. Н. Археологическая разведка по берегам Ингула // КСИ-ИМК.— 1959.— В. 77.— С. 21—35.

³ Станко В. Н., Петрунь В. Ф., Максимюк Т. И. Позднемезолитические местонахождения кукрекского типа на Южном Буге // Памятники древних культур Северо-Западного Причерноморья.— К., 1981.— С. 5—12.

⁴ Борисковский П. И. Мезолитическая стоянка близ Кривого Рога // Памятники древнейшей истории Евразии.— М., 1975.— С. 55—62.

⁵ Никитин В. И. Отчет о работе археологического отряда Николаевского краеведческого музея.— НАИЛ УССР.— Изв. № 444.

⁶ Даниленко В. Н. Неолит Украины.— К., 1969; Телегін Д. Я. Мезолітичні пам'ятки України.— К., 1982; Даниленко В. Н. Памятники эпохи мезолита на территории Украинской ССР (карта местонахождений).— К., 1985.

⁷ Станко В. Н. Новая позднемезолитическая стоянка в степях Северного Причерноморья // АИУ 1967 — К., 1968.— С. 22—35; Станко В. Н. Исследование памятников каменного века на р. Ингул // Древности Понизья.— К., 1977.— С. 37—51.

⁸ Григорьева Г. В., Станко В. Н. Новые мезолитические местонахождения на р. Ингул // Археологические памятники Понигулья.— К., 1980.— С. 164—171.

⁹ Станко В. Н., Петрунь В. Ф., Максимюк Т. И. Вказ. праця.— С. 5—12.

¹⁰ Гурина Н. Н. О некоторых общих и особенностях черт мезолита лесной и лесостепной зон европейской части СССР // КСИА АН СССР.— 1977.— Вып. 149.— С. 20—30; Станко В. Н. Мирное. Проблема мезолита степей Северного Причерноморья.— К., 1982.

¹¹ Станко В. Н. Мирное...— С. 27.

¹² Красковский В. И. Памятники мезолита и палеолита Северо-Западного Причерноморья.— К., 1978.— 70 с.

¹³ Телегін Д. Я. История племен днепро-донецкой культуры (V—III тыс. до н. э.): Автореф. дис. ... доктора исторических наук.— К., 1967.— 48 с.

¹⁴ Борисковский П. И. Разработка вопросов мезолита Северо-Западного Причерноморья // АО 1966 — М., 1967.— С. 189, 190.

¹⁵ Станко В. Н. Мезолит Северо-Западного Причерноморья.— Автореф. дис. ... кандидата исторических наук.— К., 1967.— 28 с.

¹⁶ Станко В. Н. Типы памятников и локальные культуры в мезолите Северного Причерноморья // МИА.— 1972.— № 185.— С. 252—281.

¹⁷ Черніць А. П. Палеоліт и мезоліт Поднестров'я.— М., 1973.— 127 с.

¹⁸ Кетрару Н. А. Памятники эпох мезолита и палеолита // Археологическая карта Молдавской ССР.— Кишинев, 1973.— Вып. 1.— 177 с.; Черніць О. П. Стародавнє населення Пониз'я в добу мезоліту.— К., 1975.

¹⁹ Борисковский П. И. Мезолитическая стоянка...— С. 58.

²⁰ Станко В. Н. Мезолит Днестро-Дунайского междуречья // МАСП.— 1971.— Т. 7.— С. 93—110.

²¹ Станко В. Н. Основные особенности и хронология памятников мезолита степей Северного Причерноморья // КСИА АН СССР.— 1977.— Вып. 149.

²² Станко В. Н. К проблеме сложения гребениковской культуры // Исследования по археологии Северо-Западного Причерноморья.— К., 1986.— С. 13—25.

²³ Станко В. Н. Культурно-исторический процесс в мезолите Северо-Западного Причерноморья // Северо-Западное Причерноморье — контактная зона древних культур.— К., 1991.— С. 5—17.

Е. В. Смінтына, В. И. Нікітін

НОВАЯ ГРЕБЕНИКОВСКАЯ СТОЯНКА НА ЮЖНОМ БУГЕ

В статье рассматривается история изучения мезолита Побужья и приводятся результаты исследования нового местонахождения у с. Пелагеевка Новобугского района Николаевской обл. Присутствие в коллекции плоских нуклеусов гребениковского ти-

па, трапеций, округлых скребков, небольшое количество резцов, типологически плохо выраженных, доминирование среди сколов правильных призматических пластинок и их сечений, практически полное отсутствие микроострий позволяет отнести стоянку к группе памятников гребениковской позднемезолитической культуры. По технологии расщепления кремня и характеру изделий со вторичной обработкой наиболее близкими аналогами Пелагеевке являются Гребеники, Гиржево, Доброжаны, Довжанка и другие на Нижнем Поднестровье.

Опираясь на выводы В. Н. Станко о путях сложения, зоне распространения и типичном индустриальном комплексе этой культуры, авторы связывают стоянку у с. Пелагеевка с расселением небольших охотничьих групп гребениковцев в поисках новых кормовых пространств по территории формирования и развития анетовской мезолитической культуры кукрекской культурно-исторической общности.

Феномен совместного обитания носителей этих двух культурных традиций при сохранении специфики своей материальной культуры и отсутствии выраженного взаимовлияния требует дальнейшего изучения.

E. V. Smyntyna, V. I. Nikitin

THE NEW GREBENIKI SITE IN THE SOUTHERN BUG

The history of the study of the mesolith in the Bug river territory and results of excavation of the new site near vil. Pelageyevka (the Novobug district, Nikolaev region) are described in this paper. Flat nuclei of the Grebeniki type present in the collection, as well as trapezia, round scrapers, some cutters, typologically poorly pronounced, predominance of regular prismatic plates and their sections among the spallings, practically absolute absence of micropoints have permitted attributing the site to the group of relics of Grebeniki late mesolithic culture. The procedure of flint splitting and pattern of articles with secondary treatment show that Pelageyevka has the most similar analogs in Grebeniki, Girzhevo, Dobrozhany, Dovzhanka and in some other sites in the lower Dniester territories.

Backing on the conclusions made by V. N. Stanko on the ways of formation, zone of propagation and typical industrial set of this culture, the authors link the site near vil. Pelageyevka with dispersion of small groups of hunters from Grebeniki in search for new fodder spaces to the territory of formation and development of Anetovian mesolithic culture of the Kukreksian culture-historical community.

The phenomenon of combined residence of carriers of these two cultural traditions with retention of the specificity of the material culture and absence of the expressed mutual influence requires further study.

Одержано 26.03.96.

ТОРГОВЫЕ КОММУНИКАЦИИ МЕЖДУ ХЕРСОНЕСОМ И СКИФИЕЙ В КОНЦЕ IV — ПЕРВОЙ ТРЕТИ III В. ДО Н. Э.

М. И. Золотарев

Статья посвящена рассмотрению основных направлений торговых контактов Херсонесского государства со Скифией в конце IV — первой трети III в. до н. э.

В процессе развития Херсонесского полиса к последней трети IV века до н. э. завершается его территориальное формирование¹. После завоевания земель Северо-Западного Крыма окончательно складываются географические границы Херсонесского государства, ставшего обладателем колossalных по тем временам земельных территорий. Последовавшее вслед за территориальным

оформлением государственных границ перераспределение земельного фонда², проведение под эгидой полиса землеустроительных аграрных мероприятий и организация системы землепользования привело к образованию в Херсонесском государстве двух специализированных аграрных районов. Первый, расположенный в Северо-Западном Крыму, был ориентирован, как обычно считают, на производство товарного хлеба, а второй, располагавшийся в непосредственной близости от Херсонеса, на Гераклейском полуострове,— становится базой для развития виноградарства и на его основе — товарного виноделия³.

Данные последних исследований дают возможность предполагать, что как и на Гераклейском полуострове, в Северо-Западном Крыму значительные площади были заняты виноградниками⁴. По данным А. Н. Щеглова, эксплуатировавшийся Херсонесом под виноградники земельный фонд на Гераклейском полуострове составил около 100 км², в западной части Тарханкутского полуострова виноградники занимали около 199 км², а на южном побережье полуострова — 50—60 км²⁵. Сравнение площадей, занятых виноградниками с размерами хлебных полей, дает возможность предположить, что получаемый херсонесскими земледельцами хлеб намного уступал по количеству производимым продуктам виноградарства. Есть все основания думать, что выращенного в Северо-Западном Крыму хлеба хватало в основном лишь для внутреннего потребления и только незначительная часть получаемого здесь зерна могла быть товарным продуктом. В этой связи наряду с другими причинами становятся более понятными строгие санкции присяги граждан Херсонеса (IOSPE, I² № 401), ограничивающие возможность вывоза хлеба за пределы Херсонесского полиса. Сопоставление объемов производства товарного хлеба и вина дает все основания считать Херсонесское государство крупнейшим в Северном Причерноморье производителем и экспортером продуктов виноделия. Прямыми доказательством тому является высокий уровень керамического производства в Херсонесском государстве и прежде всего керамической тары⁶. Особая роль амфорного производства в керамическом ремесле Херсонеса подтверждается наличием в городе специальной магistrатуры и осуществляемого на протяжении почти двух столетий астиномного клеймения керамической тары⁷.

Успешная эксплуатация земельных угодий и интенсивное развитие виноделия и виноторговли позволили Херсонесскому государству в конце IV — первой трети III века до н. э. достичь наивысшего расцвета в экономике. Именно в этот период Херсонес играет ведущую роль в международной, прежде всего припонтийской, виноторговле. Международная торговля в античности развивалась по двум направлениям. Это торговля между греческими полисами и греко-варварские торговые контакты⁸. В свою очередь межгреческая торговля подразделялась на две ветви — торговля между различными полисами и торговля между греческими поселениями, входящими в единое государственное образование. И хотя вторая ветвь торговли является так же межгреческой, ее нужно рассматривать не как международную, а как внутреннюю, точнее внутригосударственную торговлю. Но как первое, так и второе направление торговли зависило от того, как были наложены торговые коммуникации и насколько успешно они могли обеспечивать торгово-обменные операции.

Говоря о развитии торговых связей древнего Херсонеса, нужно подчеркнуть, что на первых этапах жизни полиса (конец V — первая половина IV века до н. э.) характерно сложение и развитие лишь межполисной торговли с греческими средиземноморскими и причерноморскими центрами. В археологических комплексах и слоях Херсонеса этого времени значительно доминирует импортная керамическая тара⁹, причем эта доминанта так высока, что позволяет рассматривать Херсонес как крупнейший понтийский центр греческой транзитной морской торговли. Греко-варварские торговые связи Херсонеса в это время только начинают зарождаться. Торгово-обменные контакты херсонеситов с аборигенным населением близлежащей округи Юго-Западного Крыма были в этот период ничтожны. Предметы греческого импорта в археологических комплексах расположенных вокруг Херсонеса тавских

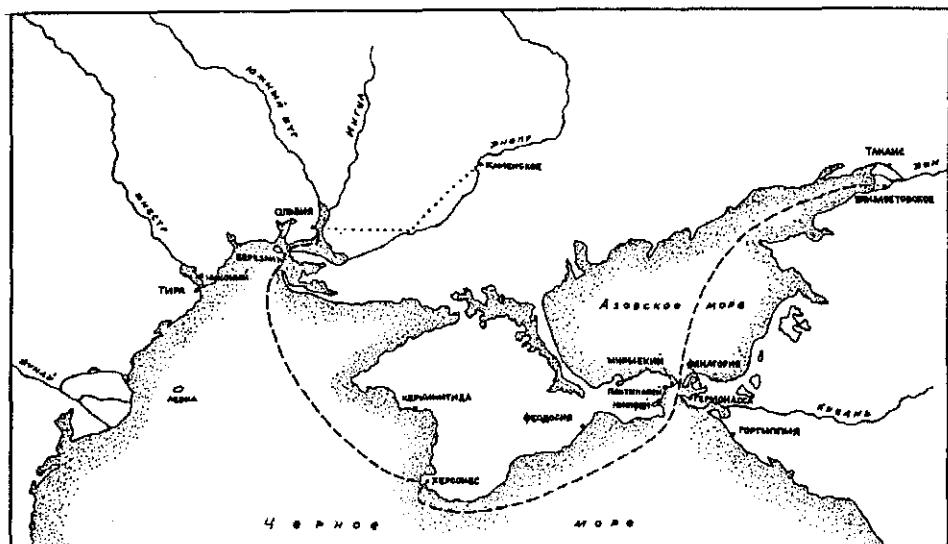

Рис. 1. Схема торговых путей из Херсонеса в Скифию в конце IV — пер. пол. III в. до н. э.

памятников единичны. По всей видимости для конца V — первой половины IV в. до н. э. взаимной заинтересованности между херсонесскими греками и таврами в обмене и торговле не существовало и таврское аборигенное население не было втянуто в орбиту общепонтийской торговли.

Последовавшая на следующем этапе (вторая половина IV — первая треть III в. до н. э.) успешная эксплуатация херсонеситами земельных угодий, дала возможность херсонесским купцам достаточно быстро переориентировать международную торговлю с посреднической на торговлю продукцией собственного земледелия и прежде всего виноделия. Одновременно изменяется и специфика торговой направленности. Если раньше херсонеситы в основном осуществляли посредническую торговлю с греческим населением Причерноморья, то теперь острое торговой активности Херсонеса устремляется в гущу варварского мира и, в первую очередь, в Скифию.

Основными археологическими источниками для изучения организации торговли Херсонеса со скифским миром являются находки херсонесских амфорных клейм на варварских памятниках и сопоставление их с косвенными данными, содержащимися в эпиграфических памятниках. Анализ этих источников показывает, что в последней четверти IV — первой трети III в. до н. э. существовало два района, куда активно поступало херсонесское вино. Это Каменское городище на Днепре и Елизаветовское поселение в Нижнем течении Дона. Изучение находок амфорных клейм, происходящих с Каменского и Елизаветовского поселений показывает, что, как правило, имена на них повторяются и составляют довольно значительные массивы клейм с одинаковыми именами. Этот факт должен быть интерпретирован как поступление керамической тары, а стало быть и вина из Херсонеса, крупными единовременными партиями на оба памятника.

Основная масса херсонесских клейм с Елизаветовского поселения (41 экземпляр) были опубликованы И. Б. Брашинским¹⁰. Недавно к ним добавились еще 14 экземпляров клейм Херсонеса, происходящих из раскопок т. н. «Боспорского эмпория», расположенного на территории варварского Елизаветовского поселения¹¹. Однако, они мало что добавляют к сделанным ранее хронологическим построениям и общим выводам, сводящимся в основном к следующему: херсонесское вино особенно активно экспортировалось на Елизаветовское поселение до конца первой трети III в. до н. э. и оттуда поступало на другие скифские памятники региона¹². Достаточно обильные находки херсонесских амфор, в том числе и клейменых, на всей территории Нижнего Подонья подтверждают этот вывод¹³.

На этом общем фоне несколько обособленно выглядит мнение о том, что

весь херсонесский ввоз вина в дельту Дона был предназначен не для варварского населения региона, а для удовлетворения нужд двух греческих поселений, выведенных сюда Боспором в конце IV — начале III в. до н. э.¹⁴. Однако, на наш взгляд, общей картины поступления херсонесского вина в Нижнедонской регион это мнение изменить не может. Мы не знаем механизма осуществления торговых операций в боспорских поселениях дельты Дона. Херсонесская винодельческая продукция вполне могла первоначально поступать на боспорские греческие эмпории Елизаветовского поселения. Далее в скифскую среду вино могло поставляться уже не херсонесскими купцами, а греческими торговцами этих эмпориев. Для нас важно только то, что конечным пунктом поступления херсонесского вина были скифские поселения региона, на которые и был, по всей вероятности, ориентирован поток херсонесской винопродукции.

Обратимся теперь к материалам второго крупного скифского поселения, расположенного в Поднепровье — Каменскому городищу. Проведенные здесь Б. Н. Граковым в 50-е гг. раскопки предоставили в наше распоряжение 12 херсонесских клейм¹⁵. Согласно уточненным датировкам, все эти находки датируются в пределах конца IV — первой трети III в. до н. э.¹⁶. При этом десять из двенадцати клейм принадлежат двум астиномам первой хронологической группы Героксену и Ксенону, что свидетельствует о поступлении на Каменское городище (как и на Елизаветовское поселение) единовременных крупных партий вина из Херсонеса. Новые находки херсонесских клейм не изменяют модели общей картины скифо-херсонесской винной торговли ни в хронологическом, ни в экономическом аспекте¹⁷. Более того, есть все основания полагать, что Каменское городище (как, впрочем, и Елизаветовское) было местом сосредоточения не только ремесла, но и торговли в скифском обществе.

Раскопки последних лет позволили выделить в юго-западной части Каменского городища еще один участок, позволяющий судить о специфике всего памятника.

Характер находок, происходящих из этой части городища, весьма показателен. Это, в первую очередь, большое количество амфор, в том числе и клейменых, другие формы греческой керамики и нумизматические находки. Характерно и то, что здесь почти отсутствует лепная керамика. Анализ всего комплекса новых находок на Каменском городище позволяет предположить существование здесь еще с начала IV в. до н. э. греческого эмпория¹⁸. Таким образом, товары, в том числе и херсонесское вино, поступали первоначально на греческий эмпорий Каменского городища, а далее из него путем обмена и торговли попадали к скифскому населению, обитавшему в этом регионе Причерноморской степи. Находки херсонесских клейм на скифских памятниках округи Каменского городища¹⁹, в том числе и найденная целая клейменная херсонесская амфора²⁰, позволяют предполагать существование достаточно обильного импорта херсонесского вина в конце IV — начале III в. до н. э. скифами Нижнего Поднепровья.

Анализ находок херсонесской клейменной эпиграфики Нижнего Дона и Поднепровья позволяет утверждать существование интенсивной винной торговли Херсонеса с обитателями скифской степи в последней четверти IV — первой трети III в. до н. э. Для осуществления регулярной доставки херсонесской продукции в Скифию должны были существовать хорошо наложенные торговые коммуникации. Торговый путь из Херсонеса на Елизаветовское поселение был морским. Он пролегал вблизи южного побережья Таврики, огибая Восточную границу полуострова, проходил через Боспор Киммерийский, пересекал напрямик Меотиду и заканчивался в дельте Танаиса у Елизаветовского поселения.

Сложнее, очевидно, были устроены торговые коммуникации Херсонеса к скифам Нижнего Поднепровья. В осуществлении Херсонесской виноторговли со скифами этого региона активное участие принимали, по всей видимости, ольвийские купцы. Первый отрезок пути от Херсонеса к Ольвии был морским. Корабли из Херсонеса следовали вдоль западного побережья Таврики и достигали ольвийского порта. В Ольвии начиналась вторая часть пути —

сухопутная. Здесь херсонесский товар из амфор перегружался, по всей видимости, в кожаные мешки (бурдюки) и далее по сухопутной дороге следовал на лошадях на север, к Каменскому городищу. Можно предположить, что на этом сухопутном отрезке пути существовал транзитный (а может быть и перевалочный?) пункт — скифское Белозерское городище.

В греческом эмпории на Каменском городище осуществлялась торговля херсонесским вином, при этом клейменые амфоры Херсонеса использовались как стандартные мерные емкости, обеспечивающие надежность торговых операций. У нас нет данных о том, кто осуществлял транспортировку херсонесского вина по сухопутной трассе. Это могли быть херсонесские купцы при посредничестве ольвийских торговцев или купцы-ольвиополиты. Во всяком случае эпиграфические источники из Ольвии повествуют о теснейших контактах между Херсонесом и Ольвией в первой половине III в. до н. э. (№ 28 + 29 + 123 + IOSPE, I², № 240). Не менее показательны и находки херсонесских клейм из Ольвии. Из более чем 350 клейм Херсонеса, найденных при раскопках в Ольвии, подавляющее большинство приходится на конец IV — первую треть III в. до н. э.²¹.

Итак, к последней четверти IV в. до н. э. сложилась надежная система морских торговых коммуникаций, связывающая Херсонес со Скифией. Она надежно обеспечивала взаимовыгодные контакты до рубежа первой — второй трети III в. до н. э. Начавшиеся именно в это время изменения общей этнополитической ситуации в Причерноморской степи²² привели не только к разрушению налаженных коммуникаций в херсонесско-скифских связях, но и к затяжному кризису всей экономической жизни херсонесского полиса.

Примечания

¹ Щеглов А. Н. Процесс и характер территориальной экспансии Херсонеса в IV в. до н. э. // Античная гражданская община. — Л., 1986. — С. 174.

² Виноградов Ю. Г., Щеглов А. Н. Образование территориального херсонесского государства // Эллинизм: экономика, политика, культура. — М., 1990. — С. 368, 369.

³ Золотарев М. И. Херсонес и Ольвия в конце I—II вв. до н. э. — Автореф. дис. ... канд. ист. наук. — Л., 1986. — С. 12.

⁴ Sčeglov A. N. Utilisation de la photographie aérienne dans l'étude du cadastre de Chersonesos Taurique (IV—II s. av. n. e.) // DHA, 1980, — № 6. — P. 62, 63.

⁵ Sčeglov A. N. Polis et Chora. — Paris, 1992. — P. 252—258.

⁶ Монахов С. Ю. Амфоры Херсонеса Таврического IV—II вв. до н. э. Саратов, 1989. — С. 12 сл.

⁷ Кац В. И. Типология и хронологическая классификация херсонесских магистратских клейм // ВДИ, 1985. — № 1. — С. 87—112.

⁸ Брашинский И. Б. Методы исследования античной торговли. — Л., 1984. — С. 21, 22.

⁹ Кац В. И. Экономические связи позднеклассического Херсонеса // АМА. — Саратов, 1979. — Вып. 4. — С. 176—191.

¹⁰ Брашинский И. Б. Греческий керамический импорт на Нижнем Дону. — Л., 1980. — С. 196—198.

¹¹ Кац В. И., Федосеев Н. Ф. Керамические клейма «боспорского эмпория» на Елизаветовском городище // АМА. — Саратов, 1986. — Вып. 6. — С. 99—102.

¹² Щеглов А. Н. Херсонес и Нижний Дон в IV—III вв. до н. э. // Археологические раскопки на Дону. — Ростов-на-Дону, 1973. — С. 26—30.

¹³ Головкова Н. Н., Лукьянко С. И. Новые данные о херсонесском импорте на Нижнем Дону // Очерки древней этнической и экономической истории Нижнего Дона. — Ростов-на-Дону, 1980. — С. 15—34.

¹⁴ Данильченко С. А., Марченко К. К. Новые данные о херсонесском импорте в дельту Дона // Проблемы исследования античного и средневекового Херсонеса 1888—1988 гг. — ТДК. — Севастополь, 1988. — С. 33, 34.

¹⁵ Граков Б. И. Каменское городище на Днепре // МИА, 1954. — Вып. 36. — С. 91, 92, 146, 147.

¹⁶ Бекетова Н. С. Группа керамических амфорных клейм из Каменского городища // Древнее Причерноморье. II чтения памяти П. О. Карышковского. — ТДК. — Одесса, 1991. — С. 7, 8.

¹⁷ Плещивенко А. Г. Торговые связи Каменского городища (по амфорным клеймам) // ДСПК. — Запорожье, 1992. — Вып. III. — С. 163.

¹⁸ Гаврилюк Н. А. Новые материалы по Каменскому городищу // Киммерийцы и скифы. — ТДК. — Мелитополь, 1992. — С. 24.

¹⁹ Плещивенко А. Г. Указ. соч. — С. 166, 167. Я признателен В. И. Кацу за предоставленную информацию о еще 6 клеймах, найденных на скифских памятниках этого региона.

²⁰ Недедов В. В. Античная херсонесская амфора со дна реки Днепр у острова Хортица // ДСПК. — Запорожье, 1992. — Вып. III. — С. 172, 173.

²¹ Золотарев М. И. Взаимоотношения Ольвии и Херсонеса в IV—II вв. до н. э. (по матери-алам херсонесских клейм из Ольвии) // Проблемы исследования Ольвии. — ТДК. — Парутино, 1986. — С. 29.

²² Неглов А. Н. О греко-варварских взаимодействиях на периферии эллинского мира // Причерноморье в эпоху эллинизма. — Тбилиси, 1985. — С. 192, 193.

M. I. Золотарьов

ТОРГОВЕЛЬНІ КОМУНІКАЦІЇ МІЖ ХЕРСОНЕСОМ ТА СКІФІЄЮ НАПРИКІНЦІ IV — ПЕРШІЙ ТРЕТИНІ III СТ. ДО Н. Э.

У статті розглядаються питання головних напрямків херсонеської міжнародної торгівлі. На ранніх етапах (кінець V — перша половина IV ст. до н. е.) дісталася розвитку міжполісна торгівля лише з грецькими середземноморськими та причорноморськими центрами. На наступному етапі (друга половина IV — перша третина III ст. до н. е.) змінився характер торгівлі та специфіка торговельної спрямованості, що була орієнтована, перш за все, на Скіфію. Знахідки херсонеських амфорних клейм на терені грецьких імпортів на Єлизаветівському поселенні у дельті Дону та Кам'янському городищі на Дніпрі дають змогу зробити висновок про постачання одночасних великих партій вина з Херсонеса, призначеного для скіфського населення цих регіонів.

M. I. Zolotarev

TRADE COMMUNICATIONS OF THE CHERONESE TO SCYTHIA AT THE END OF THE 4TH AND EARLY 3D CENT. B.C.

Main trends of the Chersonese international trade are analyzed in this paper. At the early stages (the end of the 5th cent. and the first half of the 4th cent. B.C.) the interopolis trade was established only with Greek Mediterranean and Black Sea centres. At the next stage (the second half of the 4th cent. the early 3d cent. B.C.) the type of the trade and specificity of trade direction which was oriented first of all to Scythia changed. Findings of the Chersonese amphora trade marks in Elizavetovka settlement in the Don delta and in Kamianka site on the Dnieper permit the conclusion to be made on the delivery of simultaneous large-size batches of wine from Chersonesus for the Scythian population of these regions.

Одержано 29.05.95.

ЖОРНА НА ТЕРИТОРІЇ ПОДНІПРОВ'Я

І. А. Готун, А. В. Петраускас, Г. Ш. Черниш

Після вивчення уламків жорен, знайдених на давньоруському поселенні Автуничі на Чернігівщині, виявилось, що вони в основному виготовлені з місцевих матеріалів. У літературі ж була поширенна думка, що це — продукція слов'яно-руських майстерень по розробці туфових покладів, відкритих на Вінниччині. Не виключено, що жorna — не довіні, а витесані з місцевої сировини — характерні не лише для досліджуваного селища в Чернігівському Поліссі, а притаманні й іншим пам'яткам Середнього Подніпров'я.

Положення про те, що перехід від зернотерок до ротаційних жорен став «революцією» в господарстві і побуті — аксіоматичне, і прогресивність спожи-

© І. А. ГОТУН, А. В. ПЕТРАУСКАС, Г. Ш. ЧЕРНИШ, 1996

вання виробів з борошна аргументації не потребує. Починаючи з другої чверті I тис., уламки жорен стають невід'ємним атрибутом культурного шару на більшості слов'янських і давньоруських пам'яток. Тому відкриття П. І. Хавлюком на р. Сібок на Вінниччині поблизу сіл Жорнище і Лугова Іллінецького р-ну спеціалізованого центру, де займались видобутком каменю і виготовленням жорен, стало справжньою сенсацією. Пам'ятці було присвячено ряд публікацій¹. Унікальність досліженого комплексу дозволила згадати його і в узагальнюючих працях, зокрема в «Археології Української РСР»². П. І. Хавлюком відзначалось, що досліджений кар'єр можна порівняти з овруцьким центром по видобутку рожевого шиферу і виготовленню з нього прясел³. Було підраховано витрати часу на виробництво жорнових кругів, охарактеризовано необхідний набір інструментів та допоміжних засобів, зроблено соціально-економічні висновки⁴.

Проте зараз нас цікавить інший аспект даних публікацій. Знайдені на давньоруських пам'ятках уламки жорен свого часу ідентифікувалися як кам'яні або керамічні, на чому ми зупинимось нижче. Відкидаючи другу точку зору, П. І. Хавлюк відзначав: «Навіть поверховий огляд «керамічних жорен» вказує на те, що це не штучні, а виготовлені з гірської породи зовні коричнево-жовтої або світло-жовто-червонуватої. Вона покрита раковинами і пустотами, має складну структуру. Глиняна маса набуває пористості в результаті постуਪового утворення породи під впливом гідротермальних чинників — води, пари, акумулювання окислів і т. д.»⁵. За спостереженнями дослідника жорна з Княжої Гори (ототожнені Г. Г. Мезенцевою з керамічними, як і зразки з Райковецького та Городського городищ) виготовлені не з глини, а з однієї і тієї ж гірської породи, виходи якої на поверхню досить обмежені й відомі лише на р. Сібок у Південному Побужжі⁶, тобто там, де і було вивчено центр видобутку і розробки каменю. Автор відзначав, що в результаті проведеного Н. А. Савченком в Інституті геофізики визначення зразків жорен встановлено, що вони виготовлені з пузырчастої ортофірової лави, в складі якої є значна кількість кварцу і каолінізованої основної породи з певним вмістом заліза, і вказував, що по суті висновки Н. А. Савченка не відрізняються від даних петрографічного аналізу, проведеного В. В. Древіною, який показав наявність у жорнових каменях з Княжої Гори кварцу, польового шпату, біотиту. Решта маси глиниста, при цьому компоненти становили 35, глиниста складова частина — 65%. Уся порода була піддана дії гідроокислів заліза. П. І. Хавлюк підкреслює, що вже сам факт наявності біотиту як частини вивержених порід мав насторожити дослідників. Він вважає висновок про виготовлення жорен з Княжої Гори не з суцільних природних каменів, а штучно — з подрібнених шматочків кварцу, шпату, біотиту та деяких інших мінералів, помилковим. Там же вказується, що «керамічні жорна» виготовлені з порід вулканічного походження, в складі яких є група мінералів магматичного типу. Виходи її локалізовані поблизу сіл Жорнище і Лугова на Вінниччині, на р. Сібок⁷. Автор звертає увагу на той факт, що вказане місце знаходження ефузивних порід, за даними В. Тарасенка, відоме в геологічній науці з кінця минулого століття; за припущенням Е. І. Логвина тут був розташований кратер доісторичного вулкану, найвища його частина у вигляді жерла (нек) виходить на сучасну поверхню. Нек заповнений туфоподібними породами глинистого світло-бурого, ясно-сірого, а іноді й рожево-бурого кольорів з безліччю порожнин і пор у масі. Складовою частиною цієї породи є сіри та пегматоїдні граніти, біотитові гнейси, а також мігматити (вінницити). З'єднуюча глиниста маса утворена монтморилонітом з домішкою каолініту, гідрослюд хлориту та цеоліту. Верхній шар ефузивного тіла внаслідок дії термальних вод значною мірою мінералізований рядом кольорових і рідкоземельних елементів, а також окислами заліза, які іноді трапляються у вигляді суцільного шару товщиною від 0,5 до 2 см, прикриваючи зверху шар пузырчастої туфоловави⁸. На завершення характеристики означеної породи варто навести дані П. І. Хавлюка, що її структура пористо-раковиста, твердість за шкалою Мооса — 5, спайність середня, окрім шматки породи відколюються від основної маси плитами, виготовлені з неї жорна не шліфуються⁹.

За спостереженнями П. І. Хавлюка розробка викодів ефузивної породи «АРХЕОЛОГІЯ», № 2, 1996 р.

неподалік сіл Жорнище і Лугова припадає на початок III ст., на відстані 1—2 км від кар'єру виявлені кілька черняхівських поселень. Ареал жорен з туфолави в черняхівський час обмежений з північного заходу знахідками гранітних жорен у Любарському районі на Житомирщині, з півдня збігається з пограниччям Лісостепу і Степу, на сході відокремлений вододілом Дніпра і Південного Бугу, а на південному заході жорна з туфолави виявлені на черняхівському поселенні поблизу с. Дорошівка недалеко від Дністра¹⁰. У пізнішій публікації робиться висновок про те, що східна межа поширення виробів сягає Дніпра і в результаті територія їх побутування становить понад 50 тис. км². Як вивезені з Лугової, на основі фото, визначаються жорна з пос. Леськи на Черкащині¹¹. Взагалі ж вказується, що виробництво жорен у названих пунктах забезпечувало майже всю заселену черняхівськими племенами лісостепову територію Правобережної України¹². У межах південнобузького басейну з середини I тис. і до VIII—IX ст. жорна з вулканічного туфу знайдені на всіх поселеннях за винятком одного випадку використання вапняку. У давньоруський час вони трапляються на всіх городищах уличів¹³. На місці туфорозробок виявлені сліди вогнищ, обпалена глина з печей, попіл, уламки та дрібні вироби з рогу благородного оленя. Датуючий матеріал презентований черняхівською гончарною керамікою та кількома фрагментами кружального посуду і залізним черешковим наконечником стріли давньоруського часу¹⁴. Наголошуючи на знахідках туфових жорен в давніх Києві, Родні, Городську, Донецькому та Райковецькому городищах, автор робить висновок про напрямки торговельних зв'язків¹⁵.

Варто звернути увагу і на наведені П. І. Хавлюком дані з інших слов'яно-русських пам'яток. Дослідник вказує на те, що жорна з туфової лави на поселеннях VIII—IX ст. Лівобережжя Дніпра невідомі, вони тут виготовлялись з місцевого матеріалу, про що свідчать знахідки пісковикових жорен на Новотроїцькому городищі, повністю дослідженному І. І. Ляпушкіним¹⁶. Там, куди сировину або готові вироби довозити було далеко і невигідно, використовувалися місцеві матеріали. Про це, зокрема, свідчать знахідки у давньоруському місті Войні, де основна маса жорен виготовлена з вапняку, пісковику і навіть шиферу¹⁷.

Останнє положення — про використання, крім туфу, іншої сировини — у зв'язку з його особливою вагомістю підкреслюється в працях П. І. Хавлюка неодноразово. Крім вказаних вище випадків автор відзначає: «Для виготовлення знарядь праці, у тому числі й жорен, завжди використовувався наявний місцевий матеріал. Знайдені у різних районах давньоруські жорна виготовлялись з різного матеріалу: граніту, пісковику, черепашнику і т. ін.»¹⁸. Вказується також, що «...давнім мешканцям завжди була доступна місцева мінеральна сировина, яка з успіхом використовувалась для виробництва знарядь чи спорудження будівель...»¹⁹. В іншій роботі акцентується: «...жорна на різних територіях виготовлялись з неоднакового матеріалу. Це залежало від запасів сировини — найбільш поширеної або найбільш придатної для обробки гірської породи...»²⁰.

Але відсутність інших відомих на даний момент центрів видобутку і обробки жоренських каменів та еталонність дослідженого на Побужжі пам'ятки зумовили перенесення отриманих на Вінниччині даних на решту території. Так, стосовно давньоруської Чернігівщини вказувалось: «Різноманітні породи каменю використовували для виготовлення жорен: шифер, граніт, вулканічний туф, пісковик. Фрагментовані та цілі жорна зустрічаються практично на всіх більш-менш досліджених городищах і поселеннях (Чернігів, Любеч, Оргощ, Листвен, Ліскове, Сибереж та ін.)... Вулканічний туф добували на Волині у районі сіл Жорнище та Лугова. Перевозили його, очевидно, по р. Соб, далі по Рoci і Дніпру до Любеча, по Десні — до Чернігова, по Острі — до населених пунктів Задесення»²¹. Відзначалось також, що «кількість знайдених на сільських поселеннях речей, які безсумнівно не могли тут вироблятися (жорна з вулканічного туфу, овруцького шиферу чи пісковику, кам'яні оселки, грузила та прясельця, певні категорії високоспеціалізованих знарядь праці та зброй...) вимірюється вже сотнями і тисячами...»²². В іншій публікації зазначається, що «найскладнішими для аналізу з знаряддя праці. Ряд з них

(жорна з овруцького шиферу чи вулканічного туфу, бруски з пісковику, граніту чи сланців, шиферні пряслиця та грузила, інші вироби з каменю), безсумнівно, могли потрапити в Подесення тільки торговим шляхом через відсутність на місцях відповідної сировини... Однак на території Східної Європи, як відомо, лише одне місце знаходження туфолави мас виходи на поверхню і було доступне для розробки в давнину: на р. Сібок поблизу с. Лутгова та Жорнище Вінницької обл., звідки жорна розходилися по різних землях Русі... Цілі жорна чи їх фрагменти з шиферу або туфу зустрінуті практично на всіх селищах як на лівому, так і на правому березі Дніпра, а на розкопаних широкими площинами (мається на увазі площами — *Авт.*) пам'ятках нараховуються десятками (на поселенні Ліскове, відповідно, 54 та 27 фрагментів, на поселенні Автуничі — 41 та 24)»²³.

Як видно з цитованих публікацій, точки зору на жорна, як довіріні речі, дотримуються дослідники, відомі добротністю і глибинністю своїх краснавчих студій. І справа тут не лише в загальноприйнятому положенні про єдиний центр туфорозробок — на Вінниччині, а й в особливостях породи, використаної для виготовлення жорен. Ось як описано туф в працях П. І. Хавлюка: «Вдало поєднані в цьому мінералі властивості: пружність і щільність, а також середня спайність дали змогу отримати необхідні за розміром пластини. Відносна м'якість і в'язкість порівняно з гранітом і пісковиком сприяли легкій обробці залізним зубилом і сокирою. Майже не було браку під час обробки і довбання центрального отвору. Нарешті, однією з переваг туфолави над гранітом і пісковиком була пористість поверхні. Вона зводила до мінімуму заялення робочої поверхні жорен, завдяки чому відпадала необхідність її періодичної очистки чи наковування, як це потрібно було робити на жорнових каменях з граніту чи пісковика»²⁴. Автор також наголошує: «Чому давні ремісники віддавали перевагу порівняно м'яким і крихким гірським породам? Не тому, що їх легше було обробляти, а в зв'язку з властивостями цієї сировини, яка оптимально відповідала всім вимогам у процесі виробництва і застосування жорен. Гранітні жорна виготовляти дуже важко. Граніт погано піддається обробці залізними знаряддями праці, центральний отвір у таких жорнах довбати важко і небезпечно. Під час їх виготовлення неминучим був значний процент (до 50) браку. Але найістотнішим недоліком гранітних жорнових каменів було те, що в процесі помолу зерна робочій поверхні лежака і бігуна дуже шліфувались і залипали. Доводилось періодично наковувати робочу поверхню, що забирало багато часу, крім того, не кожний власник жорен міг це зробити самостійно. Ось чому стародавні каменярі вважали найбільш придатним матеріалом для жорнових каменів пісковик, вапняк і вулканічні породи. Останні мали переваги не тільки над гранітом, але також над пісковиком і вапняком»²⁵. Порівнявши наведені описи з описом матеріалу з Чернігівщини, також названого туфом²⁶, переконасмось, що йдеться про породи з абсолютно одинаковими властивостями; їх характеристики збігаються майже дослівно. Тому й не дивно, що були зроблені подібні ототожнення.

Проте, при наявності на території Чернігівщини порід осадового походження та гранітів (останні — у вигляді валунів, принесених льодовиком), важко уявити доцільність транспортування аж з Побужжя такої численної категорії знахідок. Вирішити це питання на прикладі поселення Автуничі, про яке йшлося в цитованій статті про торгівлю населення Чернігово-Сіверської землі, допомогло застосування методів природничих наук.

В результаті робіт 1988—1992 рр. на пам'ятці було зібрано 23 уламки від 19 каменів*. За визначенням Л. Т. Ніколаєвої (Геологічний музей

* 1988 р.: № 907 — р. 11-Д, буд. 8, орн. шар; № 1364 — р. 2-Е, яма 16, запови. — 3 фр.; № 6394 — р. 2-II, гл. 0—02; № 8281 — р. 3-З, буд. 58, гл. 0,2; № 7477 — р. 1-О, кв. 3, гл. 0,6—0,7; № 23727 — р. 1-М, буд. 79; 1989 р.: № 56 — р. 20-II, яма 60, гл. 0,5; № 57 — р. 21-М, буд. 97 (шифер); № 58—59 — р. 21,0, буд. 92 — 2 фр.; № 60 — р. 21-О, буд. 89 (чепець-шліф); № 113 — р. 21-Л, буд. 123 (шифер); № 118 — р. 20-М, буд. 107-Б, гл. 0,1—0,2 (шифер); № 123 — р. 21-К, буд. 121, зачист. (шифер); № 128 — р. 21-К, буд. 125, гл. 0—0,35 — 2 фр (граніт); 1990 р.: № 27 — р. 23-Г, гл. 0,45; 1991 р.: № 6 — р. 15-Т, буд. 312, сект. Е, 1 шт.; № 8 — р. 18-Т, буд. 219; — 54 — р. 18-Р, буд. 262, гл. 0,17; № 62 — р. 18-Р, буд. 262, гл. 0,46; № 82 — р. 18-Р, буд. 261, гл. 0,1.

ЦНПМ)*, обстеження уламків дозволяє віднести їх до групи порід осадового (10 екз.) та осадово-метаморфічного походження. Найчастіше використовувались аргиліти (8 випадків)**. По одному випадку відзначено застосування вапняку (р. 21-О, буд. 97, № 57)***. Таким чином, у господарстві використовувалися породи, поширені на території України, видобуток котрих був досяг простим і не потребував тривалого транспортування, а властивості відповідали технологічним вимогам розмolu зерна²⁷.

Ще 8 одиниць поповнили колекцію в 1993 р. Чотири з них**** були зроблені з вапняку, ще чотири⁺ уламки за даними обстеження, проведеного Л. Т. Ніколаєвою,— виготовлені з дрібнозернистої брекчії(?)²⁸.

Матеріали з розкопок 1994 р. були оброблені одним з авторів статті. Обстежено 6 виробів (8 фрагментів) шляхом вивчення структури, текстури, а також фізико-хімічних параметрів зразків. За сукупністю ознак, їх ідентифікацією з відомими гірськими породами, вивчені зразки представліні наступними петрографічними різновидами порід: № 9, р. 12-В, кв. 20, гл. 0,22, з 2 уламків — діатоміт (крем'яна порода світлого кольору з жовтуватим відтінком, у надлишку вміщує залишки діатомових організмів, легка, пориста. Не закипає при взаємодії з соляною кислотою); № 33, буд. 366, бров. — брекчірувана різниця аргиліту з численними включеннями уламків кварцу і слюд; № 8, р. 12-З, буд. 366, кв. 9, гл. 0,2 — аргиліт доломітизований; № 95, р. 14-Е, кв. 25, орн. шар — аргиліт вапняковистий; № 32, р. 12-Б, кв. 21, орн., шар, гл. 0,1 — аргиліт (збагачений окислами заліза, крихкий, з включенням кремністих різностей) № 96, р. 14-Ё, кв. 16, орн. шар, склесний з фрагментом з кв. 24, р. 14-Ё — повністю аналогічний зразку № 32. Усі розглянуті зразки вміщують значну кількість уламкового матеріалу піщано-алевритової розмірності, велику кількість глинистих матеріалів, окисли заліза і незначну кількість карбонатів. Найвидільші, вони представлені кайнозойськими і крейдяними відкладеннями, що мають виходи на поверхню в межах північно-східних районів Чернігівської обл.²⁹. Деякі з представлених уламків, зокрема діатомітові, виготовлені з порід, аналогії яким відомі також в районах Західного Донбасу.

Таким чином, із 39 зібраних на поселенні Автуничі уламків від 33 жорнових каменів нема жодного екземпляру, виготовленого з вулканічного туфу побузького походження; переважна більшість з них витесана із місцевих осадових порід. У зв'язку з випадками віднесення в попередніх дослідженнях кам'яного матеріалу жорен з поселення Автуничі до туфів необхідно відзначити деякі моменти. Ефузивно-осадовий тип літогенезу притаманний областям, де відбувалось накладення продуктів вулканічної діяльності на зони осадонакопичення, що призводило до утворення туфітів і туфогенних відкладень, котрі займають проміжне між уламковими осадовими і сферувізними магматичними породами. У туфогенних породах, на відміну від осадових, обов'язковою є присутність ефузивних піропластичних елементів (вулканічне скло, попіл тощо). Органічні речовини — продукт життєдіяльності організмів — присутній лише в осадових породах і повністю відсутній в магматичних. Для середнього мінерального складу осадових порід характерна наявність кварцу, польових шпатів, слюд (мусковиту, серициту, гідро-слюд), глинистих і залізистих мінералів, карбонатів, органічних речовин та ін. Виходячи з викладених положень класифікації гірських порід, уявляється неможливим віднесення репрезентованих на поселенні Автуничі зразків жо-

* Широ відчіні Лоліті Тимофіївні Ніколаєві за обробку колекції.

** р. 18-Р, буд. 262, № 54; р. 21-Щ, буд. 92, № 59; р. 2-Е, яма 16, № 1364; р. 2-П, гл. 0—0,2, № 6394; р. 18-Т, буд. 219, № 8; р. 20-Н, яма 60, № 56; р. 18-Р, буд. 262, № 62; р. 23-В, гл. 0,45, № 27.

*** Для обстеження були представлені всі фрагменти, схожі на туфові та по одному фрагменту з кожної іншої породи, всього 11 екз.

**** р. 13-З, об'єкт, кв. 14, гл. 0,27, дно — № 102, 104; р. 13-З, об'єкт, кв. 14, гл. 0,46, дно — № 103; р. 12-Ж, кв. 19, гл. 0,9 — № 126.

+ р. 12-Г, кв. 10, орн. шар, № 112; р. 12-З, кв. 11, гл. 0,5, об'єкт, № 113; р. 11-Д, буд. 356, шар 1, № 105; р. 12-В, орн. шар, № 107.

рсн до туфогенних утворень. Звернемо увагу на характеристику матеріалів, що використовувались для виробництва жорен.

Туф вулканічний — гірська порода, що утворилася із твердих продуктів вулканічних вивержень: попелу, піску, лапілей, бомб, уламків гірської породи невулканічного походження та ін., після ущільнення і сцементованих. ...Цементом туфів є вулканічний попіл, глиниста або крем'янista речовина, іноді з домішкою продуктів розкладу попелу³⁰.

Аргіліт — каменеподібна глиниста порода, що не розмокас у воді, яка утворюється в результаті ущільнення, дегідратації і цементації глин при діагенезі і епігенезі. Аргіліти характерні для складчастих областей і давніх відкладних платформ³¹.

Брекчії — гірські породи, що складаються із сцементованих необкатаних уламків різноманітних порід розмірами від 10 мм і більше та цементу. Уламки, що складають брекчії, можуть бути однорідними і різнопорідними; звичайно вони різко відрізняються за складом цементу, але іноді можуть бути подібні до нього. У брекчіях нерідко присутній заповнюючий матеріал... За генетичною ознакою виділяють брекчії осадові, карстові, хімічні, вулканічні, тектонічні³².

Діатоміт — землиста крихка або зцементована кремниста (опалова) порода білого, світло-сірого або жовтуватого кольорів, що складається більше ніж на 50% із панцирів діатомів. Діатоміти бувають морського, рідше — прісноводного (озерного) походження. Включають 70—98% розчинного кремнезему, мають велику пористість, малу об'ємну вагу, адсорбційні і теплозоляційні властивості³³.

З наведених визначень видно, що перераховані породи мають подібні характеристики. Тому й не дивно, що в їх ідентифікації були зроблені помилки, котрі призвели до невірних стверджень. Результати вивчення автуніцьких жорен дозволяють припустити, що і на інших слов'яно-руських пам'ятках (перш за все — Лівобережжі Дніпра) спостерігається подібна картина; таким чином висновки про масштаби торговельних операцій з продукцією побузьких каменярів здаються дещо передчасними. Дати відповідь на поставлене питання можна лише об'єднавши зусилля археологів і фахівців у галузі геології і мінералогії.

На закінчення хотілося б звернути увагу ще на два питання. Перше пов'язане з утворенням порід, з яких виготовлена значна кількість знайдених на Автунічах жорен. Мається на увазі їх осадове походження. Тому варто досить обережно ставитись до висловлення припущенів щодо місця видобутку, використаної для виробництва того чи іншого кам'яного знаряддя, сировини.

Друге — це питання з «керамічними жорнами» (до речі, один із знайдених на пос. Автуніч екземплярів після перебування у вогні став дуже схожим на кераміку, хоч це і не дивно, оскільки до його складу входить значна кількість глинистої цементуючої маси). Нагадаємо, що відкидаючи думку про можливість виготовлення жорен з насиченої подрібненим камінням глинистої маси, П. І. Хавлюк назвав нesаргументованою точку зору Б. О. Колчина з цього приводу³⁴. Коротко про її суть. У присвяченій Княжій Горі праці М. Ф. Біляшівського згадуються «жорна», зроблені з «цегляної маси»³⁵. Насправді, як відзначав Б. О. Колчин, мова може йти лише про точило, оскільки кераміка не могла використовуватись для розмолу зерна. Автор наводить приклади знахідок точильних кругів, в тому числі цілих, у супроводі оброблюваних на них виробів, але в одному екземплярі, тоді як жорнових каменів має бути пара³⁶. Про керамічні жорна ідеться ще в ряді публікацій, зокрема в роботах М. Ф. Біляшівського³⁷, Р. І. Виезжева³⁸, В. Й. Довжинка³⁹, Ф. Б. Копилова⁴⁰, Г. Г. Мезенцевого⁴¹. З критикою подібних ототожнень в деяких із вказаних праць і виступив П. І. Хавлюк, про що йшла мова на початку статті.

На наш погляд, право на існування точки зору Б. О. Колчина очевидне. Для розмолу зерна, безсумнівно, застосовували знаряддя, виготовлені з гірської породи. Як показали дослідження використовувались при цьому матеріали переважно місцевого походження. Точильними кругами могли бути і диски з іншого матеріалу. Не виключаючи можливості їх виготовлення з ке-

рамічної маси, насиченої дрібним камінням, додамо, що такими могли здаватися також і круги, витесані з осадових порід. Остаточну відповідь на це питання може дати лише дослідження методами геологічних наук.

Таким чином, після проведення геолого-мінералогічного вивчення уламків жорен з давньоруського поселення Автуничі, ствердної відповіді на питання чи довозились у Подніпров'я жорна з вінницького туфу дати не можна. Не виключено, що і на інших слов'яно-русських пам'ятках Середнього Подніпров'я для виготовлення жорен використовувались місцеві матеріали.

Примітки

¹ Хавлюк П. І. Деякі матеріали до характеристики ремесла уличів // XV наукова конференція ІА АН УРСР, присвячена 50-річчю утворення СРСР. Тези пленарних і секційних доповідей (результати польових археологічних досліджень 1970—1971 р. на території України).— Одеса, 1972.— С. 343—346; Хавлюк П. І. До питання про виготовлення жорен у давній Русі // Археологія.— 1973.— Вип. 9.— С. 34—40; Хавлюк П. І. Про виробництво жорен на чернігівських поселеннях Побужжя // Археологія.— 1980.— Вип. 34.— С. 30—35.

² Археология Української СРР в 3 томах.— К., 1986.— Т. 3.— С. 440.

³ Хавлюк П. І. До питання про виготовлення жорен...— С. 40.

⁴ Хавлюк П. І. Про виробництво жорен...— С. 33, 34.

⁵ Хавлюк П. І. До питання про виготовлення жорен...— С. 36.

⁶ Там же.— С. 34, 36.

⁷ Там же.— С. 36, 37.

⁸ Там же.— С. 37, 38.

⁹ Хавлюк П. І. Про виробництво жорен...— С. 31, 32.

¹⁰ Хавлюк П. І. До питання про виготовлення жорен...— С. 38.

¹¹ Хавлюк П. І. Про виробництво жорен...— С. 32.

¹² Там же.— С. 34.

¹³ Хавлюк П. І. До питання про виготовлення жорен...— С. 39.

¹⁴ Там же.— С. 40.

¹⁵ Там же.— С. 40.

¹⁶ Там же.— С. 39.

¹⁷ Там же.— С. 40.

¹⁸ Там же.— С. 34.

¹⁹ Там же.— С. 35, 36.

²⁰ Хавлюк П. І. Про виробництво жорен...— С. 31.

²¹ Простантинова В. В. Використання каменю на території вотчини чернігівських князів у Х—ХІІІ ст. (до питання про торговельні звязки) // Друга Чернігівська обласна наукова конференція з історичного краєзнавства (грудень 1988 р.). Тези доповідей.— Чернігів — Ніжин, 1988.— Вип. II.— С. 33, 34.

²² Коваленко В. П. Про структуру економіки середньовічного поліського села // Проблеми вивчення середньовічного села на Поліссі. Тези доповідей та повідомлень першого польового історико-краєзнавчого семінару.— Чернігів, 1992.— С. 34, 35.

²³ Коваленко В. П. Торгівля сільського населення Чернігово-Сіверської землеї Х—ХІІІ ст. // Археологія.— 1993.— № 2.— С. 65, 66.

²⁴ Хавлюк П. І. До питання про виготовлення жорен...— С. 38.

²⁵ Хавлюк П. І. Про виробництво жорен...— С. 31.

²⁶ Коваленко В. П. Торгівля сільського населення...— С. 65, 66.

²⁷ Ніколаєва Л. Т. Заключення про результати дослідження фрагментів жорен з давньоруського поселення Автуничі // Моця О. П., Коваленко В. П., Готун І. А. та ін. Звіт про роботи Поліського загону Дніпровської давньоруської експедиції в 1992 р.— Додаток № 7.— С. 552 // НА ІА НАНУ.

²⁸ Ніколаєва Л. Т. Заключення по результатам дослідження фрагментів жорен з давньоруського поселення Автуничі // Моця О. П., Коваленко В. П., Готун І. А. та ін. Звіт про роботу Дніпровської давньоруської експедиції в 1993 р.— Додаток № 8.— С. 358 // НА ІА НАНУ.

²⁹ Черныш Г. Ш. Заключение о результатах петрографического обследования материалов из раскопок древнерусского поселения Автуничи // Моця О. П., Коваленко В. П., Готун І. А. та

ін. Звіт про роботи Дніпровської давньоруської експедиції в 1994 р.— Приложение № 18.— С. 309 // НА ІА НАНУ.

³⁰ Геологический словарь в 2 т.— М., 1973.— Т. 2.— С. 328, 329.

³¹ Геологический словарь...— Т. 1.— С. 55.

³² Там же.— С. 86.

³³ Там же.— С. 227.

³⁴ Хавлюк П. І. До питання про виготовлення жорен...— С. 35.

³⁵ Беляшевский Н. Ф. Раскопки на городище Княжа Гора // АЛЮР.— 1899, № 1.— С. 60.

³⁶ Колчин Б. А. Черная металлургия и металлообработка в Древней Руси (домонгольский период) // МИА.— № 32.— М., 1953.— С. 179, 180.

³⁷ Беляшевский Н. Ф. Раскопки на Княжей Горе в 1981 г.— К., 1982.— С. 31.

³⁸ Выезжев Р. И. Колокола древнего Городеска // КСИАУ.— 1959.— Вып. 9.— С. 106.

³⁹ Довженок В. Й. Землеробство Древньої Русі до середини XIII ст.— К., 1961.— С. 160.

⁴⁰ Копилов Ф. Посульська скрепація 1945—1946 рр. // АП.— Т. 1.— К., 1949.— С. 252.

⁴¹ Мезенцева Г. Г. Новые данные об изготовлении древнерусских жерновов // СА.— 1963.— № 4.— С. 224—227; Мезенцева Г. Г. Древньорусское місто Родень Княжа Гора.— К., 1968.— С. 103.

I. A. Gotun, A. V. Petrauskas, G. Sh. Chernysh

ЖЕРНОВА НА ТЕРРИТОРИИ ПОДНЕПРОВЬЯ

Приход жерновов на смену зернотеркам сыграл большую роль в хозяйстве и в быту средневекового населения. Поэтому результаты ранее проведенных на Винничине исследований центра по добыче вулканического туфа, из которого изготавливались жернова, стали настоящим открытием. Поскольку другие подобные пункты неизвестны, в литературе утверждалось мнение, что продукция каменотесов с берегов р. Сибок распространялась на значительную часть южнорусской территории. Отсюда делались выводы о торговых связях между различными территориями Киевской Руси. Этому способствовало сходство пород, разрабатывавшихся на Винничине, с другими материалами, распространенными на территории Украины.

Петрографическое изучение сырья, использованного для изготовления жерновов, зафиксированных на древнерусском поселении Автунчи на Черниговщине показало, что при производстве указанных орудий применялись и местные материалы: аргиллиты, диатомиты и др. Полученные на наиболее широко исследованном южнорусском селище материалы позволяют поставить вопрос о возможном использовании и на других славяно-русских памятниках местного камня, ошибочно принимаемого иногда за привозной туф, добытый на Винничине. К ошибке в идентификации осадочной породы могло привести частичное ее разрушение и видоизменение, наступившее в результате хозяйственного использования, а также наличие некоторых общих петрографических признаков, присущих осадочным и осадочно-туфогенным породам.

Не исключено, что изделия, названные различными исследователями «керамическими жерновами» и идентифицированные Б. А. Колчиным как точильные круги, также могли изготавляться из осадочных пород.

Окончательное решение этой проблемы возможно лишь при исследовании методами геологических наук всех изделий из горных пород, найденных на славяно-русских памятниках.

I. A. Gotun, A. V. Petrauskas, G. Sh. Chernysh

MILLSTONES IN THE TERRITORY OF THE Dnieper RIVER

Millstones which replaced grain grates were of great significance in house-keeping and in everyday life of the medieval population. The millstones were made of volcanic tufa. That is why results of investigations of the centre for mining that mineral which were carried out at the Vinnitsa region have become a real discovery. As other centres of the type are unknown, all sources of literature have supported the opinion that production of stone-

masons from the banks of the Sibok river was spread to a significant part of the south-Russian territory. It permits making a conclusion about trade relations between various territories of the Kiev Rus. It was supported also by similarity of rocks processed in the Vinnitsa region and other materials occurred in the territory of Ukraine.

The petrographic study of raw materials used for manufacturing millstones in the old Rus settlement Autunichi, the Chernigov region, has shown that local materials such as argillites, diatomites and other were used in parallel with tufa to produce above-mentioned millstones. Data obtained from the study of that settlement, one of the most widely investigated south-Rus localities, make it possible to advance the problem that the local stone was, apparently, used in other Slavonic-Russian relics and sometimes was erroneously treated as imported tufa mined in the Vinnitsa region. The error in identification of the sedimentary rock might be induced by its partial destruction and modification as a result of its use for various economic needs and by the presence of certain common petrographic attributes intrinsic to both sedimentary and sedimentary-tufogenic rocks.

It is quite possible that articles termed by different researchers as «ceramic millstones» and identifies by V. A. Kolchin as grinding wheels might also be made of sedimentary rocks.

The final decision of the problem is possible only if studying all items made of rocks and found in Slavonic-Russian relics by geological methods.

Одержано 10.10.95.

НОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ НА «ВОЗНЕСЕНСЬКОМУ УЗВОЗІ» В КИЄВІ

В. О. Харламов

Стаття присвячена новому дослідження храму XII ст. на Вознесенському узвозі в Києві, а також території навколо нього. Результати даних розкопок дозволили внести ясність і розібратись стосовно протиріч у висновках попередніх дослідників пам'ятки. Дослідження подів'я навколо храму свідчать про те, що територія в VIII—XI ст. була заселена і забудована житловими і господарськими будівлями.

У 1989—1990 pp. архітектурно-археологічною експедицією Інституту археології АН УРСР проводились археологічні дослідження по вул. Смирнова-Ласточкина, № 22 (колишній Іларіонівський, пізніше Вознесенський узвіз)¹.

Розкопки проводились на задернованій площині північно-західного виступу тераси, де нині розташовані корпуси поліклініки й лікарні НАН України (рис. 1). Досліджувана ділянка з трьох боків оточена стрімкими схилами. Східний схил спускається в урочище Кожум'яки, північний — в долину Глибочиця (вул. Глибочицька), а західний в глибоку балку, по якій проходить вул. Смирнова-Ласточкина.

У 1878 р. на цій території провів археологічні розкопки член Церковно-археологічного товариства при Київській духовній академії П. А. Лашкарьов². Роботи проводились з метою дослідження давньої кам'яної споруди, незадовго до цього відкритої київськими шукачами скарбів, які завдали пам'ятці значних пошкоджень. За свідченням П. А. Лашкарьова, була знищена більша частина живопису, на внутрішніх площинах стін які збереглися на висоту до 1 м, порушили культурний шар всередині самого храму.

Дослідивши пам'ятку, П. А. Лашкарьов дійшов висновку, що у плані вона мала вигляд прямокутника, який завершувався зі сходу трьома напівциркульними апсидами. Всередині споруди дослідник зафіксував залишки чотирьох підкупольних стовпів. Фундаменти храму, на думку П. А. Лашкарьова, були покладені на шари завтовшки 40 см з битої й залитої вапном цегли.

© В. О. ХАРЛАМОВ, 1996

При цьому відзначалось, що фундамент був влаштований не в материковому ґрунті, а в наносному, з різними наповнювачами (вугіллям і т. ін.). Фундамент і стіни складені з цегли розміром $31 \times 22 \times 4,5$ см на вапняково-цем'яновому розчині. Крім того, другий простінок викладений з жолобчастої, «литовського» типу цегли, розміром $26,5 \times 23,5 \times 6,5$ см. Подібного типу цегла у великій кількості знайдена П. А. Лашкарьовим при розбирці будівельних завалів. Підлога храму була викладена різникольоровою керамічною плиткою розміром $15,5 \times 15,2 \times 2,0$ см в шаховому порядку, на вапняковій основі. Під рівнем підлоги зафіксовано два прошарки з дрібного щебеню, попелу та вугілля. Нижній шар залігав на горизонті початкової підлоги, в по- дальшому розібраного і піднятого на більш високий горизонт.

Розкопаний храм П. А. Лашкарьов вважав за церкву Симеона на Копиревому кінці³.

У 1947 р. дослідження цієї території здійснив М. К. Каргер⁴. Роботи проводились з метою уточнення характеру плану храму, опублікованого П. А. Лашкарьовим, який викликав у Каргера сумніви в зв'язку з відсутністю матеріалів архітектурно-археологічної фіксації, а також відзначеної самим Лашкарьовим неповноти розкопок, що обмежувались, головним чином, дослідженням внутрішнього простору пам'ятки.

На цей раз, відкриті руїни перебували у значно гіршому стані. Стіни храму збереглися висотою до 0,5 м. Великої руйнації зазнали підбанні стовпи. Була також знищена центральна апсида. Плитки підлоги і фресковий живопис збереглись «in situ» лише в дуже невеликих фрагментах. Цегла в кладці відсыріла і розкисла, що ускладнювало розчистку поверхні.

Виявлені розкопками М. К. Каргера структура плану споруди багато в чому відрізнялась від зафіксованої П. А. Лашкарьовим. Храм виявився чотириверстовиною, одноапсидною спорудою (бокові апсиди мали форму півкруга лише всередині), а з зовнішнього боку були прямокутними. На внутрішніх площиніх стін, за винятком західної, будь-які членування відсутні. Лопатки на зовнішніх площиніх стін мали складнопрофільовану форму у вигляді послідовно приставлених одна до одної пласкої пілястри, сплющеної півколонки і тонкої півколонки. Все це разом становить так звану «пучкову пілястру».

Повна довжина храму 14,8—15 м при ширині близько 10,9—11,3 м. Розмір підкупольного простору $3,7 \times 3,4$ м. Азимут 45° . Стіни храму складені

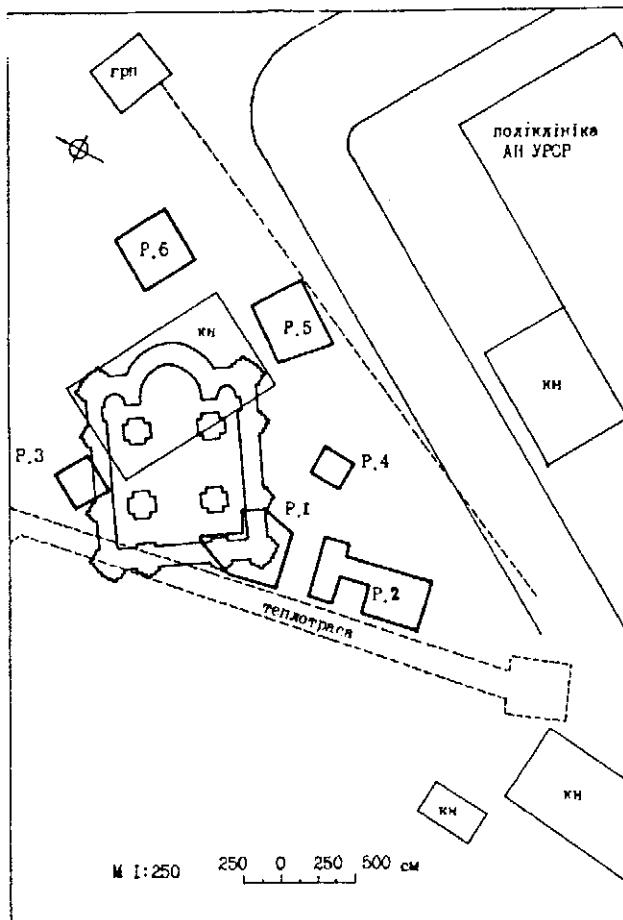

Рис. 1. Загальний план розкопів 1989—1990 рр.

на вапняково-цем'янковому розчині, в рівношаровій техніці «opus isodos». Розміри плінфи $4,5 \times 19 - 20 \times 27 - 28$ см. Фундаменти під всім периметром зовнішніх стін храму мають стрічковий характер, а під опорними пілонами виконані у вигляді окремих стовпів. За матеріалами дослідженъ 1947 р., фундаменти виконані з 4—5 рядів цегляної кладки, складеної на зеленій глині. Глибина залягання фундаментів храму, за Каргером, 0,3—0,35 м. З зовнішнього боку стін споруди на ширину до 0,7 м була влаштована цегляна відмостка в 2—3 ряди цегли.

М. К. Каргер, ґрунтуючись на аналізі особливостей планувальної структури, будівельної техніки, пластичного оформлення споруди, датував її кінцем XII — початком XIII ст.

Ю. С. Асеса та П. А. Раппопорт не виключали можливості атрибутації даного храму як церкви Василя, побудованої в 1197 р. Юріком Ростиславовичем на своєму «Новому дворі»⁵.

Основним завданням дослідженъ 1989—1990 рр. було визначення точного місцезнаходження залишків давньоруського храму і прив'язка їх до сучасних будівель, а також вивчення стратиграфії ділянки території, що відводиться під нове будівництво. З метою пошуків залишків давньоруського храму, був закладений розкоп № 1. Повна довжина розкопу по осі північ-південъ 3,5 м, захід-схід 5 м. Глибина розкопу 1,4—1,6 м.

Нижче шару чорнозему лежав шар стерильного піску біло-жовтого кольору. Далі — шар давньоруського будівельного сміття, уламки плінфи, цем'янки, шматки шифера, фрагменти фресок, — якими, судячи з усього, був засипаний розкоп М. К. Каргера. Материк в південній частині розкопу знаходиться на глибині 1,4 м.

Стіна південно-західного кута храму збереглась на висоту 0,6—0,8 м. Її ширина — 1,2 м. Стіна складена з плінфи на вапняково-цем'янковому розчині насиченого рожевого кольору. Висота швів розчину між рядами плінф — близько 3 см. Кладка дещо недбала, в деяких місцях розчин затік на нижні торці плінф. Азимут зовнішньої площини південної стіни храму — 48°, західної — 310°.

Південно-західна частина храму, досліджена в розкопі № 1, має декілька різних за часом пошкоджень стіни. Знайдено великий пролом (ширина близько 50 см), що з'єднує внутрішню і зовнішню площини. Найбільшої руйнації зазнала частина західної стіни храму.

Пілястри храму складнoproфільні. Вони складаються з трьох частин. Перше членування пілястри являє собою прямокутний виступ на площині стіни. Його довжина в південній пілястрі західної стіни 110, а західної пілястри південної стіни 94 см. Ширина прямокутного виступу — 16—20 см. Другою складовою частиною пілястри є виступ (довжина — 60—70, ширина — близько 18 см). Середня частина пілястри закінчується півколонкою шириною 15—17 см. Південну пілястру західної стіни на рівні обрізу фундамента оточують залишки вимостки. Її верхня частина вкрита цем'янковим розчином. Нижче укладено один-два ряди плінфи, скріпленої спондиловою глиною. Вимостка лежить на культурному шарі чорного кольору.

Знайдено велику кількість фрагментів тиньку з фресковим живописом. Всі фрагменти невеликого розміру, з товщиною основи до 2,5 см. Домінуючий колір — червоний (різних відтінків), синій, жовтий. Зустрічаються також білий і сірий кольори. Знайдені фрагменти керамічної плитки підлоги церкви мають з лицьової сторони поливу темно-коричневого кольору. Товщина фрагментів плиток — 1,6—1,7 см. Плитки виготовлені з червоної глини зі значними домішками білої.

В розкопі закладеному біля північної стіни було виявлено багато будівельного матеріалу і фресок. Кольоровий фон фресок такий же, як і в розкопі біля південно-західного кута храму (з додаванням зеленого кольору). Дещо більше знайдено поліхромних фресок. Товщина тинькової основи фресок — до 3 см. У складі фрагментів деяких фресок видним є фрагмент тиньку червоного кольору, лицьова поверхня якого має в профілі складну форму. Знайдка свідчить про наявність криволінійних розписних частин інтер'єру стін храму. Поливні плитки підлоги мають жовтий, зелений і коричневий кольо-

ри. Полива на одному з фрагментів має два кольори: на темно-зеленому фоні жовті включення у вигляді крапок і рисок. Глина більшості плиток червонувато-коричневого кольору з домішками, що надають плитці білуватого кольору. Декілька фрагментів мають коричневий колір зовні і сіро-чорний всередині. Товщина плиток підлоги — 1,7—2,2 см.

На глибині 0,9 м від поверхні землі знаходилась верхня площастина стіни храму. Розкоп вийшов на середнє прясло північної стіни церкви. Азимут зовнішньої площини північної стіни — 45°. Вимостка стіни зовні являє собою кладку з плінфи на зеленій глині. Ширина вимостки — 45, в районі пілястри — 55 см. Вона складається з 4 рядів плінфи і має висоту 30—35 см.

Фундамент складався з фрагментів плінфи, цем'янкової крихти, маленьких камінців і шаматочків шиферу. В складі фундаменту простежується присутність гумусованого ґрунту, дрібних фрагментів кераміки і вапна. Глибина залягання фундаменту — 0,75 м від підошви відмостки, проходить гумусований шар завтовшки 0,5 і заглиблюється в материк на 0,25 м.

Архітектурно-археологічні дослідження проведенні у 1989—1990 рр. виявили якісний матеріал, який має змогу визначити будівельно-технологічні та художньо-конструктивні методи спорудження храму. Результати останніх розкопок дозволили внести ясність і розібратися стосовно протиріччя висновків попередніх дослідників пам'ятки. Так, за П. А. Лашкарьовим підмурки церкви покладені з (цегляних фрагментів) на вапняковому розчині⁶. М. К. Каргер вважав, що фундаменти являли собою суцільну цегляну кладку, змуровану на розчині спондилової глини⁷. Дослідження 1989—1990 рр. засвідчили, що масив фундаментних стрічок складався з регулярної кладки, виконаної з уламків плінфи на глиняному розчині, причому розчин являв собою розріджений гумусований ґрунт в складі якого присутні дрібні домішки вапнякової крихти. Кладка стіни на спондиловій глині, сприйнята М. К. Каргером як суцільний фундамент храму, насправді являла собою три-п'ять рядів плінфи покладених безпосередньо на верхню площину фундамента. Цей нижній цокольний прошарок кладки (який разом з улаштуванням цегляної відмостки) виконував роль гідроізольованого пояса та глиняного замка, вище якого знаходилась звичайна цегляна кладка на пісному цем'янковому розчині. Подібний спосіб влаштування нижніх стін був застосований під час спорудження храму Гнілецького монастиря в урочищі Церковщина поблизу Києва⁸.

Дослідження церкви на Вознесенському узвозі в Києві показали, що перед нами споруда за типом, конструкціями та формами типова для київської архітектури кінця XII — початку XIII ст. Порівняно з такими церквами того часу, як П'ятницька церква в Чернігові або Богородична в урочищі Церковщина під Києвом, церква на Вознесенському узвозі (певно, Василівська церква на Новому дворі 1197 р.) була більш ошатною.

Церква на Вознесенському узвозі доповнила ряд мистецьких пам'яток епохи «Слова о полку Ігоревім», що визначали високий рівень розвитку давньоруської культури.

В результаті археологічного вивчення території колишнього церковного подвір'я храму XII ст. на Вознесенському узвозі виявлені залишки жител, господарські ями, подані матеріалами VIII—IX та X—XI ст., які були розміщені в двох будівельних горизонтах.

Особливий інтерес викликає житло VIII—IX ст. каркасно-стовпової конструкції, розташоване поблизу південної стіни давньоруської церкви (рис. 2). Відкрите воно на глибині 2,5 м від сучасної поверхні і орієнтовано кутами за сторонами світу. Пляма заповнення будівлі складалася з обпаленої глини і прошарку деревного вугілля товщиною 5—10 см по всій плоші житла. Велика кількість горілого дерева і перепаленої глини дозволяє припускати, що житло мало дерев'яну конструкцію, зовнішні стіни якого були вимазані глиною. У північно-західному куті житла простежено залишки глинобитної печі з декількома фрагментами цегляної жаровні сірого кольору. Фрагмент виявленої жаровні мав такі розміри: висота — 18—19, товщина — 4—5, товщина борта біля основи — 3,7—4, а верхнього вінця — 2,5 см.

В заповненні житла були знайдені фрагменти ліпної та кружальної кераміки, № 2, 1996 р.

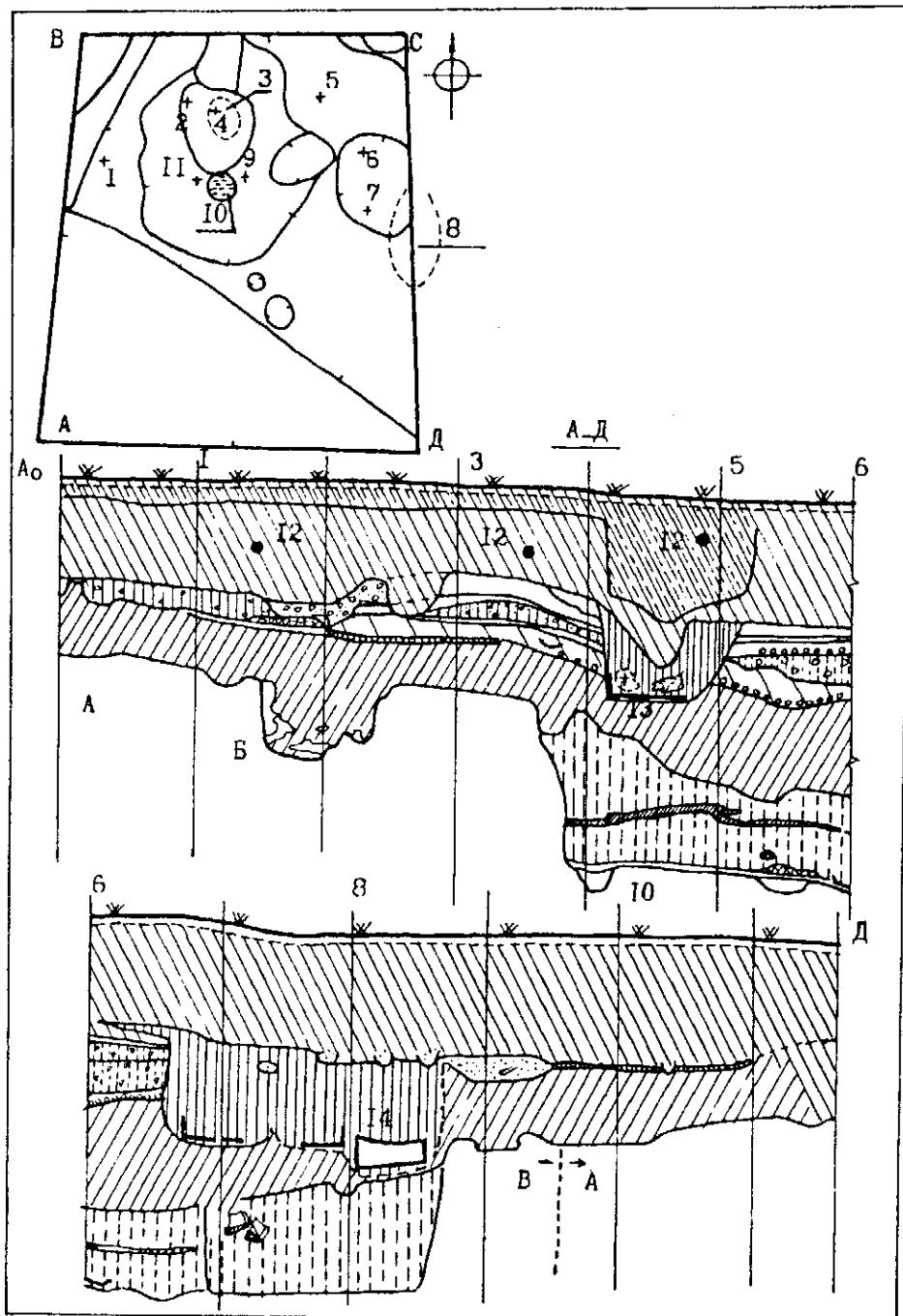

Рис. 2. План і стратиграфічні розрізи розкопу № 4.

раміки, поодинокі уламки салтівського посуду. Переважна більшість мала грубі форми, в тісті якої були присутні шамот і дрісва. Таке сполучення двох компонентів, що використовувались як домішка до глини, є характерним прийомом виготовлення ліпного посуду. Колір поверхні знайдених ліпних фрагментів мав два відтінки, буро-коричневий і червоний, а в зламі червоно-чорний. Вінця ліпних горщиків мали різноманітні форми, заокруглені із зрізаним горизонтально чи під кутом верхнім красм (рис. 3, 1—4). Деякі з них орнаментовані защипами по зовнішній стороні і верхньому краю, а також

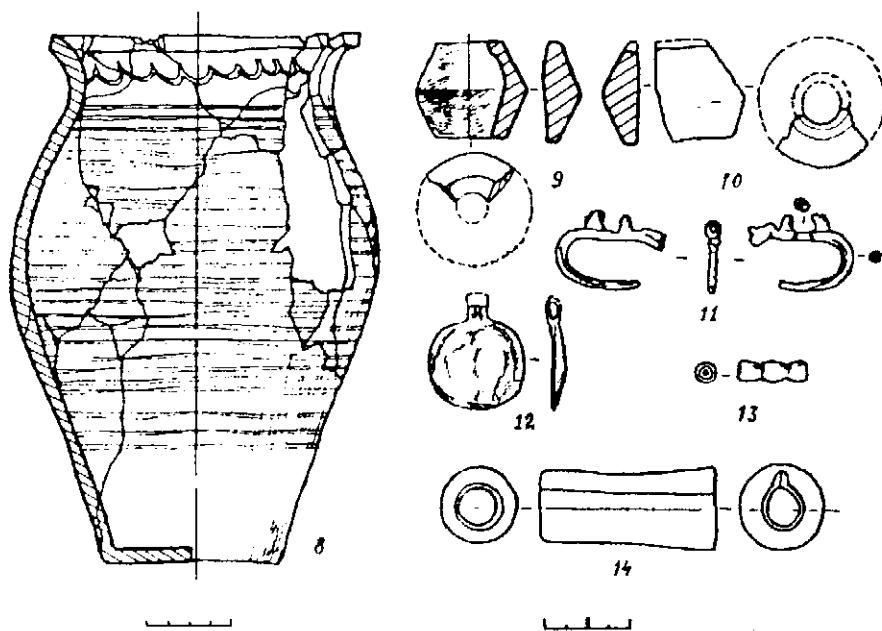
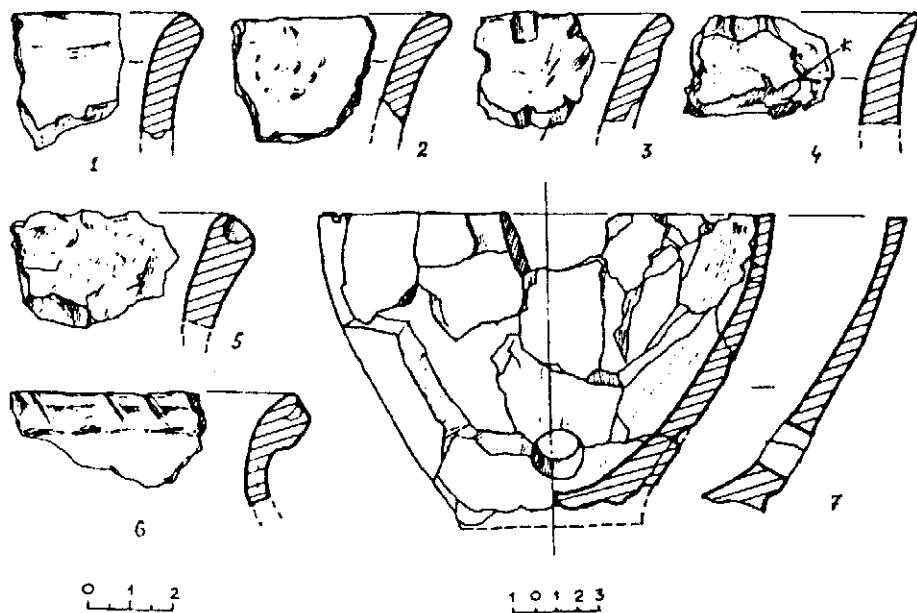

Рис. 3. Матеріали житла VIII—IX ст. 1—7 — ліпна кераміка; 8 — кружальний горщик IX—Х ст.; 9—10 — глиняні прясла; 11 — бронзова поясна пряжка; 12 — залізна підвіска; 13 — скляна бусина; 14 — кістяна трубочка.

косими насічками по зрізаному краю вінця (рис. 3, 3—6). Крім фрагментів ліпних посудин, в житлі був знайдений ліпний товстостінний горщик червоного кольору, висотою 15, діаметром вінець 22, дна — 9 см (рис. 3, 7). В місці переходу dna в стінку знаходився невеликий отвір. Подібні горщики були знайдені на слов'янському поселенні VIII—X ст. поблизу села Монастирьок, дослідники якого класифікують їх як миски-цидилки⁹.

Кружальний посуд, представлений фрагментами стінок горщиків, орнаментованих багаторядними врізними лініями і одиночними хвилястими. Вони належать товстостінним кружальним горщикам, виготовленим із глини з до-

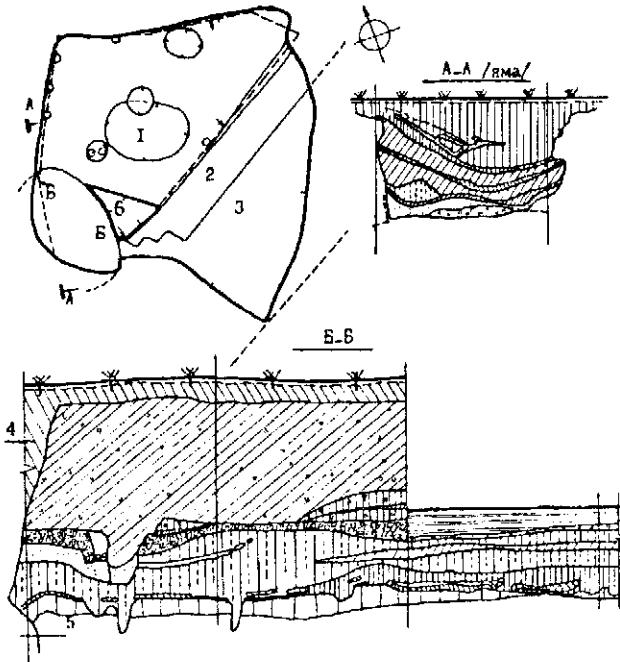

Рис. 4. План і стратиграфічні розрізи розкопу № 3.

На увагу заслуговують металеві і скляні вироби. Це зализна кругла підвіска з опуклою лицьовою поверхнею і вушком (рис. 3, 12). Діаметр підвіски — 2,3 см. На лицьовому боці зображення не збереглося, але не зважаючи на погану збереженість, по краю підвіски простежується орнамент з одного рядка псевдозерні. Поодинокі екземпляри круглих привісок зустрічалися у похованальному інвентарі київського некрополя VIII—IX ст.¹¹.

Не менш цікавим є фрагмент бронзової поясної пряжки (рис. 3, 11). Пряжка має овальну форму з двома петлями. Між петлями — заглибина для прикріплення язичка, на протилежній стороні — поглиблення від контакту кінця язичка з рамкою. Подібні пряжки широко відомі серед північно-кавказьких старожитностей, особливо аланської культури, де вони датуються VIII—IX ст.¹².

Цікавою і рідкісною знахідкою є тричасна скляна бусина волошкового кольору, довжиною 1,6 см (рис. 3, 13). Такі однокольорові скляні пронизки, певно срійського походження, були поширені на території Середнього Подніпров'я в останній четверті I тис. н. е.¹³. Пронизки волошкового кольору переважали в горизонтах VIII-IX ст.¹⁴.

Слід зазначити, що в розкопаній частині житла було знайдено велику кількість кісток свійських і диких тварин, з слідами попередньої обробки, а також невелика кістяна трубочка (рис. 3, 14). Довжина трубки — 4,1, діаметр торців — 1,65 і 1,9 см. Вони старанно оброблені, а грань торця з найменшим діаметром загладжена. Товщина стінок — 3,5, довжина 42, в перетині обидва кінця (круглі) — 20 і 18 мм. Діаметр отвору 11 мм з кінця трубки, яка має менший діаметр, а протилежний отвір має овальну форму, на якому проглядається заглибина — канавка з бортіком. Поверхня виробу загладжена до бліску. Які функції виконувала знайдена річ, сказати важко. В ній можна бачити трубку, яка вstromилась у бурдюк для питва. Цілком можливо, що хазяїн житла був ремісником з обробки кості та виготовлення різноманітних кістяних виробів.

Беручи до уваги наявність в житлі як ліпної, так і кружальної кераміки

мішками жорстви і загладженою поверхнею. Один із таких горщиків зберігся майже повністю. Це високий товстостінний горщик з короткою відхиленою ззовні шийкою, прямим довгим плечем, вінця якого зрізані навкіс, а лінія придонної частини трохи зігнута (рис. 3, 8). По всьому тулубу горщика нанесений орнамент у вигляді хвилястої і врізних ліній. Горщики подібного типу були найбільш поширені в Києві в IX—X ст.¹⁰.

З інших глиняних виробів слід виділити два глиняних пряслиця біконічної форми темно-сірого і темно-коричневого кольору, товщиною 2,3—2,5, діаметром отвору 0,7—0,9 см (рис. 3, 9, 10).

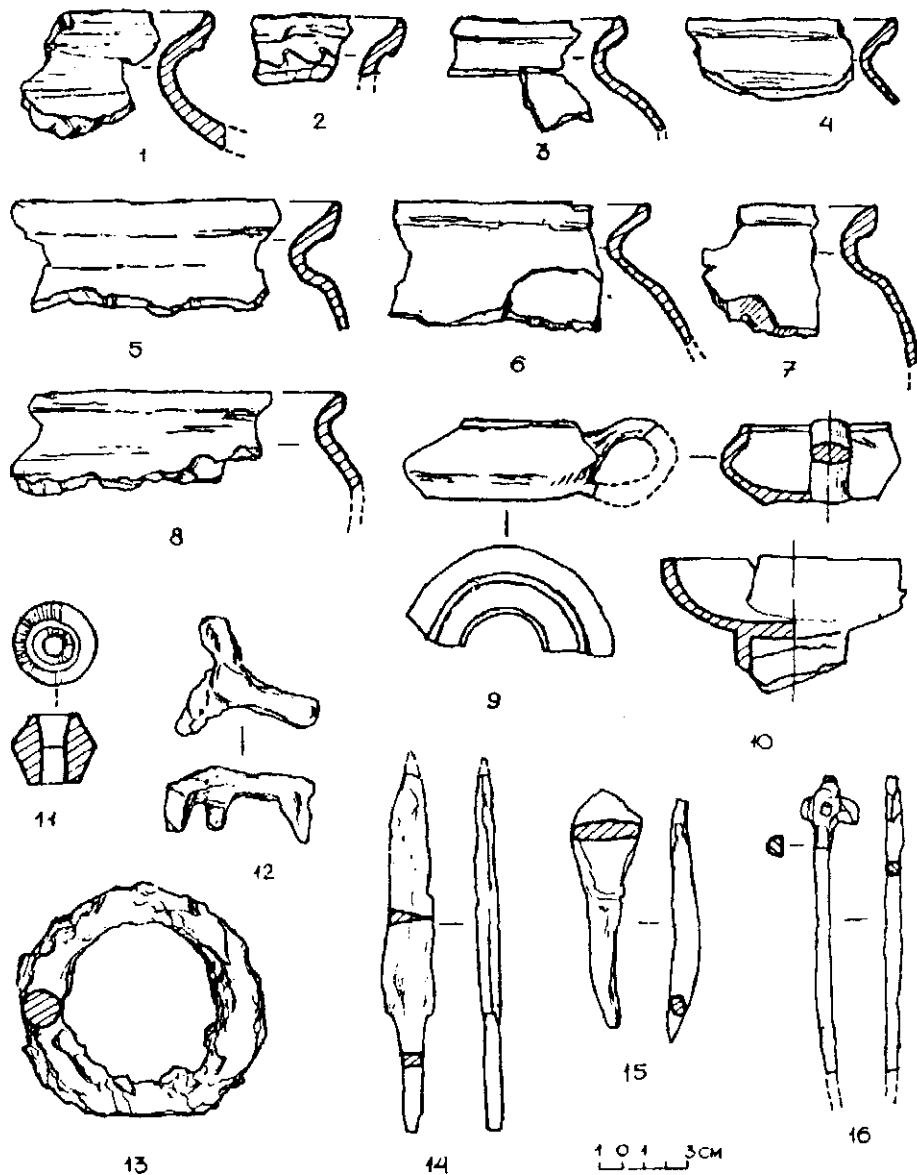

Рис. 5. Знахідки із житла X—XI ст. 1—9 — фрагменти кераміки; 10 — уламок глиняного світильника; 11 — шиферне прясло; 12 — тринога-підставка для опалу кераміки (?); 13 — залізне кільце; 14 — залізний ніж; 15 — залізний наконечник стріли; 16 — бронзова спилька.

(в процентному відношенні 60% проти 40%), а також інших датуючих предметів, житло можна датувати другою половиною VIII — серединою IX ст.

В розкопі біля центрального пряслася північної стіни церкви вдалося дослідити рештки давньоруського житла X—XI ст., яке було частково знищено під час будівництва храму XII ст. (рис. 4). Житло являло собою заглиблену в материк будівлю, каркасно-стовповової конструкції. У південно-західному куті житла знаходилась глинобитна піч. В заповненні житла виявлено різноманітний археологічний матеріал: уламки горщиків, світильників, фрагменти скляних браслетів і посудин, бронзові та залізні речі, шиферне прясло. Уламки знайденого глиняного посуду виготовлені на гончарному кругу з добре відмуленою сірою глини, рівномірного обпалу. Вінця мають манжетоподібну форму з гострим, заокругленим і злегка зрізаним верхнім краєм (рис. 5, 1—8). За своєю формою цей посуд нагадує кераміку курганного типу і датується

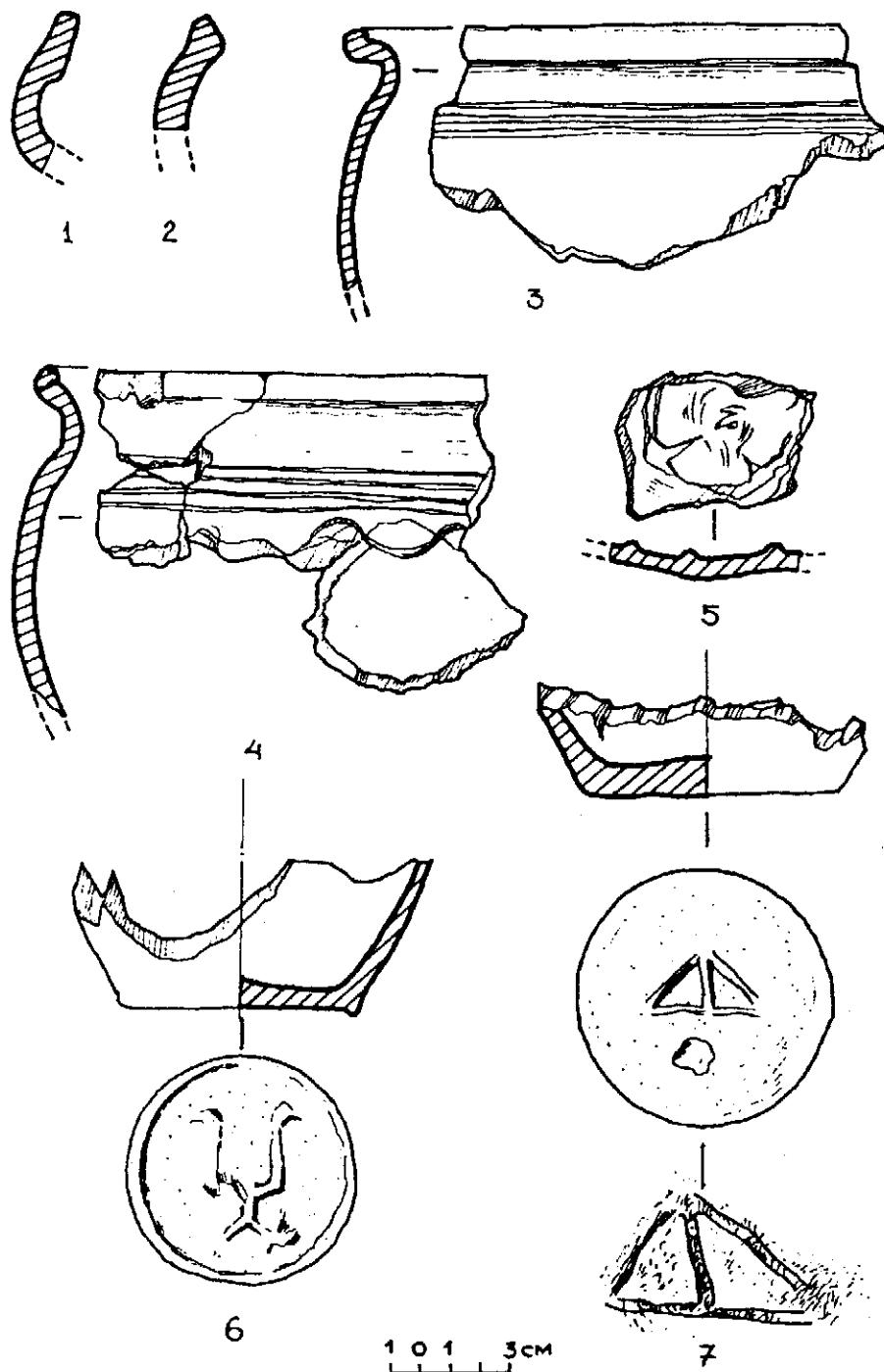

Рис. 6. Керамічні знахідки XI—XII ст. (1—7).

Х—XI ст. Із залізних виробів знайдено понад 20 кованих залізних гвіздків, тринога-підставка для випалу кераміки (?), дверне кільце, два екземпляри ножів, черешковий ромбовидний наконечник стріли (рис. 5, 12—15). На Русі поширення таких наконечників стріл відноситься до Х—XIII ст.¹⁵.

Особливий інтерес становить бронзова шпилька зображенням голови орла із загнутим дзьобом і отвором в місці ока для кільця (рис. 5, 16). Подібні

шпильки зустрічаються серед знахідок в Північній і Північно-Східній Русі і датуються X—XI ст. Слід зазначити, що аналогічна шпилька була знайдена у Києві в культурному шарі XI—XII ст.¹⁶.

На увагу заслуговують знахідки скляних виробів. В основному це фрагменти вінець від скляних кубків із безбарвного скла, а також три уламки пласких браслетів синього кольору, які мають овально-витягнуту форму в перстині. Поверхня браслетів розмальована емалями білого кольору. Сюжет малюнків різний: від ліній до складних рослинних композицій із завитків. Знайдені скляні браслети візантійського походження, які вперше з'являються на Русі в X ст., і зустрічаються в домонгольських шарах досить рідко¹⁷.

За наявними археологічними матеріалами житло можна датувати X—XI ст.

Дослідження навколо храму дали змогу встановити, що давньоруські шари частково знищенні під час будівельних робіт і проведення комунікацій XIX—XX ст. Зустрічаються окремі острівці непорушених давньоруських шарів товщиною 0,4—0,5 м, в яких виявлено фрагменти кераміки XI—XIII ст. (окремі з яких вкриті поливою жовтого і зеленого кольору), денця горщиків (декілька з них мають клейма), уламки світильників, візантійських амфор, плінфі, шиферні прясла тощо (рис. 6).

Археологічні дослідження 1989—1990 рр. свідчать про безперервність життя у цьому місці Копиревого кінця, починаючи з VIII до XIII ст., коли ця місцевість була щільно забудована житловими будівлями, а з другої половини XII ст., а точніше на період спорудження храму, досліджена нами площа стає церковним подвір'ям з цвинтарем.

Примітки

¹ Харламов В. А. Отчет об археологических исследованиях памятника архитектуры XII века церкви на «Вознесенском спуске», проведенных архитектурно-археологической экспедицией в 1989—1990 гг. // НА ИА АН УССР.— 1991 г.

² Лашкарев П. А. Развалины церкви св. Симеона и Конопрев конец древнего Киева // ТКДЛ.— 2.— 1879.— Т. 2.— № 5.— С. 96—121; Лашкарев П. А. Церковно-археологические очерки, исследования и рефераты.— К., 1989.— С. 160—187.

³ Лашкарев П. А. Церковно-археологические очерки...— С. 174.

⁴ Каргер М. К. Археологические исследования древнего Киева. Отчеты и материалы (1938—1947 гг.).— К., 1951.— С. 197—209; Каргер М. К. Древний Киев.— М.— Л., 1961.— Т. 2.— С. 462—473.

⁵ Асеев Ю. С. Архитектура древнего Киева.— К., 1982.— С. 139; Раппопорт П. А. Русская архитектура X—XII вв. Каталог памятников // Археология СССР. Свод археологических источников.— Л., 1982.— Вып. Е1—47.— С. 17, 18.

⁶ Лашкарев П. А. Церковно-археологические очерки...— С. 165, 166.

⁷ Каргер М. К. Древний Киев...— С. 473.

⁸ Асеев Ю. С., Харламов В. О. Нова пам'ятка архітектури і мистецтва Києва часів «Слова о полку Ігоревім» // Образотворче мистецтво.— К., 1981.— № 3.— С. 31, 32.

⁹ Миксимов Е. В., Петрашенко В. А. Славянские памятники у с. Монастырек на среднем Днепре.— К., 1988 г.— С. 54.— Рис. 46, 2.— С. 55.— Рис. 49, 5.

¹⁰ Толочко П. П. Гончарное дело // Новое в археологии Киева.— К., 1981.— Гл. V.— § 2.— С. 293.

¹¹ Толочко П. П. Про торговельні зв'язки Києва з країнами арабського сходу та Візантією у VIII—Х ст. // Археологічні дослідження стародавнього Києва.— К., 1976.— С. 5.

¹² Ковалевская В. Б. Североавгаские древности // Степи Евразии в эпоху средневековья.— М., 1981.— С. 85.— Рис. 60, 106.

¹³ Школьникова Н. А. Стекляные украшения конца I тыс. н. э. на территории Поднепровья // СА.— 1978.— № 2.— С. 97—104.

¹⁴ Львова З. А. Стеклянные бусы Старой Ладоги // АСГЭ.— 1968.— Вып. 10.— С. 82.

¹⁵ Медведев А. Ф. Оружие Новгорода Великого // МИА.— 1959.— № 65.— С. 166.

¹⁶ Боровський Я. Є. Археологічні дослідження стародавнього Києва.— К., 1976.— С. 88.

¹⁷ Ізапова Ю. Л. Стекло Киевской Руси.— М., 1972.— С. 180.

V. A. Харламов

НОВЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ НА «ВОЗНЕСЕНСКОМ СПУСКЕ» В КИЕВЕ

В статье рассматриваются результаты архитектурно-археологических исследований памятника архитектуры XII в. церкви на Вознесенском спуске в Киеве в 1989—1990 гг. Храм был обнаружен в дореволюционный период и несколько раз подвергался археологическим исследованиям, однако многие спорные вопросы так и оставались нерешенными. Это, в первую очередь, касалось технологии устройства фундаментов памятника и цокольной его части. Раскопками 1989—1990 гг. было установлено, что массив фундаментных лент состоит из регулярной кладки, выполненной из фрагментов плинф на глиняном растворе, причем зачастую раствором служил разжиженный гумусированный грунт с добавками известковой крошки. Кладка на сpondиловой глине представляла пять рядов плинф, уложенных на верхнюю часть фундамента. Этот нижний слой кладки (который вместе с устройством кирпичной отмостки) служил гидроизоляционным поясом и глиняным замком, выше которого шла обычная кладка на тощем цемяночном растворе.

Изучение территории бывшего церковного погоста выявило остатки жилищ, хозяйственных построек и бытового материала VII—IX и X—XI вв., которые размещались на двух строительных горизонтах.

V. A. Kharlamov

NEW RESEARCH CARRIED OUT ON THE VOZNESENSKY WAY IN KIEV

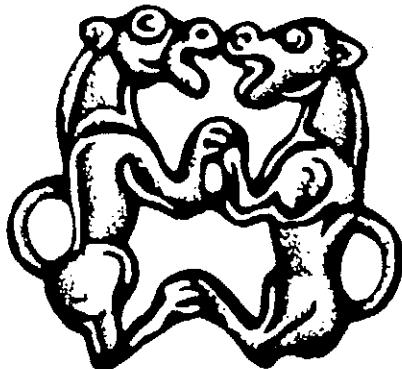
The paper presents results of architectural-archaeological examinations of the church on the Voznesensky way in Kiev carried out in 1989—1990. The church is the monument of architecture of the 12th century. The temple was discovered in the prerevolutionary period and was subjected to archaeological excavations several times, but many disputable problems still remained unsolved. It concerns, firstly, construction of the church basements and its socle part. Excavations of 1989—1990 have shown that the body of basement plates consists of regular masonry made of fragments of plinths on the clay mortar. The latter was often a liquified humusied soil with addition of lime crumb. The masonry on spondylitic clay consisted of five layers of plinths put over the upper part of the basement. This low socle layer of masonry in combination with the brick-made blind areas a hydroisolating belt and clay cut-off above which there was an ordinary brick masonry on lean cement mortar.

Examination of the territory of the former church grave-yard has revealed remains of houses, farmsteds and domestic findings of the 8th — 9th and 10th — 11th cent. located in two construction horizons.

Одержано 11.06.91.

ДИСКУСІЇ

Від редакційної
колегії

Видавши «Художньо-документальну збірку з протоколами та сміхотерапією» «Гомо Советікус», 1995, Ю. О. Шилов зробив рішучий крок з науки, з якою у автора завжди були проблеми, в літературу. Шкода лише, що окремим нинішнім літераторам незнайомі такі елементарні людські чесноти, як, наприклад, порядність. Чомусь, чи саме тому, забажало лишитися анонімним видавництво, яке роздрукувало тираж книги. Втім, видавця можна зрозуміти. За образу людської гідності сьогодні, часом, доводиться платити твердим карбованцем. Але проникання у тасмниці художнього бачення Ю. О. Шилова — справа літературної критики.

У наукового журналу завдання інші і ми ніколи не звернули б уваги на «Гомо Советікус», коли б у додатках до художнього твору не вигулькнув протокол №7 засідання відділу первісної археології ІА НАН України від 18 квітня 1995 р. (с. 221—224) за підписом... Ю. О. Шилова. Письменник узурпував тут обов'язки і вченого секретаря, і завідуючого відділу, чисю прогративою і є оформлення протоколів засідань. Ю. О. Шилов стверджує, що керівництво відділу відмовило йому у видачі протоколу. Але це, м'яко кажучи, неправда. Обговорюваний і не прохав у відділу копію протоколу №7, бо у нього вже був приготований власний «протокол», який він і подав до підпису В. В. Отрощенку та Н. С. Котовій. Природно, що у такому нахабному домаганні йому було відмовлено. Та це літератора не зупинило і він друкує фальшивий протокол з грубими перекрученнями навіть у прізвищах учасників обговорення.

У надрукованій версії протоколу Ю. О. Шилов зробив так, щоб у читача склалося уявлення про бездоказове шельмування невизнаного генія. Аргументи виступаючих він завбачливо вилучає з протоколу, ретельно підрядаговуючи, при цьому, свої власні монологи. Тому редакційна колегія журналу визнає за доцільне публікацію справжнього протоколу №7 засідання відділу первісної археології від 18 квітня 1995 р. Це потрібно зробити ще й тому, що ця подія набула досить широкого розголосу у засобах масової інформації. Її анонсувала газета «Вечірній Київ» майже за місяць до обговорення¹. Вже через день після засідання, результати його коментувала «Демократична Україна»². Влітку до них повертається «Вечірній Київ» з розгорнутим висвітленням хроніки подій у вигідному для Ю. О. Шилова світлі³. Але відділ, Інститут і взагалі професійну науку рішуче підтримало «Українське слово»⁴. Вже саркастичною реплікою відгукнулися на «Гомо Советікус» «Киевские ведомости»⁵. Спостережливі журналісти відзначили, що Ю. О. Шилова тішить ситуація перманентного скандалу довколо його особи і літератор свідомо провокує нові й нові конфлікти, не требуючи навіть фальсифікаціями. Брутальними випадами против ІА НАН України рясніє останній газетний хід «народного акаадеміка»⁶.

Виникає логічне запитання: якщо людина здатна сфальсифіковати протокол засідання, то чи можна довіряти польовим щоденникам та кресленикам цієї особи? Підстави для недовіри були висловлені у триваючій дискусії з приводу наукового доробку Ю. О. Шилова («Археологія», 1992, № 4; «Археологія», № 2, 1996 р.

хеологія», 1995, № 2). Матеріали обговорення книги «Праородина ариєв» ширять коло таких підстав.

Примітки

¹ Сердюк В. Шилова в мішку не втіш // Вечерній Київ.— 1995.— 25.03.

² Колінко В. Ми — арійці! Слава! Слава! Кому потрібна дебілізація народу України // Демократична Україна.— 1995.— 20.04.

³ Сердюк В. Голос «видубецької науки»? // Вечірній Київ.— 1995.— 12.07.

⁴ Комар О. Молоде покоління вибирає науку // Українське слово.— 1995.— 20.09.

⁵ Бузина О. Великий Волхв Малої Руси теж заинтересувався прародиною ариев // Київські ведомості.— 1996.— 22.01.

⁶ Шилов Ю. Ведична спадщина України // Вечірній Київ.— 1996.— 15.03; 20.03.

ПРОТОКОЛ № 7 засідання відділу первісної археології від 18 квітня 1995 року

Присутні: Отрощенко В. В. (головуючий), Смирнов С. В., Болтрик Ю. В., Відейко М. Ю., Бурдо Н. Б., Кротова О. О., Фіалко О. Є., Клюшинцев В. М., Черняков І. Т., Овчинников Е. В., Гершкович Я. П., Ткачук Т. М., Нужний Д. Ю., Черних Л. А., Пустовалов С. Ж., Ключко В. І., Залізняк Л. Л., Яковлєва Л. А., Братченко С. Н., Мовша Т. Г., Шилов Ю. О., Сердюк В.— кореспондент газети «Вечірній Київ», Рассамакін Ю. Я., Котова Н. С. (скретар).

Порядок денний:

1. Обговорення книги Ю. О. Шилова «Праородина ариєв».— Київ: «Сінто», 1995.

Головуючий надає слово Ю. О. Шилову, який ознайомлює слухачів з проідними положеннями книги і пропонує розглянути монографію як підставу до рекомендації автора на здобуття вченого ступіння доктора історичних наук.

Запитань доповідачу не було і розпочалося обговорення книги Ю. О. Шилова «Праородина ариєв». Спершу вчений секретар відділу Н. С. Котова зачитує рецензію д. і. н. А. Л. Нечитайлло, що знаходилася на день обговорення у відрядженні:

«Детально ознайомившись з авторсфератом дисертації Ю. О. Шилова і частково з його монографією «Праородина ариєв».— К., 1995, запропонованої автором у якості докторської дисертації, вважаю, що автором пророблена величезна праця з вивчення поховального обряду та курганних комплексів (і не тільки) доби енеоліту-бронзи степів Східної Європи у пошуках їх відповідності найдавнішим пластам індоарійської Рігведи. У такому обсязі і в такого роду ракурсі проблема вперше розглядається у науці, що вже саме по собі заслуговує на увагу, бо сприяє розкриттю духовного світу давніх племен. А це є одним з найскладніших і найдискусійніших аспектів у археології. І тут несібідна сміливість та нестандартність мислення, новий менталітет, який і виявляє Ю. О. Шилов.

Семіотична дешифровка міфотворчості творців археологічних пам'яток і зіставлення їх з лінгвістичними та стнографічними даними, засвідченими міфами індоєвропейських народів — завдання надзвичайно важке і відповідальнє. Перевірити результати нетрадиційних висновків автора, що підняв колосальну брилу матеріалу в галузях різних наук, а не лише археології, одному спеціалісту практично неможливо.

Разом з тим, заповнення «вещественно-археологического пробела» хоча й суттєве, але не здатне «перевести гипотезу о нижнедніпровской праородине ариев в ранг научной теории» (стор. 4). Робочою ця гіпотеза поки залишиться і, ймовірно, ще надовго. Міркую, як і ряд інших дослідників, зокрема М. Я. Мерпера, що певної точки, конкретного місця формування аріїв не бу-

ло на землі. Тверджу так, не займаючись впритул цією проблемою, не заглиблюючись у систему доказів тих чи інших версій.

У поданій Юрієм Олексійовичем книзі припущено ряд неточностей, нісенітниць, суперечностей, які, можливо, були б вилучені, якби вона проходила обговорення в інституті і які, звичайно, у докторській дисертації, як сuto науковій роботі, неприпустимі. Позаяк нині їх зняти вже неможливо, то «розділення мислію по древу» марне.

А ось у авторсфераті необхідно багато дечого вправити, згідно вимог ВАКу до такого роду праць. Вихвалення автором власних досягнень, як от «научная новизна исследования и его выводов велика» (стор. 6) зовсім неприйнятне. Про книгу читачі та опоненти, як на мене, зможуть судити самостійно.

Попри сказане вище, а також дискусійність положень Юрія Олексійовича, хочеться відзначити його оригінальний підхід до арійської проблеми, безсумнівну актуальність обраної теми, міру її розробленості, а також новітність пояснення міфотворчості народів Східної Європи. Побачені мною позитивні сторони праці дозволяють рекомендувати її до захисту у вигляді докторської дисертації, з урахуванням згаданих вище зауважень».

В. І. Кличко., к. і. н., голова Польового комітету ІА НАНУ: Свого часу я пропонував вже Ю. О. Шилову розгорнути свою систему доказів. Натомість автор «Прапори ариев» створив літературний твір. У обговорюваній книзі відсутня система доказів. Це не наукове дослідження і саме тому його неможливо розглядати як докторську дисертацію.

М. Ю. Відейко., к. і. н.: Я присиднувшись до думки В. І. Кличка, що ця праця літературна, а не наукова. Конкретно я буду говорити про Трипільську культуру. Ю.Шилов не розуміє цієї культури і не уявляє собі, що це таке. Починмо з хронології — він датує її так, як йому зручніше у даний момент, то V—III, то IV—III тис. до н. е., не розуміючи відмінності між календарною та радіовуглецевою хронологією. Така помилка — неприпустима для кандидата наук, не те що доктора, яким він збирається стати.

Трипільська писемність — фальсифікація повна, від початку до кінця. Тих «ста глиняних табличек» з написами ніколи не існувало. Йдеться про роботу О. Кіфішина, де він на фрагментах посуду, статуєток прочитав «трипільські написи». Я перевіряв посилання Кіфішина на археологічну літературу. Невідомо, за яким принципом ним викоплені фрагменти посуду, починаючи з культури лінійно-стрічкової кераміки і до Трипілля включно, і прочитані фрагменти орнаменту. Так можна «прочитати» що завгодно. Легендарні таблички В. Даниленка, якщо її були, то, судячи за описом свідків, мають датуватися часом, коли Трипільської культури вже не існувало. Отже ці таблички до Трипілля не можуть мати відношення. Усе, що написано досі про трипільську писемність — суцільне фальшивання фактів чи нерозуміння знахідок. Починаючи з аматора О. Знойка, який читав латиною орнаменти на пізньотрипільських прясельцах до «шумеролога Кіфішина», який читав шумерською орнаменти культури лінійно-стрічкової кераміки та Трипілля. У Трипілля є знакова система і її досліджує Т. Ткачук, але це ще не писемність. Трипілля зникло раніше, ніж вона переросла у будь-який вид письма.

Трипільська «держава Аратта» — повна фантазія автора. Досить зайди до бібліотеки та взяти у «Віснику давньої історії» переклад поеми часів Саргона Великого «Енмеркар та жрець Аратти», щоб дізнатися, де існувала ця країна і коли. А саме — на схід від Шумеру, за сімома горами, за Сузами і Аншаном. Україна, як загальновідомо, розташована далеко на північ від Шумеру. Не кажучи вже про геологічні реалії — немає в Україні, на відміну від Аратти, лазуриту та покладів золота, срібла і олова в одному місці. У поемі сказано: «Аратта стоїть серед гір». А де ж гори на Черкащині, де знайдені найбільші трипільські поселення? Про яке переселення назви йдеться, коли мешканці реальної Аратти етнічно пов'язані з Середньою Азією доби неоліту? Фантазії, суцільні фантазії. Цій темі я присвятів окрему статтю в «Археології» №2 за 1995 р. Там все викладено з посиланнями на відповідні праці фахівців.

Звичайно, при бажанні можна побачити «стопу Вішну» у плануванні поселень-гіантів. Але не було в них вулиць, орієнтованих за сторонами світу.

Подаючи реконструкції жител, автор «Прадины ариев» персплутав Тальянки з Майданецьким. Воно й зрозуміло, оскільки поцуплені чужі реконструкції — де вже тут знати, що й до чого. Це вже повторна публікація цих реконструкцій — перша в «Брамі бессмерття» — і знову плутанина. Не було і трипільського міста в Усатові під Одесою. Там зовсім інша пам'ятка. Цікава думка щодо обсерваторій, але її треба ще доводити, зробити, принаймні, реконструкцію пам'ятки в Казаровичах, а тоді вже про щось твердити.

Не зовсім чітко уявляє собі автор і розташування трипільських пам'яток, яких, зокрема, немас під Черкасами у трикутнику О. Знойка. Але якщо концепція потребує, то факти можна гвалтувати, як заманеться. Трипільська культура, дійсно, унікальне явище і дає багато яскравого матеріалу. Та з ним треба серйозно працювати, не ковзаючи по поверхні, висмикуючи окремі факти — іноді не розуміючи їх природи і значення.

Отже, я вважаю, що обговорювану книгу немає підстав вважати науковою, тим більше обговорювати її як докторську дисертацію.

Ю. Я. Рассамакін, к. і. н.: Ми вже неодноразово говорили про роботи Ю. Шилова, заслуховуючи його доповіді на засіданнях нашого відділу. І всі чудово знають результати обговорень. Я впевнівся в тому, що Юрію Олексійовичу ці обговорення не потрібні. Для нього важливі самі факти виступів, які він подає потім не тільки як факт апробації, але навіть як беззаперечний доказ достовірності своїх «досліджень». Це не зважаючи на те, що жодного разу на моїй пам'яті, ми не почули науково обґрунтованих висновків, а всі намагання перевести обговорення в русло наукової дискусії залишилися марніми. І я не думаю, що на нашому сьогоднішньому засіданні буде інакше, судячи за характером нав'язаної книги та вступного слова Ю. Шилова. Я взагалі був проти обговорення книги, бо не бачу в цьому ніякого сенсу. Менш за всіх це потрібно самому Юрію Олексійовичу, якому необхідний лише витяг з протоколу: позитивний — добре; негативний — ще краще, бо можна використати його для подальшого шельмування видубецьких «пенсіонерів від науки» та підтримання навколо себе ореолу мученика-генія. Саме тому я й відмовився від офіційного рецензування книги. Та й який сенс на відділі обговорювати книгу, що вийшла з друку при повному ігноруванні наукових принципів та етики?

Свій негативний погляд на «шиловщину» я вже виклав у статті в 4-му номері нашої «Археології» за 1992 рік, де торкнувся і методики Шилова (точніше, її відсутності), і недоброкісності археологічних джерел з явними елементами фальсифікації і огульної історичної реконструкції, яка більше походить на псевдонаукові нариси, навіяні фантазією автора. Нічим не відрізняється і нова книга Юрія Олексійовича, що є розширеним варіантом попередніх робіт. Тому я не без підстав можу говорити про примітивність цієї роботи. Ю. О. Шилов і сам це не заперечує, коли говорить, що те, що він робить, може зробити кожний, треба тільки взяти та розкрити «Міфи народів світу» і зіставляти. Ну і, звичайно, треба вжитися в образи, сприйняти кургани своїми почуттями. Тоді все розкриється: і історія, і міфи. А коли ви потрапляєте в тунель бессмерття, тоді проблеми перед вами перестають існувати. А докази? Їх при бажанні завжди можна відшукати і навіть самому зробити, прикриваючи це високою метою. Примітивно? Безперечно. Але від цього не легше, бо проводити наукові обговорення на такому рівні просто неможливо.

На свої зауваження я ніколи не отримував чіткої конкретної відповіді. Не одержав її і після виходу моєї статті, не отримаю і зараз. Посилання Шилова на якісь мої маніпулювання просто безпідставні і не мають відношення до теми. Це ж саме можна сказати і про його ставлення до зауважень більшості колег, які стосуються суттєвих та принципових питань, фактичної основи досліджень, системи доказів тощо. Як правило, у відповідь можна почути різного роду звинувачення у некомпетентності, небажанні уважно прочитати роботу,йти в авангард науки, в змовленні і т. п. Очевидно, ця безпрограшна популістська тактика розрахована більше на окремі кола громадськості та журналістів. Саме тому Ю. Шилов зробив ставку на засоби масової інформації як головний науковий доказ. Ми знаємо його активність у сфері фор-

мування громадської думки щодо своїх робіт і своєї особи, з одного боку, та опонентів, — з іншого. Ця ситуація дещо нагадує розкрутку посередніх естрадних виконавців, коли, завдяки кліпам та фонограмам, з них на певний час можна зробити зірок. Метод досить надійний, як в політиці, оскільки розрахований на певне коло людей, яке або мало знайоме з проблемами, або ж бажає чути тільки те, що потрібно для використання за певних обставин і з певною метою. Тому не дивно, що Ю. О. Шилов досить вдало маніпулював між «Українським світом» та «Русской мыслью». Без шумових ефектів роботи Шилова приречені, і саме тому існує необхідність постійно нагадувати про себе, підтримувати певний рівень скандалності навколо власної особи, не обмежуючи себе у виборі засобів.

З наукової точки зору чогось надзвичайного ми не маємо. Адже про прабатьківщину арійських племен писали багато і територія України, включаючи степове та лісостепове Подніпров'я, не залишалась остронь. Для пояснення духовної культури степового населення, обрядових рис, дослідники також постійно звертаються до «Рігведи» та «Авести». Ю. Шилов звернувся до курганних насипів, використовуючи плідну ідею М. П. Грязнова, за якою останній вважав їх складними культовими спорудами, які втратили з часом свої первинні обриси. Саме на підставі реконструкції курганних споруд Юрій Олексійович намагається відтворити міфотворчість первісного населення, створивши цілу степову картинну галерею. Але досить уважного вивчення археологічних джерел, щоб переконатися в тому, що дослідник використовує не тільки недоброякісні або неперевірені матеріали, але й сфальсифіковані. Останні походять в першу чергу з розкопок самого автора.

Я наводив частину пам'яток у своїй статті. Однією з них є, наприклад, Великоолександровський курган. Шилов, щоб довести антропоморфний характер насипу, використовує фіктивний профіль кургану. Курган взагалі розкопувався в іншому напрямку. Серед архівних матеріалів не видно й антропоморфності кромлеха. Про фіктивність реконструкції Старосільського, Білозерського та багатьох інших курганів говорилося та писалося неодноразово. Частково аналіз таких пам'яток зроблений мною та М. Ричковим у статтях 4-го номера «Археології» за 1992 р. Тому я не буду повторювати. У книзі Шилова таких джерел стало більше ще й за рахунок тенденційного підбору джерел, які автор не обтяжував перевіркою, оскільки вони його влаштовували. Доходить до курйозів, наприклад, як з курганом біля с. Бурти, де мова йде про укріплення часів польсько-української війни XVII ст., або з Великоzemинівським курганом, де автор плутає конструкції різних стратиграфічних та хронологічних горизонтів. Таких джерел більшість, оскільки, повторюю, автор не перебояжував себе їх аналізом, а матеріали з своїх розкопок просто фальсифікував. Тому я не бачу надійної джерельної бази у роботі Ю. Шилова. Це дає мені підстави сприймати його висновки не інакшє як міфотворчість самого Шилова. Перспективний напрямок досліджень, пов'язаний з вивченням курганних споруд, зазнав через це суттєвої дискредитації. Він повинен базуватися на інших, суто наукових засадах.

Я міг би навести ще багато прикладів, але це мало що може змінити, оскільки мова йде про вже опубліковану роботу. Можу тільки констатувати низький її рівень, далекий від якісного наукового дослідження. Тому я проти рекомендації цієї роботи до захисту ступеня доктора історичних наук.

Т. М. Ткачук, аспірант: Я згоден повністю з зауваженнями до «Праордины арісов». Усе, що там написано, сказано вже в XIX ст. Це дуже суперечлива тема, але необхідно брати факти, які можна перевірити. Юрію Олексійовичу підходить гіпотеза і він намагається підтасувати факти. Вже були «ігри» з арійцями, пошук їх прабатьківщини. Це — не наука, а міфи та загравання з політикою.

В. М. Клюшинцев, к. і. н.: Ю. О. Шиловим здійснена велика робота, зібраний матеріал. Вона заслуговує позитивної оцінки і може бути рекомендована до захисту як докторська дисертація.

О. Є Фіалко, к. і. н.: Я не збиралася виступати на цьому обговоренні, але втиматися неможливо. Мені, щиро кажучи, здавалося, що часи народ-«АРХЕОЛОГІЯ», № 2, 1996 р.

ного академіка Т. Лисенка, у якого на березах квітла і плодилася горобина, давно минули. А сьогодні з'явовується, що у нас з'явився свій народний академік — Ю. Шилов. Він «творить» власні довколонаукові праці тими ж методами, що й Лисенко.

Наскільки я розумію, праця, винесена сьогодні на обговорення, носить суто літературний характер і нічого спільногого з науковою не має. Попередні промовці вже звернули увагу на авторську манеру Ю. Шилова — маніпуляцію фактами, підтасовку їх за необхідністю, аби втиснути їх у контури надуманих побудов та моделей; переплутані пам'ятки і, до речі, недозволені використання чужих, ще неоприлюднених, матеріалів. І на такому тлі врахаюча безапеляційність суджень за повної аналогічності висновків. До речі, щодо останнього. Більшість з них, хто сидить в залі пам'ятас таку манеру написання праць Ю. Шилова і знайомі з ними. Багато з присутніх пам'ятасяють обговорення його статей на засіданнях Новобудовного відділу, де автор «Праородини ариев» працює. Кожна пам'ятка, якої торкався Ю. Шилов, стала «унікальною», оскільки обриси насипів і архітектоніка споруд загалом знаходилася у прямій залежності від настрою і прочитаної ним напередодні літератури. Коли ж додати до цього, що більшість пам'яток (особливо поховань) відновлювалася до публікацій ним за спогадами, то про яку ж науковість можна тут говорити взагалі?! Таким чином, Юрій Олексійович невимушено «переносив» дерев'яні колеса з одного поховання до іншого за спогадом, не обтяжуючи себе необхідністю зазирнути до польових креслеників. За наявністю двох-трьох лунок у похованні сміливо провадив аналогії з Рігведою та Авестою, нагадуючи заповітне число «7». Відсутність же тих лунок, яких не вистачало до семи, пояснював поспішністю чи забудькуватістю будівничих поховальної споруди. Аналогічним чином створювалися Ю. Шиловим міфічні споруди з фігурними насипами, які набували у нього замислуватих форм змій, бичачих голів, вагітних жінок тощо, залежно від його біопсихологічного стану на момент «дослідження» відповідної курганної пам'ятки. Усе це було б не так сумно, аби не зачипало науки, тим більше — археології, котра для всіх, хто с у цій залі, далеко не байдужа.

Але повернемося до книги, запропонованої Ю. Шиловим на здобуття вченого ступіння доктора історичних наук. На мій погляд, докторська дисертація мала б містити серйозні наукові розробки, висунення нових гіпотез, перегляд відомих пам'яток з нових позицій, відповідно сучасному рівню знань, виділення нових археологічних культур. Тобто така праця являє собою суттєвий внесок у розвиток науки, що базується на конкретних пам'ятках і суворій системі доказів.

Що ж до обговорюваної книги, то вона ніякою мірою не відповідає науковій роботі взагалі. І з цієї позиції стає зовсім незрозуміло, чому подібна праця претендує бути представленою до розгляду науковому відділові ІА НАН України. Літературні ж опуси, незалежно від їх жанру (а наразі — фантастику), доцільніше обговорювати у Спілці письменників.

Н. Б. Бурдо., к. і. н.: Намагатимуся бути лаконічною. Папір зносить усі. Видають що завгодно — та це не означає, що наш відділ має все обговорювати. Наукове видання має певні, відомі усім параметри. Тут-таки вони відсутні як за формою, так і за суттю. Формально долучений певний науковий апарат, але помітно, що у тексті книги автор ним не користується. Переходжу до конкретики.

Загальновідомо, що наукова праця є дослідженням, узагальненням та інтерпретацією фактів. Однак у «Праородине ариев» значна частина фактів находиться невірно. Я торкнуся лише своєї галузі (Трипілля, енеоліт). Кожному фахівцеві зрозуміло, що у цій частині праця зовсім неграмотна. Юрій Олексійович не володіє ні матеріалами, ні проблематикою з енеоліту взагалі і трипільською культурою зокрема. Найкричущий і наочний приклад — реконструкції. Замість дослідження фактів у книзі вони підібрані і, за улюбленим висловом автора, тенденційно подані на підтвердження вражень. Критика фактів відсутня взагалі. Досить згадати Аратту та підходи Кіфішина до наративних джерел.

Перераховані вище моменти дозволяють мені розглядати «Праородину ари-

ев» у ряду белетристики. Оскільки белетристика твориться для широкого загалу читачів, то про неї може говорити будь-хто і я висловлю особисту думку. Стиль «фентазі», обраний Ю. Шиловим, є популярним серед сучасних читачів. Однак Юрій Олексійович далеко не Толкін чи Нортон. Якби він прочитав усі книжки зі свого списку літератури, то зрозумів би, що ніякого відкриття він не зробив і з питань, які його хвилюють, написано дуже багато і незрівнянно талановитіше. Отже, «Прадина ариєв» це враження автора від знайомства з історичним процесом, викладене вільним стілем, що не має відношення до наукового дослідження, попри усі його претензії.

Не можу не зупинитися на ще одному аспекті, пов'язаному з «Прадиною ариєв». Хрестоматійними є приклади відстоювання вченими своїх переконань, коли останні коштували їм життя. Юрій Олексійович теж борець за ідею, але навчений гірким досвідом своїх попередників, він обрав не тернистий шлях переконування у своїй правоті наукового світу, а більш вірний і короткий — до слави через формування громадської думки. Незалежна українська преса і навіть депутати усіх рівнів, аж до Верховної Ради пристали до лав захисників ідей Ю. Шилова. Кореспонденти хочуть знати, чому «офіційна наука» не визнає новітнього генія. Хочеться нагадати Ю. Шилову і його адвокатам, що наука є лише одна. Можна назвати її й офіційною. А довкола науки існує сила-силена дилетантів, котрі переслідують не лише суту пізнавальну мету, але й вельми корисливі цілі, від політичних до меркантильних. Юрій Олексійович переконує, що опоненти його ідеям суть вороги українського народу. Знайома методика, чи не так? Йому для красного слівця, як мовиться, не жаль і рідного отця. У книзі він дає оцінку усій українській науці і своїм колегам закрема. Наша наука відстала, бо не встигас за Шиловим. Проте моральні принципи здобувача такі, що обплювавши колег, він не соромиться звертатися до них же за позитивним відгуком. І це один кричуний приклад: побіжно можна нагадати читачам, що Микола Чміхов помир на засіданні Вченої ради свого університету (От довели!). Але Юрій Олексійович бореться. Методи його протистояння вельми нечисті. Може він сам цього й не розуміє? Можливо він це не відає, що брати чуже негарно, та й не вийде з цього чогось путного. Бо ж реконструкція Майданецького видана белетристом за Тальянки.

С. М. Рижов., мол. наук. співр.: Цю книгу неможливо читати, зупиняєшся чи не на кожному реченні, бо відсутня аргументація висунутих положень. Виникають лише питання — чому? як? де це взялося? Здається, що ця книга свідомо розрахована на низький рівень читача (перекручення фактичного матеріалу, искоректність порівнянь, не показані різні точки зору). Автор намагається переконувати не фактами або системою доказів, а агресивним натиском. Що ж стосується Трипілля, то цієї культури Ви, Юрію Олексійовичу, не зрозуміли. Ця книга навіть не науково-популярна, а лише популярно-нахабна. У науковому плані вона — шкідлива.

Л. Л. Залізняк., д. і. н.: Завідуючий відділом не дастъ сказать неправду, але до останнього часу я відмовлявся брати участь в обговоренні праці Ю.Шилова «Прадина ариєв». Офіційною причиною було те, що «заповіти брахманів», про які так полум'яно пише автор, не є мосю прямою спеціальністю. Крім того, непоступлива і вперта позиція, небажання запобігати перед авторитетами, зізнаюсь, викликали певну симпатію безвідносно до концепції, яку відстоював Ю.Шилов. Однак, окрім пасажі в книзі виходять не тільки за межі наукової монографії, але й за межі нормальної людської етики.

Рецензована праця вийшла друком завдяки зняття штучних обмежень, які накладала тоталітарна влада на наукову продукцію: обов'язкових рецензій, рекомендацій наукових відділів тощо. Усі ці рогатки були елементами розгалуженого імперського контролю над особистістю, яка часто набувала кримінальної форми колективної відповідальності за написане окремим науковцем. Цього немас в цивілізованих країнах і, слава богу, нарешті воно зникає і в нас.

Монографію не можна розглядати як серйозну наукову працю. Адже кургани Ю. Шилова с сховищами космічних знань, а також (що більш хвилює) «АРХЕОЛОГІЯ», № 2, 1996 р.

юче) сексуальними символами. Кров стигне в жилах, коли на повному серйозі розповідається, як при розкопках могили з неї випорхнула відьма з кримінальними намірами зіпхнути з профілю кар'єру бульдозериста разом з бульдозером. Трагічний образ бульдозериста, який все ж таки невдовзі вмер за нез'ясованих обставин, здається, навіяний Ю. Шилову не менш драматичною долею бурсака Хоми з повісті «Вій» М. Гоголя. Як на мене, симпатичним і навіть корисним для старіючої української науки видається пасаж про піскування Ю. Шилова в тунелі безсмертя з наступним наведенням відповідної формули безсмертя.

Коли я вперше побачив цю грубу книгу, то зрадів, що нарешті хтось зібрав і проаналізував величезну бібліографію проблеми іndoєвропейців та іndoаріїв. Однак на 386 сторінках праці місця для історіографії питання не знайшлося. Навіть авторську концепцію появі вищезгаданої спільноти досить важко встановити за текстом. Після певних зусиль з моєго боку виявилося, що від Стоун Хенджу з Великобританії через усю Європу до Алтаю тягнеться система храмів-обсерваторій. Їхній персонал (жерці-брахмані) володіли космічними знаннями, які передали різноманітним племенам аборигенів Євразії. Так, за Ю. Шиловим, постала іndoєвропейська сім'я народів. Як на мене, гарний сюжет для Голівуду, але до чого тут наука, дисертація та подібні нудні речі.

Головною вимогою до дисертації є її наукова новизна. У чому ж полягає новизна книги, що обговорюється? У тому, що іранська гілка іndoєвропейців та їхня міфологія почала формуватися у IV—II тис. до н. е. у лісостепах на схід від Днепра? Однак про це писали протягом усього ХХ ст. всі, хто займався цією проблемою: Чайлд, Сулемірський, Гімбутас, Даниленко, Березанська, Хейслер, Меллорі, Кузьміна, Мерперт, Гамкрелідзе, Іванов, Сафронов та багато інших. Ю. Шилов додав хіба що міф про обсерваторії, брахманів, космічні знання, та плани і профілі курганів, які він використовує як сумнівні ілюстрації до міфів Рігведи. Однак, як на мене, все це псевдонауковий сурогат, наукоподібна міфотворчість.

Як відомо, пропагандистами і видавцями численних статей та книг Ю. Шилова були редактори українських патріотичних видань «Український світ», «Іndoєвропа» та інших. Після видання книги покровителі українського патріота Ю. Шилова отримали відповідну подяку від свого протеже: від абсурдного звинувачення у викрадені його рукописів, до наказу ненці-Україні спочатку розібратися зі своїми націоналістами, «а потім уж осваївати такі капитальне вещи как «Прапорина...» (с. 610—612). Якими б націоналістами не були видавці Ю. Шилова, така подяка благодійникам дещо шокус.

Однак і алергію до видань «на українському языке», полум'яну ненависть до своїх популяризаторів і видавців «бандеровців», що раптово спалахують в арійській душі колишнього українського націоналіста Ю. О. Шилова, легко зрозуміти. Виявляється, що після невдалої спроби захисту докторської дисертації у Києві, Ю. О. Шилов збирається за тим же до Москви.

А чи не цим пояснюються розчарування в українській археології, які раптово з'являються у висловлюваннях автора щодо українських колег, яких він називає «пенсіонерами від науки»? Чому є аж після чверті сторіччя праці в Інституті археології НАН України Ю. Шилов нарешті «получил возможность сравнивать уровни науки, культуры, этики и т. п. двух столиц; сравнение, увы, не в пользу украинской». Цікаво, якщо Юрій Олексійович не захиститься в Москві, то невже повернеться до низькокультурного Києва, щоб принизливо виборювати у «пенсіонерів від науки» право носити докторські еполети? Та ѹ до чого вони йому? Адже він — академік. Чи може знову запишеться у фахові «бандеровці»? Поживемо — побачимо*.

Одже, не плюймо у Видубецьку археологічну криницю, з якої українська археологія п'є вже 25 років і з якої не тільки нам, але і шановному Юрію Олексійовичу, схоже, доведеться пiti і в майбутньому.

Образ арійських брахманів — провідний у книзі Ю. Шилова. Автор прозоро натякає, що саме від них він отримав загадні космічні знання. Очевидно,

* Так воно і вийшло. Нині Ю. Шилов вже формулює українську національну ідею. Див.: Ю. Шилов. Ведична спадщина України // Вечірній Київ.— 1996.— 15.03; 20.03 і далі.

як матеріал до дисертації? Бажання написати вагому наукову працю і отримати за нею справедливе визнання від наукової громадськості є нормальним для всякого науковця. Як казав Суворов: «Плох тот солдат, который не хочет быть генералом». Але до чого тут заповіти брахманів?

Т. Г. Мовша, к. і. н.: Цілком поділяю виступ Л. Л. Залізняка. Вважаю, що цитовані тут сторінки книги, є образливими для археологів України, для старшого покоління зокрема. Що ж до рівня науки двох столиць, то московські колеги завжди були високої думки про багатьох археологів України і широко публікували у попередні роки наукові статті наших авторів у журналі «Советская археология». Юрію Олексійовичу, слід Вам нагадати, що однією з основ наукового потенціалу нації є ставлення сучасників до своїх старших колег і посередників взагалі.

В. В. Отрошенко, к. і. н.: Обсяг книги Ю. О. Шилова «Праородина ариев» (78 друк.арк.) є унікальним і залишиться нездійсненою мрією для абсолютної більшості українських археологів. Він майже в чотири рази перевищує граничну межу обсягу докторської дисертації, встановлену ВАК. Проте від перших сторінок тексту у підготовленого читача з'являється сумнів щодо науковості названої праці. На останній сторінці ніяких сумнівів у цьому вже не залишається. Монографія є оригінальною пам'яткою ненаукового способу мислення і має розглядатися швидше у площині культури, як непересічний зразок міфотворчості, а не науки. З останньою у Ю. О. Шилова завжди були напочуд складні взаємини. Спробую підкріпити свої враження аргументами.

Почну з формального боку колізії. Книга, а отже і дисертація, а саме на такий статус видання претендує нині автор, не пройшла наукової апробації (обговорення, рецензування, Редакційно-видавничу та Вчену ради ІА НАН України), видана вона у комерційному, а не науковому видавництві. Стандартна фраза з рукопису автореферата: «Робота выполнена в Отделе первобытной археологии Института археологии НАН Украины» — не відповідає дійсності. Ні відділ, ні Вчена рада Інституту ніколи і нікому не затверджували такої дисертаційної теми. Правда, Ю. О. Шилов зробив вимушенну доповідь на секторі енеоліту-бронзового віку за темою книги, з метою пробитися на трибуну Вченої ради, але доповідь виявилася науково неспроможною і сектор не рекомендував її до слухання на Вченій раді (протокол №2, від 7 лютого 1994 р.).

Свого часу, Ю. О. Шилов затвердив на відділі тему докторської дисертації, пов'язану з ідеологією населення Нижнього Подніпров'я у III—II тис. до н. е. Таку роботу в обсязі, обумовленому вимогами ВАК, відділ розгляне і дійде певного висновку щодо її дисертаційності. Далі зупинююся на тих сторінках, які не потрібні в рукописі майбутньої дисертації.

Наукова праця має бути позбавлена містичності на теми сучасності. Легенда щодо викрадення рукопису цікава як літературний прийом, але ж це чиста блетристика. Як відомо: «Рукописи не горять!» І, тим більше, не зникають без сліду у шухлядах лихих видавців. Якнайпереконливіше засвідчує цей факт книга, яку ми сьогодні розглядаємо. Ви, Юрію Олексійовичу, обірвали текст там, де Вам вигідно було його обірвати, видрукувавши вище все, що забаглося. Можу навіть підказати Вам, де знайти втрачений шматочок. (Дивіться: Ю. Шилов «Космические тайны курганов». — М., Молодая гвардия, 1990.— С. 30—33, рис. 3). Втім, Ви знаєте все це краще за мене. Тоді для чого ж Ви уводите в оману читачів?

«Я решил пожертвовать научной репутацией книги во имя того, чтобы она — незавершенность ее — стали уроком тем националистам, которые пытаются (невзирая на трагический опыт «истинных арийцев») спекулировать арийской проблемой» («Праородина ариев», с. 610)*.

Вирішили пожертвувати, добродію, то й жертвуйтс. Але навіщо Ви нам

* Спекулювати на арійській проблемі почав сам Ю. О. Шилов, який на десятий день по обговоренні книги дав у Москві велике інтерв'ю для профашистського журналу «Наследие предков», автори якого обіцяють прихід справжнього фашизму у недалекому майбутньому. Див.: «Наследие предков. Журнал правой перспективы», 1995, №1, с. 11—15 і далі.

підсновуєте твір з підмоченою Вами ж особисто «научної репутацієй» та ще й вимагаєте за нього присвоєння Вам ступеня доктора історичних наук? Воюєте з націоналістами, то й воюйте собі, а до чого ж тут археологія? Чи це для Вас привід, щоб поквитатися з нашою державою загалом, починаючи, звичайно, з установи, яка надала Вам роботу і можливість здійснити всі Ваші відкриття *на терені археології*? Так у перший шерег несвідомих геніальності Ваших відкриттів потрапили колеги: «... я получил возможность сравнивать уровни науки, культуры, этики и т. п. обеих столиц; сравнения, увы, не в пользу украинской» (с. 610). Не знайшли Ви розуміння і на вищому рівні: «... в системах Академии наук, Министерства обороны, международных связей, в президентском окружении...» Знову не той рівень? От тут-то Ви й вийшли на націоналістів. Майже за Володимиром Сосюрою:

«І пішов я тоді до Пестлюри,
Бо в мене штанів не було...»

І запропонували Ви їм «арійську карту», маючи намір дістатися з нею і до доларів діаспори. Нішо не завадило Вам використовувати їх видавничі можливості для публікації власних ідей, як українською, так і англійською мовами. Ви так вправно набули іміджу «націоналіста», що колега з Донецька повірив у Вашу чергову містифікацію і зарахував Вас до «партийної течії» в українській археології, протиставивши її науковій (див.: Донецький археологический сборник.— 1994.— № 5.— С. 193, 194). Паралельно, не бажаючи втрачати іміджу російського патріота і видавничі можливості Москви, Ви друкувалися в «Русской мысли», намагаючись всидіти відразу на двох стільцях. І треба ж так! Український стілець раптом перестав бути точкою опори. Тут-то Ви видали українцям все, що про них думаете: і про алергію до видань «на українском языке» (с. 611), і про бандерівців, яких Ви поставили поряд з «вірними ленінцями» та полпотівцями (с. 611). Одержані персональний наказ і Нєнька-Україна: «... пусть разбереться сначала со своими № ..., а потім уж осваивает такие капитальные вещи, как «Прадорина...» (с. 612).

На жаль, Ю. О. Шилов не розуміє відмінності між націоналізмом та комуно-фашизмом, бо поставив патріота С. Бандеру поряд з космополітом В. Леніним, який продав національні інтереси Росії за німецькі марки.

Як бачимо, Ю. О. Шилова повсякчас виносить за межі прокрустова ложа археології у світ широкий. У його творах виразно відчувається синдром пророка. Воїстину, «нема пророка в своїй вітчизні», — скажиться він читачам «Вечірнього Кисва» від 25 березня 1995 р. Але ж пророцтва, видіння, маячня та всяке інше бісісство, то є сфера релігії, а не науки. Нехай теологи розбираються, де істинне вчення, а дс — ересь, відповідно до своєї конфесійної належності.

Ми живемо за доби великих змін — золотий час для екстравансів, пророків, пройдисвітів, які вже не просто пророкують, а надокучливо вимагають наукового підтвердження, узаконення своїх пророцтв, розчинення науки у містиці. Звідси й конфлікт «пророка» з «пенсіонерами від науки», як нас подав киянам Ю. О. Шилов. Обравши методами свого дослідження інтуїцію, уяву та принцип бобового короля, Ю. О. Шилов добився практично повного несприйняття його творів археологами-професіоналами, вивівши себі, таким чином, за дужки наукового процесу в археології. Крайнім виразом такої позиції є «Прадорина ариев». Не може бути й мови про обговорення праці, поданої в отакій екстремально-суб'єктивній упаковці, як наукової.

Знаючи про Вашу скильність до містифікацій у науці та житті, ми воліли б побачити документальні підтвердження Вашого членства у спілках письменників України та Росії, звання академіка Російської академії Православ'я*. Такої ж бюрократичної прискіпливості до «пророків» ми хотіли б побажати і журналістам. А взагалі-то якось негоже академікові клопотатися про якісь там докторський білет. Звичайні люди навпаки, спочатку стають докторами, а вже далі претендують на член-кореспондентські та академічні лав-

* Ю. О. Шилов пред'явив, згодом, більшість з названих документів та Диплом академіка Української академії оригінальних ідей.

ри. Невже за нових умов життя наукову кар'єру будуть робити не знизу вгору, а навпаки?

Заключному слову — відповіді Ю. О. Шилова передувало запитання Т. Г. Мовші: «Юрію Олексійовичу, дозвольте Вас запитати. Скажіть, будь ласка, де Ви справжній? Ваші виступи по українському радіо та телебаченню, у Спілці письменників України мають один певний напрямок, а в Москві, як і у «Праородине ариєв» — зовсім інший, протилежний»*.

Слово для відповіді надається Ю. О. Шилову, к. і. н.: Я ведь не только ученый, но и писатель, член Союза писателей Украины. Так что круг моих интересов далеко выходит за рамки археологии. В общем меня не очень интересуют проблемы этнической истории, для меня намного важнее выход на бессмертие, открывшийся арийским брахманам и сохраняющийся не только в учениях Индии, но и в курганах Украины. Я переживаю за то, как хранит, понимает и пропагандирует Украина это бесценное сокровище. Ведь снятие противоречия между жизнью-и-смертью лежит в основе всех культур и народов, и если присутствующие читали мою научно-художественную книгу «Врата бессмертия»...

С. В. Смирнов, к. і. н., зав. сектором кам'яного віку: Перепрошую, але цьому не буде кінця. Пропоную встановити для відповіді Ю. О. Шилова регламент — 15 хвилин.

Пропозиція С. В. Смирнова підтримана присутніми.

Ю. О. Шилов: В таком случае я не буду отвечать на конкретные замечания из-за лимита времени и сосредоточусь на главном**.

Обвинения, прозвучавшие сейчас в адрес моей монографии «Праородина ариев» — не новость. Они были намечены в листовке от 14.02.95г. и сформулированы в тот же день Отрощенко В. В. на заседании Ученого совета Института. Обвинения сводятся к четырем основным пунктам, на которые постараюсь ответить.

1. Машинопись монографии в Институте и на Отделе не обсуждалась.

Это не совсем так. Вариант I главы не только обсуждался на межотделевом семинаре В. Ф. Генинга, но и принят в Научный архив Института. Все узловые моменты работы регулярно докладывались автором на заседаниях Отдела и Ученого совета, не говоря уже о конференциях и публикациях. Моя дискуссионная статья «Новый этап археологического освоения курганов энс-олита-бронзы Юго-Восточной Европы» (Археология.— 1992.— №4) — не что иное, как изложение основных положений рукописи «Праородина ариев»... Дискуссия, однако, тут же приняла характер шельмования: один оппонент мою статью до публикации вовсе не видел, а другой — Рассамакин Ю. Я. с подачи Отрощенко В. В. изучил ее машинопись так, что сумел «мастерски» проманипулировать ссылками. Это в дополнение к тому, что в Институте мне так и не дали опубликовать хотя бы статью по моей кандидатской диссертации 1977—1982 годов***; из редакторского портфеля Довженко Н. Д. была похищена моя статья об изображениях Гильгамеша на раннекатакомбной керамике, а монография «Курганы у Староселья» «обсуждалась» в Отделе 1,5 года (!) и не получила даже рецензии, не то что рекомендации к публикации. Было бы глупо с моей стороны не учитывать таких обстоятельств. Я и учел: поставил на Ученый совет доклад «Праородина ариев», решив уж после него определяться: давать на обсуждение машинопись единственного экземпляра (см. с. 610—612 монографии) одноименной книги или же не давать. Как вы помните, дирекция Института велела сначала обсудить доклад на Отделе — а Отдел мой доклад на Ученый совет не пустил... Вот так и отпала возмож-

* Ю. О. Шилов суттєво відрідагував запитання Т. Г. Мовші. Порівняйте: «Вы когда настоящий: когда выступаете по радио и телевидению или когда пишали свою монографию?» ("Номо soveticus", стор. 215). Так не хочеться визнавати свою дволікість. Відповідь Ю. О. Шилова подається за «Гомо Советікусом» (с. 215). На відміну від нього ми не беремо на себе сміливість перекладати чужий авторський текст.

** Виступ Ю. О. Шилова подається за автографом, переданим до протоколу.

*** П'ять з шести друкованих по цій дисертації праць видані під грифом ІА АН УРСР.

ность обсуждения в Институте машинописи «Праородина ариев». И обстоятельства сложились так, что только благодаря оперативной, без рецензирования, публикации, книга и увидела свет (см. с. 610—612).

II. Монография не завершена.

Это все о тех же страницах 610—612. Уточняю: утрачено 30 страниц машинописи последней главы; написанное же до этой утраты Заключение и проч. уцелело. Так что монография завершена; другое дело, что из нее изъята часть одного из 43 разделов. Это беда и негоже на ней спекулировать, подталкивать ограбленного автора дальше к инфаркту. Вас что, смерть Н. А. Чмыхова ничему не научила? ...

Вопрос ведь можно поставить иначе: «Монография спасена. Не спорела еще одна рукопись! Из машинописи в 1500 страниц пропало лишь 30, притом далеко не самых существенных...» Я их восстановил ... и при первой же возможности опубликую.

III. Книга не научная.

Ну, подобным шельмованием, как вы — Рассамакин, Клочук, Ткачук, Фиалко, Бурдо, Отрощенко и иже с вами — должны помнить, доводят людей до гибели. Вас что, смерти Н. И. Шиловой * и Н. А. Чмыхова (см. мои публикации в ж. «Русская мысль» за 1993г.; «Падучая звезда» в кн. «Брама Безсмертия», 1994г.; «Праородина ариев», с. 612) действительно-таки ничему не научили? И вы действительно не задумывались над первопричинами инсультно-инфарктных смертей ярчайших представителей именно вашего Отдела — В. Н. Даниленко, Н. М. Шмаглия, Н. Н. Чередниченко?...

Ну а если по-деловому, без лишних эмоций: книга снабжена научными иллюстрациями — 59 таблиц; в списке использованной литературы — 1101 научная публикация; открываю наугад любую страницу (с. 199, к примеси) — 11 ссылок и текст сугубо научный. К тому же на с. 743 читаем: «Научное издание». А на с. 4 — все необходимые индексы научного издания.

На этой же с. 4 — «главный аргумент шельмования: издательская аннотация». «Праородина ариев» — расширенная и переработанная версия научно-популярной книги Юрия Шилова «Космические тайны курганов» и т.д. А что? — «Космические тайны курганов», вышедшие в московской серии «Эврика» — серьезная книга; иначе не была бы отмечена дипломом Всесоюзного об-ва «Знание» и не стала бы библиографической редкостью при своем 100 тыс. тираже. Она, кстати, стала «переработанной версией» учебника «Археологические исследования курганов» (К., 1986, 1989), которому бы надлежало выйти в Институте, но который был издан (Н. А. Чмыхов, Ю. А. Шилов, П. Л. Корниенко) в КГУ... Что же касается аннотации, то она и написана, и помещена издательством в целях рекламы (см. также с. 744). Издательство, как вы понимаете, коммерческое — и нуждается не в узконачальном, а в масштабном покупателе; оно должно покрыть расходы на издание дорогостоящей «Праородины ариев».

Коммерческая реклама — полное право издателей. Но вот чтобы ученыes (Первобытного отдела ИА НАНУ) использовали коммерческую рекламу для изничтожения своих оппонентов и научных направлений («Праородина ариев» Шилова Ю. А.) — такого мир еще не знал!...

IV. В книге присутствует мистика.

Это, главным образом, по поводу изложенного в Послесловии, которое потому и вынесено мною за рамки монографии, что больно уж расходится с истматовским пониманием жизни-и-смерти. Это для вас Отрощенко В. В. и кто там еще — гибель Б. С. Опришко (и других, забранных подобным образом курганами) представляется мистикой, — для меня же это реальность, которую я счел своим долгом зафиксировать, понять и обнародовать во имя спасения других и освоения опыта предков.

Естественно, что исследуя праородину ариев, я (или любой на этом месте) столкнулся с вопросом о реальных подоснованиях брахманских учений о бессмертии душ и т.п. и, как порядочный специалист, обязан ответить: следует

* У выступл. было сказано «Шилова»

ли относиться к этим учениям всерьез или же они лишь «опиум для трудового народа». Вот я и ответил (в основном на стр. 621—625), что все это весьма серьезно и актуально — поскольку основная задача культур всех эпох и народов: снятие противоречия между жизнью-и-смертью. Изучая «материальную» и пытаясь понять «духовную культуру», мы, археологи и прочие гуманитарии истматовской выучки — занимались лишь веществом, упуская из виду полевую первооснову материи. И когда мне (а также погибшим на этом Б. Н. Мозолевскому, Н. А. Чмыхову и др.) приоткрылась полевая, а не только лишь вещественная сторона смерти в древних обрядах, я счел своим долгом, хотя бы на доступном мне уровне и зафиксировать, и понять, и обнародовать это. А вы, коллеги, вместо «спасибо» пытались угробить этим «Пра-родину ариев»... Да, видно, долго еще предстоит подтягиваться Отделу и т.д. до общекультурного уровня ариев...

Основное расхождение «Праодины ариев» Шилова Ю. А. и работ Отдела в «высоте планки». Выступая со своей книгой перед студентами Нижегородских и Переяславских вузов, в киевском доме учных и московском Институте археологии РАН я подчеркивал — и говорю сейчас вам, — что для написания подобной книги не надо большого ума (она основана на фактах общедоступных и выводы не выходят за берега того русла, которое начертали до меня или одновременно со мной В. Георгиев и В. Н. Даниленко, О. Н. Трубачев и В. А. Сафонов, Ф. Я. Кейпер и Л. Н. Гумилев). Но надо иное качество, обеспеченное внимательностью (к духовной культуре и таким ее проявлениям как святилища-обсерватории, гигантские изображения, человеческие жертвоприношения и др.), честностью (додумать мысль до конца, не останавливаясь ни перед чем «общепринятым») и мужеством (обнародовать свои такие вот мысли). На это качество Отдел выходит не желает — намереваясь и далее гробить Даниленков, Чмыховых, Шиловых, и далее выдавать «телегу» (нет спору, добротную!) за «самолет». Оно бы можно было и впредь шельмовать внутри родных Института, НАНУ, а то и всего СНГ — да ведь духовной культурой и за рубежом, и не одни лишь археологи, занимаются. Уже назрела лавина вопросов об истоках цивилизации, ресальности бессмертной души (или, если хотите, «остаточных биополей»), происхождении ведической культуры — и на «телеге» от такой лавины не ускакать. Рано или поздно с археологией спросится: а что стоит за «материальной культурой», за вещами и костяками? Было время с 20 до середины 60-х годов — когда истмат неплохо отвечал на такие вопросы. Но затем он достиг своей «планки» и советские историки убоялись ее поднимать (исключая разве что Л. Н. Гумилева) — не только в теории, но и в источниковедении тоже. Так стала игнорировать наша археология и др. святилища, обсерватории и календари, письменность и человеческие жертвоприношения, гигантские фигуры и города первобытных, доклассовых обществ, где согласно доктрина истмата, таким явлениям не положено быть. А «Праодина ариев» — вслед за «Космологией первобытного общества» и «Энеолитом Украины» Даниленко, «Индоарикой в Северном Причерноморье» Трубачева, «Индоевропейскими праодинами» Сафонова, «Геноструктурой докреческого и древнегреческого мифа» Кишинина — показывает, что были в доклассовых обществах такие явления и объясняет, почему они были. А затем следует вывод: не интересы эксплуататоров и классовая борьба составляют основу цивилизации и движущую силу истории, а снятие противоречия между жизнью-и-смертью и самопожертвование в этом интеллектуалов... А вы пытаетесь удержать планку на истматовском уровне, на «телеге» ускакать от лавины»?

Окончу тем, с чего начал. Такие вещи, как «Праодина ариев» рождаются временем, и не «творческими коллективами», а провидцами (из вышеуказанных интеллектуалов). «Праодину ариев» замолчать уже невозможно — хотя бы потому, что широко разошлись не только эта книга, но и ее научно-популярные и художественно-документальные версии: книги «Космические тайны курганов» и «Брама Безсмертия». Такие вещи несут в себе или славу, или позор — людям, учреждениям, странам. Жаль, что ведущие специалисты Отдела ступили на путь позора, затянув вокруг «Праодины ариев» нечто

стные, трусливо-своекорыстные игры; жаль, что такой вот Отдел является диспетчером в избрании пути Институтом и НАНУ...

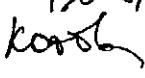
В. В. Отрошенко: Самовизнання Ю. О. Шилова, що «Прародина ариєв» народжена провидцем, підтверджує коректність зроблених у ході обговорення зауважень: зміст книги виходить за межі науки як такої. Навіть у позитивній рецензії зазначається, що основоположну гіпотезу твору щодо нижньодніпровської прарабатьківщини аріїв не можна оцінювати як наукову теорію, що некоректно взагалі шукати вузькоокреслену «прарабатьківщину аріїв». Додам від себе, що абсурдно зациклювати велетенську проблему походження арійських племен на кількох курганах, досліджених особисто Ю. О. Шиловим, а Перший старосільський курган вважати пупом земної цивілізації. Нема на це у нас підстав. Підсумовуючи виступи абсолютної більшості учасників обговорення, ставлю на голосування таку ухвалу: науково-популярна книга Ю. О. Шилова «Прародина ариев» не є науковою працею і тому не може розглядатися як підставка для здобуття вченого ступіння доктора історичних наук. У голосуванні беруть участь лише співробітники відділу первісної археології.

Ухвалу підтримали всі присутні співробітники, крім Л. А. Яковлевої, що утрималася від голосування.

В. о. зав. відділу первісної археології
Інституту археології НАН України,
кандидат історичних наук

B. В. Отрошенко

Вчений секретар відділу,
кандидат історичних наук

Н. С. Котова

Одержано 29.03.96.

ПРО «ВІДПОВІДАЛЬНІ ЗДОБУТКИ» І ЗДОРОВИЙ ГЛУЗД

Ю. В. Болтрик

Стаття присвячена критичному аналізу скіфського похованального комплексу з кургану Циганча на Нижньому Дунаї, який автор розкопок вважає культовим і широко пропагує його унікальність. Ситуація розглядається, як типова для діяльності Ю. О. Шилова

*Із болю мовчки корчаться кургани —
Для них піщо ужсє не новина.*

Борис Мозолевський

Практично кожне зіткнення Ю. О. Шилова з курганами, які він розкопус, закінчується «відповідальними здобутками» та «відходами від вкоренілих традицій»¹. Київські археологи вже мають певний інформаційний імунітет до подібних «здобутків» відомого читача думок та міфів творців курганів. Але

© Ю. В. БОЛТРИК, 1996

певний прошарок любителів старожитностей на жаль сприймає ці «відходи від традицій» як наслідки дійсно наукового пошуку.

Не минула «міфотворчого дотику» і скіфська могила з кургану Циганча. Річ у тім, що восени 1987 р., під час розкопок кургану доби бронзи поблизу с. Плавні Ренійського р-ну на Одещині, експедицію ІА НАН України, яку очолював Ю. О. Шилов, було відкрито чудову скіфську статую з граніту. Цю статую скинули у відкриту після пограбування могилу IV ст. до н. е. Але уява керівника експедиції ще під час розкопок відірвала його від реальних археологічних фактів та перетворила цю звичайну могилу в унікальну землянку — святилище, в якій встановили, а згодом і поховали статую.

На цей епізод свідомої чи несвідомої фальсифікації можна було б і не звернути уваги — за допомогою лопати, олівця та друкованого слова Ю. О. Шилов створив чимало археологічної дезінформації. Але, на жаль, вигадка про святилище біля Новоселицької переправи, яку її автор наполегливо поширює в різних виданнях від тез доповідей до популярних книжок, вже потрапила на сторінки наукової монографії. Мається на увазі праця дослідниці скіфських пам'яток Нижнього Дунаю С. І. Андрух².

З іншого боку, район Новоселицької переправи — досить важливє та цікаве в археологічному відношенні місце, що становить значний інтерес як для фахівців України, так і Румунії та Молдови. На українському узбережжі Дунаю це вузька смуга суходолу між озерами Кагул та Ялпуг, де в останні роки розкопано досить багато скіфських поховальних комплексів³, в тому числі і могилу Циганча. Зважаючи на зручність переправи через Дунай у цьому місці, бо нижче починається розгалужена дельта, з румунського боку сюди підходить смуга різночасових археологічних пам'яток, розташованих по трасі стародавньої дороги, відомої як давньоримська, але вона безумовно існувала і в попередні часи. Серед них двадцятиметровий курган Мовіле — Маре поблизу с. Ісакча та цікава пам'ятка доби раннього заліза Челік-Дере. Підкреслює антропогенне навантаження на цей регіон для скіфського часу і відомий скарб кізікінів, відкритий поблизу с. Орловка. Тобто це було місце зручної та важливої переправи на шляху сполучення центрів античної цивілізації Добруджи (Істрії та Оргам) з осередками скіфської ойкумені Правобережної України.

Слід зазначити, що важливість регіону Новоселицької переправи побачив і Ю. О. Шилов. Тому він і «настворював» тут аж шість різночасових святилищ від культури Гумельниця до римського часу⁴. Проте ми зупинимося лише на скіфському комплексі, як найбільш тематично близькому нам і досить типовому для «технології» творення «відповідальних здобутків». До того ж публікація цього комплексу на сторінках «Российской Археологии»⁵ дає можливість бажаючим на власні очі ознайомитись з матеріалами, на яких створено міф про святилище. До публікації цих матеріалів доклав зусиль провідний фахівець з поховального обряду скіфів В. С. Ольховський, проте, не зважаючи на його намагання виправити нісснітниці та перекручення, яких набула інформація ще на рівні польового дослідження, частина з них залишилась. І це цілком зрозуміло, якщо зважити на те, що автор розкопок видав йому недовірений обсяг інформації про пам'ятку. Повіривши в неупередженість та об'єктивність свого співавтора як польового дослідника В. С. Ольховський опинився у каверзній ситуації, певною мірою аналогічній тій, в яку потрапив проф. Берингер з Вюрцбурга. Він опублікував в 1726 р. велику книгу, присвячену різним скам'янілостям, вона була змістовою та полемічною. Але згодом з'ясувалось, що скам'янілості були сфабриковані учнями професора, які в такий спосіб пожартували над своїм вчителем⁶.

Проте повернемося до Ю. О. Шилова. Незважаючи на досить типові для нього заклики, звернені до своїх читачів, — «не вдаватись в перипетії пошуку» та «не занурюватись в деталі»⁷, — все ж таки зануримося та вдамося до розгляду фактологічної частини першоджерела. Але спочатку кілька слів про інтерпретування скіфського комплексу Циганча автором розкопок. На його думку культовий комплекс (?) було влаштовано в землянці з відкритим дромосом, підведенним з півдня. У цій землянці біля входу було встановлено гранітну статую, яку згодом поховали (?). Поруч з головою статуй розвели ба-

гаття, а перед її ногами на дерев'яному жертовному столі було принесено в офіру собаку.

Під час ознайомлення з польовою документацією⁸ у нас виникло протилежне розуміння цього комплексу.

1. Дивує, як автору розкопок вдалося в насипі кургану та на рівні давньої денної поверхні простежити «грунтово-дерев'яну камеру с ясно вираженим дромосом»? Коли навіть в публікації комплексу Циганча вказано, що край дромосу фіксується нечітко⁹, і це не дивно, з огляду на значну складність стратиграфічних спостережень в насипах придунаїських курганів, про що ми судимо з власного досвіду. Не кажучи вже про можливість простежити контури дромосу в плані. Якщо навіть повірити, що Ю. О. Шилову вдалося «прочитати» в бровці лінію, яка похило веде до центру кургану чи до могили, яку туди впустили, то це не обов'язково має бути дромос. Це міг бути і контур внутрішнього схилу первинного обвалування, чи долівка грабіжницького ходу. З огляду ж на практичний збіг розмірів (ширина) та напрямків підземної частини грабіжницького ходу та так званого дромосу, останнє припущення видається цілком вірогідним. Сумніви щодо контурів могильної ями та дромосу посилює невідповідність креслення фотографії комплексу. Крім того, на фото видно, що розчищення могильної ями відбувалось при досить вологому ґрунті, що звичайно не сприяло впевненному визначенню дійсних стінок споруди.

2. До речі, конструкції з відкритими дромосами не зустрічаються в регіоні Нижнього Дунаю і взагалі не з типовими для Степової Скіфії середини IV ст. до н. е. А саме цим часом могилу датус вкопана в її долівку фасоська амфора. В інтерпретаційній частині публікації В. С. Ольховський намагається примірити вигаданий Ю. О. Шиловим дромос з колом аналогій, які датуються значно ранішим часом ніж комплекс Циганча. Винятком є курган № 6 біля Старинської птахофабрики, розташований за 600 км, але складається враження, що й сам В. С. Ольховський, який наводить цю аналогію, розуміє, що її замало, тому він підтягає подібні конструкції з ще віддаленіших регіонів¹⁰. До того ж слід зауважити, що всі наведені як аналогії споруди було врізано в материк, тоді як комплекс Циганча знаходився в насипному та ро-рючому ґрунті.

3. При ознайомленні з загальним планом кургану Циганча впадає в око, що одна обставина, пов'язана з псевдодромосом. На загальному плані, як до речі і в публікації, дано, що кільцевий рівчак, який оточував насип та за амфорним матеріалом був одночасовий з могилою, мав лише один прохід — розрив на заході, тоді як псевдодромос орієнтовано в напрямку південь - захід - південь. А за умов єдиного комплексу, який утворювали могила та рівчак, напрями проходу та дромосу мали б бути узгодженими, оскільки їх з'єднувала поховальна доріжка. Створений же Ю. О. Шиловим дромос має протилежний напрям і дивним чином збігається з орієнтацією бровки, в якій його зафіксував автор розкопок.

4. Викликає подив ситуація на одному з стратиграфічних розрізів насипу кургану Циганча¹¹. До нього потрапили дерев'яні стовпчики, які за кресленням та описом збереглись на повну висоту бровки. Йдеться про три стовпчики під північно-східною стінкою могили, вони згадуються в публікації як відбитки дерсвини на стінах могильної камери. А на розрізі графічно зафіксовані лише стовпчики, але відсутні контури могили, на тлі яких мали б бути залишки дерева. На кресленні між стовпчиками показано неушкоджені конструктивні шари кургану доби бронзи. Креслення розрізів бровок з найбільш виважними та об'єктивними документами, оскільки практично всі фахівці з курганної археології саме ці креслення власноручно роблять в полі з «натури», дозволяючи собі іноді деякі плани робити в стаціонарних умовах за попередніми нотатками. У зв'язку з цим виникають питання: як пов'язані стовпчики з могилою?, чи одночасові вони з нею?, де дійсні межі могили?. Окрім того, на загальному плані кургану впадає в око дивовижний збіг північно-східного краю могили з лінією бровки (розріз А). Складається враження, що стовпчики в бровці і були ксерівною ознакою для визначення меж комплексу. Тому в плані могила має таку своєрідну форму.

5. Дивує відсутність стовпчиків під південно-західною стінкою могили, в яку входить так званий дромос. У подібних конструкціях цей елемент завжди врізався в камеру між двох стовпчиків, що до речі наочно ілюструє наведена у публікації таблиця¹². На це можна зауважити, що дерево під цим красм могили не збереглось. Але ж автор розкопок зазначає, що стовпчики було заглиблено в долівку, то мали б бути простежені хоча б ямки від них. І в цьому випадку, з огляду на традиційно симетричне розміщення стовпчиків в споруді, виникають сумніви щодо реальних меж могили — чи були до кінця простежені вони? чи належать залишки дерев'яної конструкції до скіфського часу?

6. А якщо дерево пов'язано з могилою, тоді не зрозуміло навіщо творці комплексу поставили під самою стінкою ніші стовп, бо з точки зору конструктивної доцільності це позбавлено будь-якого сенсу (ніша — це поглиблennя в стіні могили зі склепінням, яке забирає навантаження на себе). Невизначеність ситуації з нішою посилюють сумніви відносно її контурів. Справа в тім, що під південною стінкою ніші зафіковано невеличку круглу ямку (діаметром та глибиною 0,2 м) з залишками попелу. Автор розкопок вважає її звичайно культовою, хоча для всіх більш-менш обізнаних з корпусом скіфських поховань, присутність подібної ямки, ще й з попелом, є переконливою ознакою колишньої наявності в могилі бронзового казана. Під ніжку останнього й робили ямку, яка і після пограбування могили залишалась дослідникам вказівкою на наявність казана в могилі. На плані ямку зображене так близько до вкопаної амфори та стінки ніші, що остання «заважає» навіть подумки встановити казан на місце, з огляду на його великий тулууб, хіба що посудина була дуже маленькою. Та обставина, що амфору було вкопано, теж посилює сумніви відносно ніші, оскільки в нішах амфори просто притуляли до їх стінок.

7. Слід віддати належне В. С. Ольховському — в публікації він намагався відродити здоровий глуз — довести, що культовий комплекс, вигаданий Ю. О. Шиловим, є поховальним і це йому до певної міри вдалося. Але відсутність кісток в могилі та наявність скелету собаки залишають можливість для «відповідальних здобутків» Ю. О. Шилова. Тому ми знов змушені звернутись до польової документації. Так в тексті звіту на сторінці 31 читасмо, що з поховання 11 (культури багаторучкової кераміки) кістки ніг були «виброшені и обнаружились при раскопках над северным углом землянки-святилища». Тобто кістки в могилі були, але, оскільки вони не вкладались у вже існуючу ідею про святилище, їх і не згадують чи не помічають при описі скіфського комплексу. І вже мимохід обмовляються, описуючи стратиграфію. Окрім вже згаданих вище залишків поховального інвентаря на наявність поховання вказують і залишки біло-сірої та бурої органіки, згадані теж в щоденнику (частина 2, стор. 7). Органіка збереглась біля вкопаної амфори і є однією з типових ознак поховань скіфського часу.

8. Шпальти академічного видання вимагають виваженості та коректності. Однак важко втриматись від належної реакції, коли читаєш про бідолашного собаку зі зв'язаними кінцівками та перерізаним горлом, ще й залишеного на жертвенному столі. До того ж, як відомо, насправді все це відбувалось за півметра вище рівня долівки¹³, тобто в інший час і в іншому контексті. А про який стіл може бути мова, якщо в кочовому побуті функції столів належали дерев'яним бліюдам з невисоким піддоном? З іншого боку, щоб спростувати всі ці фантазії треба просто знов уважно продивитись польову документацію. В тому ж самому розрізі, в якому фіксувались дерев'яні стовпчики, та сусідньому з ним¹⁴, зображену нору діаметром до 1 м, що нижнім краєм перерізає смугу похованого чорнозему. Знаходився цей розріз нори як раз навпроти скелету собаки, в 1 м від неї, тож цілком логічно пов'язувати їх між собою. Тобто якийсь собака¹⁵ (можливо здичавілій) тихо сконав в своїй чи чийсь норі. А якщо він знаходився у норі, яка зруйнувала крихке дерево стовпчика (тому він став коротким настільки, що Ю. О. Шилов побачив в ньому ніжку жертвового стола), то зрозуміло, що цей собака не має ніякого відношення до скіфської могили, бо був значно молодший за неї.

Після наведених аргументів та міркувань питання про наявність святилища в кургані Циганча слід вважати вирішеним на користь скіфського похованального комплексу, який дійшов до нас зі значними зруйнуваннями в наслідок давніх пограбувань. Нам можуть закинути, що ми завели читача в гущавину дрібних проблем однієї пам'ятки. Але по-перше, ми ставили собі за мету позбавити цю пам'ятку фантастичних перекручень та повернути її в поле елементарної професійної логіки чи просто здорового глузду. А по-друге, намагались продемонструвати, що «цеглини», з яких Ю. О. Шилов творить свої «відповідальні» будови дуже крихкі і не витримують перевірки здоровим глуздом.

Примітки

¹ Шилов Ю. О. Новый этап археологического освоения курганов энеолита-бронзы Південно-Східної Європи // Археология.— 1992.— № 2.— С. 114,115.

² Андрух С. И. Нижнедунайская Скифия в VI — начале I в. до н.э. — Запорожье, 1995.— С. 27.

³ Андрух С. И., Чернов С. И. Новые скифские памятники Дунай-Днестровского междуречья // СА — 1990.— № 2.— С. 149 - 163; Суничук Е. Ф., Фокеев М. М. Скифский могильник Плавни 1 в Низовьях Дуная // Ранний железный век Северо — Западного Причерноморья.— К., 1984.— С. 103 — 120.

⁴ Шилов Ю. А. Святилища III — I тыс. до н.э. у Новоселицкой переправы через Нижний Дунай // История и археология Нижнего Подунавья. — Рени, 1989 . — С. 29 — 31

⁵ Ольховский В. С., Шилов Ю. А. Скифский погребально- культовый комплекс кургана Циганка // РА. — 1995.— № 4.— С. 103 — 113.

⁶ Керам К. Боги, гробницы, ученые. — М., 1960.— С. 37.

⁷ Див. наприклад Шилов Ю. О. Новый этап археологического освоения курганов энеолита-бронзы Південно-східної Європи // Археология.— 1992.— № 4.— С. 116, 117.

⁸ Шилов Ю. А. Отчет о работе экспедиции «Газопровод» в 1987 году // НА ІА НАН України.— 1987 25.

⁹ Ольховский В. С.,Шилов Ю. А. Вказ. праця.— С. 104.

¹⁰ Там же.— С. 109.

¹¹ Шилов Ю. А. Отчет ... , креслення 18, розріз А.

¹² Ольховский В. С., Шилов Ю. А. Вказ. праця.— С. 110.— Рис. 4.

¹³ Там же.— С. 105.

¹⁴ Шилов Ю. А. Отчет... , креслення 18, розрізи А та Б .

¹⁵ Визначення палеозоолога О. П. Секерської (Одеський археологічний музей).

Одержано 30.04.96.

НА ДОПОМОГУ ВЧИТЕЛЕВІ

ГОРТАЮЧИ СТОРІНКИ НАШОЇ ДАВНЬОЇ ІСТОРІЇ

Ю. М. Малєєв

Становлення української державності та відродження національних традицій цілком закономірно викликає підвищений інтерес до історії України. З огляду на це, майже всі сучасні газети та журнали друкарють безліч статей, що висвітлюють питання давньої історії. Не завжди зрозуміло чому деякі автори, які абсолютно безпідставно вважають себе фахівцями з питань історії, переглядають багато добре досліджених історичних періодів та, очевидно, на догоду частині читачів і, розраховуючи на підвищення авторитету, перекручують історичні факти або ж зовсім нехтують діякими історичними подіями. Дуже часто на сторінках наших газет та журналів з'являються статті, які претендують на відкриття «більших плям», або висловлюють оригінальні думки з різних питань історії, ґрунтуючись не на історичних джерелах, а на домислах та їх емоційному сприйнятті. На жаль, часто інтерес до вітчизняної історії задовільняється статтями, написаними людьми, дуже далекими від історичної науки.

Часто ці роботи торкаються таких кардинальних питань як походження сучасного населення України та його роль у світовій історії. Автори таких «досліджень» вишукують предків українців серед інших народів, у тому числі і таких, якими навряд чи можна пишатись, як, наприклад, гуни. На їх думку славним слов'янським ватажком був Гатило, якого давні автори начебто помилково називали царем Атилою. Адже ще сучасники Атилу називали «бичем божим». З такої літератури ми можемо довідатись, що сармати були не тюркомовними племенами східного походження (більш рання назва савромати), а їх вождя називали слов'янським іменем Цар-мати, звідки начебто і пішла назва народу, який населяв величезні території Євразії. Всупереч фактам можна довідатись, що письменник Овідій був висланий римлянами на північ і чудово володів українською мовою та навіть писав нею вірші. А як розглядати «версії» про місцезнаходження Трої на території Києва, свідченням чого начебто є назва сучасного району міста — Троєщина? Або походження японського міста Кіото від Кисва? Адже ще у часи існування великої європейської держави Київської Русі його столицею Кій в шанобливо називали «матір'ю міст руських».

Перслік таких «відкриттів» можна продовжити, хоч не варто цього робити, тим більше, що їх кількість, на жаль, зростає. Особливо часто фігурують трипільська та скіфська культури, які хоч і були зовсім різними за походженням, розглядаються як предки українців. Мимоволі замислюєшся чому саме вони? Складається враження, що не тільки тому, що вони добре досліджені і не тільки тому, що це дійсно високі цивілізації і яскраві сторінки нашої історії, а тому, що саме вони висвітлені у шкільних підручниках історії. У науковій літературі немає праць, присвячених трипільській писемності, а тим більше алфавітній системі, але у популярних виданнях твкі твердження

зустрічаються досить часто. Відсутність логіки та спеціальних знань приводить до того, що українці з'являються раніше за слов'ян. Хотілося б вірити, що все це пишеться з почуттям глибокої поваги до свого народу та його історії. Проте, читаючи усе це, мимоволі виникає питання чи ж наші предки та їх історія не викликають поваги потомків, чи потрібно шукати корені власної історії у чужих предків? Невже автори цих статей не помічають зневаги до історії власного народу?

Північне Причорномор'я, безкрайній степ, лісостепова зона, Полісся, Карпати, Крим... Усе це Україна. Різні географічні зони, сприятливий клімат, найкращі у світі чорноземи. Чудові ріки, найбільш корисною з яких, за свідченням батька історії Геродота, після Нілу, є Дніпро. Усе це призвело до того, що ця земля була населена з глибокої давнини і має багату, сповнену подіями історію. На території України, яка лежить у центрі Європи, з самого початку появи тут люди відбувались складні історичні процеси. У різні часи тут простежується розвиток автохтонного населення та переселення великих людських колективів з інших територій, витіснення та асиміляція інших. Відомі періоди високого культурного злету та економічного спаду, мінялись напрямки економічних, політичних та культурних стосунків. Усю цю строкату картину на основі писемних джерел досліджує історія. Але перша людина на території України з'явилась близько 1 млн. років тому, а писемні свідчення першим народом тут згадують кімерійців, які жили на початку I тис. до н. е. Величезний період дописемної історії вивчає археологія, основним об'єктом дослідження якої є пам'ятки матеріальної культури. Саме на основі цих достовірних джерел крок за кроком відтворюється наша давня історія, яка так потрібна широкій громадськості. Достовірної розповіді про наш край у давнину чекають вчителі. Тому помітною подією є поява у видавництві «Вища школа» книги «Археологія України», яка затверджена Міністерством освіти України як навчальний посібник для студентів історичних факультетів. Авторами посібника є відомі в українській археології вчені: завідувач кафедрою Кам'янець-Подільського педагогічного інституту, доктор історичних наук, професор І. С. Винокур та провідний науковий співробітник Інституту археології НАН України, доктор історичних наук, професор Д. Я. Телегін.

Автори детально розглядають предмет та методи археологічних досліджень. Книга дас змогу дізнатись про використання методів різних наук, завдяки яким пам'ятки матеріальної культури служать науці як достовірні й повноцінні історичні джерела, які є не тільки єдиними у дописемній історії людства, а й значно доповнюють відомості писемних джерел.

Хоч посібник присвячено археології України, подається вона на широкому фоні всесвітньої історії. Так, детально розглядаються відомості про появу першої людини, її еволюцію, вдосконалення знарядь праці та становлення людського суспільства. Ранні періоди історії викладено відповідно до археологічної періодизації за періодами, що характеризуються матеріалом, з якого виготовлені основні знаряддя праці. Найбільш раннім з них був кремінь, згідно з яким період називається кам'яним віком. Вдосконалення крем'яних знарядь характеризує цілу епоху. Проте, вже в неоліті (новому кам'яному віці) з'являються вироби з випаленої глини (кераміка), що було значним досягненням людської культури. Для археологів поява кераміки є дуже важливою ознакою, оскільки на різних територіях у різних племен вона виготовлялась по-іншому і тому є надійною культурною ознакою. Важливим досягненням цього часу є перехід людини від привласнюючих до відтворюючих форм господарства.

Значним прогресом було освоєння людиною видобування первого металу, яким стала мідь. До цього часу відноситься перший великий суспільний поділ праці, який полягав у розвитку землеробської та скотарської економіки, залежно від конкретних географічних зон. Це, в свою чергу, сприяло розвитку міжплемінного обміну. В господарстві починає широко використовуватись колесо та тяглові оси тварин. Саме до цього періоду відноситься трипільська культура (IV—III тис. до н. е.), з часу відкриття якої виповнилось 100 років. За цей час відкрито близько тисячі поселень, на основних з яких були проведені археологічні розкопки. Тепер це одна з найбільш вив-

чених культур розписної кераміки у Європі. Одержані масові матеріали про домобудівництво, внутрішнє влаштування різних типів будинків та планування поселень. Основним заняттям було високорозвинуте землеробство, яке забезпечувало багатотисячне населення трипільських поселень. Значну роль відігравало і скотарство. Окрасою сьогоднішніх музеїв є досконала трипільська кераміка. Це чудово орнаментований, різноманітний за призначенням посуд та предмети пластики, основними з яких є скульптурки жінок та фігури тварин. Своїм походженням та економікою (видобування міді) трипільське населення було тісно пов'язане з Балканами.

Бронза була першим штучним металом, виготовленим людиною, який значно сприяв прогресу. У цей час у степовій зоні зростає роль кочового скотарства, а у лісостеповій — землеробства. Створюються умови для майнового розшарування населення та зміцнення патріархальних відносин. Усе це стає більш вираженим у зв'язку з освоєнням заліза, яке переважало міцністю усі раніше відомі метали.

Автори учебного посібника детально характеризують кожну епоху. Починаючи з раннього залізного віку з'являються перші писемні згадки про населення Північного Причорномор'я. Поряд з цим використовуються дані топоніміки та античної міфології. Широкою панорамою постають перед читачем кімерійські та скіфські кургани, їх зброя, кінське спорядження, побутові предмети, неповторний «звіриний стиль». А у лісостеповій смузі у цей час розвивалась осіла землеробська чорноліська культура, яку потім замінили землеробські племена скіфського часу. Ім також дано детальну характеристику. У VII ст. до н. е. формується велике політичне об'єднання — Скіфія, до якого, крім іраномовних кочових скіфів, входило багато різних за етнічним походженням племен. Пам'ятки степової Скіфії широко відомі завдяки «царським курганам», знахідки з яких автори розглядають дуже детально. За матеріалами цих розкопок подано цілісну картину різних верств тогочасного скіфського суспільства.

Яскравою сторінкою в історії Північного Причорномор'я була грецька колонізація. Автори докладно розглядають її причини та знайомлять читача з найбільш визначними грецькими містами-державами. Тут дається характеристика містобудівництва, сільського господарства, високо розвинутих ремесел і промислів, визначного мистецтва та культури, які мали великий вплив на розвиток місцевих племен.

Значну увагу приділяють автори такому важливому і дискусійному питанню як походження східних слов'ян. У посібнику детально аналізуються дані писемних та археологічних джерел. У першій половині I тис. н. е., на території України писемними джерелами засвідчні поряд з іншими і слов'янські племена. Дослідження археологічних культур того часу допомагає розібратись у надзвичайно строкатій картині «епохи великого переселення народів». Автори дають докладну характеристику таким широко відомим археологічним культурам, як відкриті наприкінці XIX ст. В. В. Хвойкою зарубінецька та черняхівська та багатьом інших, у тому числі і слов'янським племенам V—VII ст. н. е.

Утворення та розвиток Київської Русі зі столицею у Києві було появою на політичній карті Європи однієї з наймогутніших феодальних держав. Одночасно у IX ст. завершується формування давньоруської народності, яка в майбутньому послужила основою для розвитку російського, українського та білоруського народів. Характеристиці цієї величної епохи автори приділяють багато уваги. Тут подано широку картину дослідження городищ, селищ, могильників. Великої уваги заслуговують давньоруські міста, особливо такі як столиці князівств Київ, Переяслав, Чернігів, Галич, Новгород-Сіверський та багато добре досліджених міст. Автори подають характеристику загального рівня високої культури давньоруської держави з її високорозвинутим господарством, різноманітними ремеслами, високим мистецтвом, архітектурою та ін., що дало їй право зайняти почесне місце серед феодальних держав Європи.

Заслугою роботи є те, що на відміну від багатьох інших праць з археології України, автори не зупиняються на давньоруській державі, а публікують свої дослідження більш пізніх періодів середньовіччя. Вперше в роботі такого пла-

ну бачимо характеристику запорізьких січей. Високої оцінки заслуговує характеристика замків та фортець, яка подана на основі новітніх археологічно-архітектурних досліджень. Більшість з них була збудована на місці давньо-русських городищ. Тут читач може довідатись про влаштування фортець, які були свідками багатьох історичних подій.

Оскільки книга І. С. Винокура та Д. Я. Телегіна є учебним посібником і йдеється тут про матеріальну культуру, дуже важливими є ілюстрації, подані у тексті. Розумінню та засвоєнню текстової частини сприяє також велика кількість карт, на яких періодами нанесені основні пам'ятки. До позитивних рис посібника слід зарахувати намагання авторів в міру вивченості матеріалів подати походження та, по можливості, антропологічні дані, або навіть етнічну приналежність населення. Для допитливого читача до кожного розділу додається список літератури.

Досвід викладання археології дозволяє сквально поставитись до появи цього учебного посібника. Хочеться побажати авторам допрацювати його та підготувати у вигляді підручника, який вкрай необхідний студентам, учителям та усім, кого цікавить об'єктивна характеристика давньої історії України.

Одержано 20.02.96.

ПОХОДЖЕННЯ ЛЮДИНИ ТА ЗАСЕЛЕННЯ УКРАЇНИ

Л. Л. Залізняк

Проблема походження людини або антропогенези почала досліджуватися науковцями досить пізно. Її вирішення довго блокувалося церквою, яка стверджувала, що людину створив бог за своєю подобою кілька тисячів років тому. Незважаючи на те, що інтерес до походження людини виявляли ще інтелектуали стародавньої Греції та Європи часів відродження, а Карл Ліней, систематизуючи тваринний світ всередині XVIII ст. відніс людину разом з мавпами до одного загону приматів, будь-які спроби відшукати нашого пращура сприймалися офіційною науковою вороже. Коли 1855 р. під Дюсельдорфом були знайдені кістки неандертальця, наука винесла безапеляційний вирок, що череп належав «патологічному ідіоту», а крива кістка стегна — «монгольському козаку кінного загону росіян, що переслідували Наполеона 1814 р.».

Книга Чарлза Дарвіна «Походження людини та статевий відбір» 1871 р. відкрила шлях до наукового вивчення проблеми антропогенези. На підставі аналізу величезного фактичного матеріалу він переконливо довів тваринне походження людини і переніс на проблеми антропогенези положення еволюціонізму, зокрема вчення про природний відбір. До недоліків праці належить наголос на великий ролі в процесі становлення людини статевого відбору. Важко пояснити зростання об'єму мозку, удосконалення руки, чи поступове зникнення на тілі пралюдини волосся лише тим, що жінки віддавали перевагу чоловікам саме з такими якостями. Теорія статевого відбору не пояснює прогресивного розвитку мови у наших предків (Нестерх, 1970, с. 17—29).

Разом з тим, праці Дарвіна стимулювали цілеспрямовані наукові пошуки палеозоологів та антропологів. Досить скоро 1891 р. вони увінчалися близким відкриттям доктора Є. Дюбуа на о. Ява решток пітекантропа, що в перекладі з грецької значить мавпо-людина. У цей же час інтенсифікуються теоретичні розробки проблеми. Ф. Енгельс у статті «Роль праці в перетворенні мавп в людину» (1876 р.) запропонував трудову теорію антропогенези. Дослідник стверджував, що людина сформувалася в процесі колективної

© Л. Л. ЗАЛІЗНЯК, 1996

праці. Її безпосередні пращури, як і всі примати, були суспільними тваринами. Колективні пошуки і розподіл їжі, полювання, захист від хижаків в умовах ускладнення знарядь і методів полювання, згуртували первісний колектив, сприяли встановленню між його членами виробничих зв'язків. Виникла необхідність обміну інформацією, передачі виробничого досвіду наступним поколінням. Отже мова — продукт колективної трудової діяльності пралюдів.

Крім соціальних, Ф. Енгельс бачив біологічні аспекти антропогенези. Зокрема, він підкреслював велику роль переходу пращурів людини на м'ясний раціон. М'ясна їжа більш ніж рослинна відповідала біохімії людського організму, сприяла трансформації тіла та мозку мавпи в бік людини. Висока калорійність м'яса звільнює людей від цілодобових пошуків їжі. Полювання вимагало більшого інтелектуального напруження ніж пошуків рослинної їжі. Недаремно психіка ссавців складніша за психіку тварів диких.

За Ф. Енгельсом, прямоходіння звільнило руку для трудової діяльності. Остання зумовлювала прогресивний розвиток людського мозку.

Біологічні фактори впливали на процес антропогенези дуже довго і остаточно поступилися соціальним лише нещодавно. Природний відбір діяв у популяціях наших пращурів аж до постання 35 тис. р. тому людини сучасного типу.

За ХХ ст. наука зробила величезний крок уперед у розумінні проблеми походження людини та становлення суспільства. Передумовою цьому були видатні відкриття палеоантропологів та археологів на півдні Євразії і особливо в Африці. Зупинимось коротко на передісторії людства.

Найдавніші з ссавців з'явилися близько 180 млн. р. тому, в мезозойську еру, коли на суші, морі та небі панували рептилії. Активність останніх уночі різко знижувалася, оскільки температура їхньої крові падала відповідно температурі середовища. Тому перші ссавці доби динозаврів були нічними теплокровними тваринами завбільшки з щура.

Близько 60 млн. р. тому через різкі кліматичні зміни вимерли динозаври. Немає єдиної думки щодо причин цієї глобальної екологічної катастрофи. Однак більшість дослідників пояснюють її різким зменшенням температури поверхні землі та океанів. Це могло статися унаслідок падіння величезного астероїда або комети на нашу планету. Від вибуху в атмосфері утворилася смуга пилу, що пригасила сонце.

Інші дослідники пояснюють похолодання на землі підсиленням вулканічної діяльності. Саме в цей час планета вступила в алпійську фазу гороутворення, коли постали найвищі сучасні гірські системи: Альпи, Гімалаї, Кордильєри, Кавказькі та Кримські гори тощо. Численні вулканічні виверження призвели до викиду в атмосферу великої кількості пилу, що затямарив сонце.

Зниження земних температур виявилось смертельним для більшості холдинкових рептилій. Вижили лише ті, хто міг сковатися від холоду під землю (змії, ящірки) чи у воді (крокодили, черепахи). Летючі ящури або вимерли, або трансформувалися в теплокровних, вкритих пір'ям птахів. Ця екологічна катастрофа зробила господарями землі ссавців. 50 мільйонів років тому мезозойська ера рептилій змінилася кайнозойською, коли вибухоподібно зросло розмаїття останніх. У цей час з'являються і найдавніші мавпи (примати).

Близько 20 млн. р. тому теплий, вологий клімат сприяв поширенню тропічних лісів. Як наслідок, в Азії, Африці, Європі небувалого поширення набули людиноподібні мавпи, відомі дослідникам під назвою пріопітеки (деревні мавпи). Ці істоти дещо нагадували шимпанзе. Вчені відзначають зменшення іклів та діастеми (відстані між іклами та різцями) у дріопітеків. Це свідчить, що їхній зубний апарат розвивався у напрямку людського. Сучасні людиноподібні мавпи (шимпанзе, горила, орангутанг, гібон) походять від різновидів дріопітеків, що не перейшли до наземного способу життя і продовжували мешкати в тропічних лісах (рис. 1).

Пізнім видом дріопітеків був рамопітек, кістки якого знайдені усередині п'ятах Гімалаїв, у шарах землі, що датуються 12—8 млн. р. тому. Це була досить тендітна мавпа, що як і дріопіtek за конституцією та об'ємом мозку (менше 400 см³) нагадувала шимпанзе. Вважається, що саме на стадії реміпітика почався перехід до прямоходіння, а мавп'яча лапа почала перетворюючися.

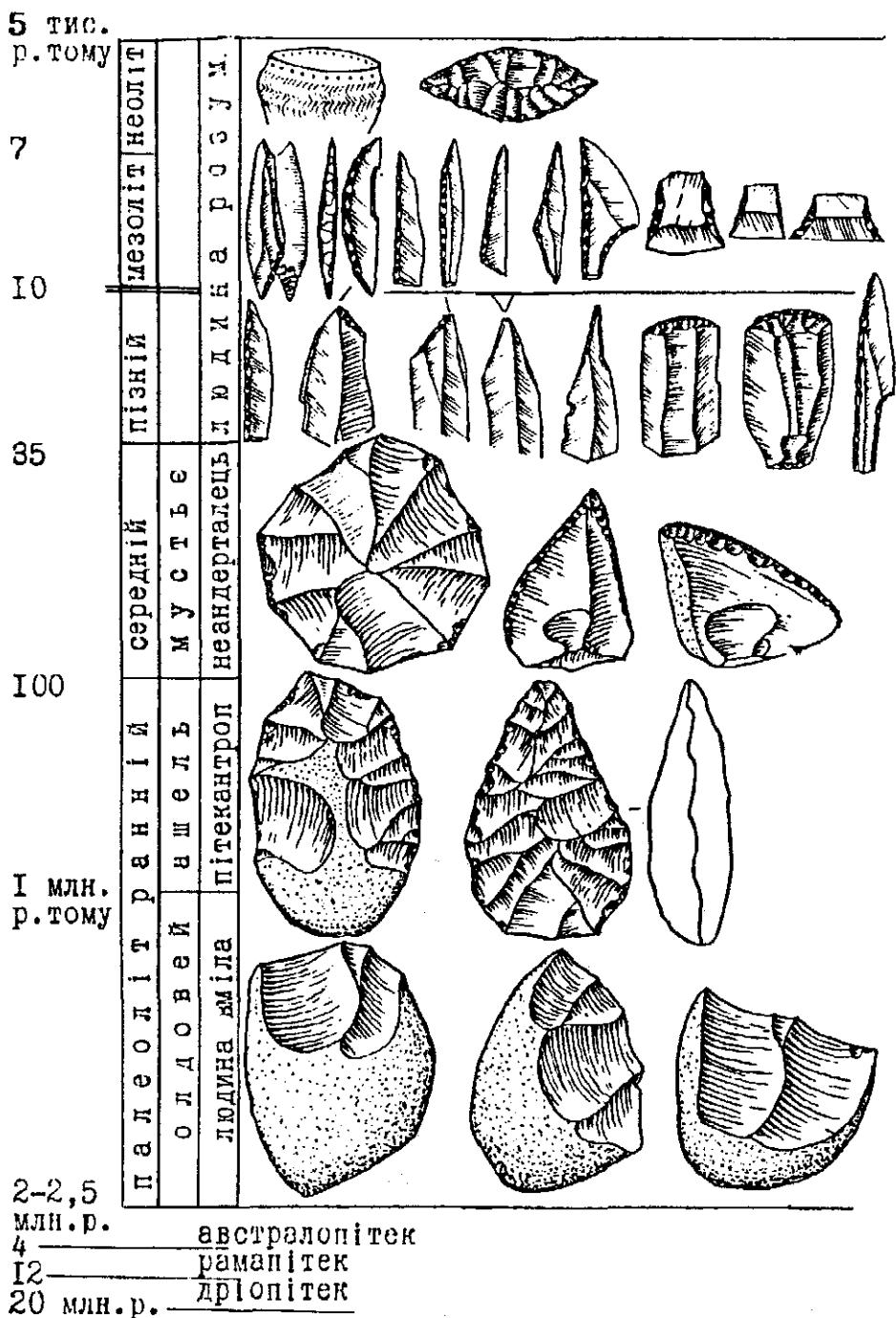

Рис. 1. Періодизація кам'яної доби.

ватися на людську руку. Мається на увазі протистояння великого пальця всім іншим, що давало змогу міцно тримати в долоні палицю або інше знаряддя.

Усі ці зміни в анатомії та способі життя людиноподібних мави тропічних лісів були зумовлені суттєвими природно-кліматичними перетвореннями. Починаючи з 14 млн. р. до наших днів формуються крижані шапки над південним та північним полюсами. Це привело до збільшення посушливості клімату, зниження температур у тропічній та субтропічній зонах і різкого скорочення площі тропічних лісів. Останнє зумовило зменшення чисельності,

вимирання та біологічної трансформації багатьох видів лісових тварин. Мавпи також стояли перед необхідністю переходу спочатку до напівдеревного життя, а потім до мешкання на відкритих безлісих просторах. Наземний спосіб життя були вимушенні опанувати не тільки наші пращури, але й деякі примітивні мавпи. Приклад павіанів свідчить, що це супроводжувалося переходом від травоїдності до всеїдності, зростанням згуртованості та агресивності стада. Аналогічні зміни імовірно відбувалися і в стадах дріопітекових людиноподібних мавп, яким все частіше доводилося злазити з дерев.

Однак наземне існування тайло в собі велику небезпеку у вигляді головного ворога мавп — хижаків сімейства кошачих (левів, тигрів, леопардів тощо). Щоб захистити своє життя, наші пращури були вимушені звільнити передні кінцівки (майбутні руки) від опорних функцій. Це давало змогу не тільки оцирати місцевість, але й оборонятися від хижаків за допомогою палиць та каміння. Рука з палицею чи каменем поступово стає не тільки засобом оборони, але й знаряддям полювання. Включення в раціон м'ясної їжі сприяли впливу на розвиток усього організму, особливо мозку.

Паралельно з освоєнням мавпою наземного способу життя та прямоходіння відбувалося згуртування мавп'ячого стада і перетворення його у первісну праобщину. Стимулом для цього була необхідність консолідації всіх членів стада для захисту від хижаків, а пізніше для колективного полювання.

Існує точка зору, що початкові етапи антропогенези відбувалися у Східній і Південній Африці в умовах активного горотворення та вулканічної діяльності. Як відомо, тектонічні процеси зумовлюють підвищення рівня радіації. Остання спричиняла мутаційні зміни в організмі наших пращурів, сприяючи збільшенню пластичності біологічного виду, його здатності до трансформації в людину.

На жаль, цей рамапітековий період олюднення мавп, коли остання лише почала засвоювати навички наземного існування, залишається найменш дослідженим. Пояснюється це відсутністю решток людиноподібних мавп, що датуються проміжком часу 8—4 млн. р. тому. Однак у Кенії та Ефіопії були знайдені сліди ніг на вулканічному попелі, а потім і численні рештки істоти, що датується 4—3 млн. р. тому. Багато в чому вона нагадувала рамапітека, але була прямоходячою і мала мозок об'ємом 400 см³. Ця людиноподібна мавпа *Australopithecus afarensis*, на думку багатьох дослідників, була безпосереднім пращуром як людини, так і австралопітеків.

На думку персважної більшості дослідників, процес олюднення відбувався в умовах сухої, навіть жаркої савани Східної Африки. Серед пагорбів, укритих густою травою, окремими кущами та деревами, тесли ріки, по берегах яких росли ліси. Різноманітні копитні травоїдні, які і зараз населяють африканську савану, були здобиччю численних левів, тигрів, леопардів, але не об'єктом мисливського промислу перших людських істот. Останні спочатку вдовольнялися полюванням на дрібних тварин (тризуунів, земноводних, ящірок, комах тощо), мабуть не гребували рештками здобичі великих хижаків. Кістки тварин на стійбищах найдавніших пралюдів дали підстави називати їх щуроловами. Звичайно, значну частину раціону складала рослинна їжа — дикі плоди, істівне коріння, соковиті пагони тощо. Саваний спосіб життя почав складатися у рамапітеків, а завершився на австралопітековому етапі формування людини 4—2 млн. р. тому.

Цікаву думку щодо рамапітекового етапу антропогенези (12—4 млн. р. тому) висловив відомий швецький дослідник Я.Лінблад. Він вважав, що в цей час пращури людини вели водяний спосіб життя. На думку вченого, пізні дріопітеки (рамапітеки) з дерев переселилися не в савану, а на береги лісових річок. Значну частину часу вони проводили у воді в пошуках молюсків, істівних рослин, земноводних, риб тощо. До речі, вода захищала їх від леопардів та левів. На думку Я. Лінблада, внаслідок мешкання у воді, рамапітеки перейшли до прямоходіння, позбавилися волосся на тілі. Про це ж свідчить довгий, невластивий іншим приматам, ніс людини, що дозволяє їй занурюватися у воду. Тонкий, рівномірний шар підшкірного жиру розвився у людей як теплоізоляючий засіб у холодній воді. Він зовсім не властивий сухопутним ссавцям. Товщій жировий прошарок у жінок можливо свідчить,

що вони проводили у воді більше часу ніж чоловіки. Останні, залишивши жінок з дітьми в безпечній водній стихії, ходили в савану на полювання.

Водяна версія походження прямоходіння та деяких особливостей людського тіла досить проблематична і потребує додаткових доказів.

Наступний після рамапітека пращур людини австралопітес вів наземний спосіб життя, мешкаючи в саванах Південної та Східної Африки 4—1 млн. р. тому.

Першим відкрив рештки австралопітеків (південних мавп) проф. Р. Дарт у 1924 р. в Південній Африці. З тих пір тут знайдено велику кількість решток австралопітеків. Особливо відомі місцезнаходження вздовж східноафриканського рифту — вузького й довгого тектонічного розлому, що тягнеться Східною Африкою з півдня на північ до Ефіопії. Його північним продовженням є Червоне море, долина р. Йордан та Мертвое море Палестини. Рифт відзначався великою вулканічною активністю. Олдувайська ущелина в Кенії розрізала на глибину 100 м шари вулканічного попелу. Останній прекрасно консервує кістки тварин та пралюдей, що й зробило Олдувай справжнім музеєм плейстоценової фауни. Ось уже понад 30 років Олдувай досліджує сім'я відомих антропологів та палеозоологів Люїс, Мері та Річард Лікі.

Якщо рухатись африканським рифтом далі на північ від Олдуваю, потрапимо в не менш знамениті місцезнаходження палеоантропологічних решток — долину Омо Хадар в Ефіопії. Видатні відкриття, зроблені тут у повоєнний час, пролили світло на найдавніший період антропогенезу, поглибили історію людства вдвічі до 2 млн. р. тому, переконливо показали, що праобразківціною людини була Африка.

Австралопіtek був перехідною формою між людиноподібною мавпою та примітивною людиною, що почала виготовляти знаряддя праці. Ці прямоходячі, хижі мавпи саван зростом та вагою мало відрізнялися від дріопітекових чи шимпанзе (відповідно 120 см та 40 кг), але об'єм їх черепів значно перевищував череп останніх і сягав 600 см³. Розколоті кістки різноманітних тварин, навіть таких агресивних як павіани, знайдені в місцях мешкання австралопітеків, свідчать, що вони були вмілими мисливцями. Однак знаряддя праці з каменю не властиві шарам, що містять їх кістки. Вважається, що останні ще не виробляли кам'яних знарядь, а полювали за допомогою дерев'яних палиць та каміння. Взагалі схоже, що хижий, мисливський спосіб життя пращурів людини остаточно склався на стадії австралопітеків з моменту застосування палиці як ударної зброї (рис. 2).

В Африці знайдені рештки багатьох видів австралопітеків, які поєднуються у дві головні форми: тендітну та масивну. Обидві вони були деградуючими гілками розвитку і вимерли, не лишивши нащадків 2—1 млн. р. тому. Австралопітеки походять від вищезгаданого пізнього рамапітека *Australopithecus afarensis*, відомого серед палеоантропологів також під поетичним іменем Люсі. Останній вважається також пращуром першої людської істоти, яка жила в Африці поряд з австралопітеками і навіть полювала на них. Вона відрізнялася від австралопітеків перш за все більшим мозком (600—800 см³) та вмінням виготовляти кам'яні знаряддя праці, за що отримала назву *Homo habilis* — людина уміла. Найдавніші шари з її рештками та кам'яними знаряддям датуються близько 1 млн. років тому (череп № 1470 з оз. Рудольф), а не 2,9 млн. р. тому, як це вважалося раніше. Однак частина дослідників вважає, що найдавніші знаряддя виготовлені 2,5, а можливо і 3 млн. р. тому в Африці.

Розмірами тіла та об'ємом мозку людина уміла дещо перевищувала більшість австралопітекових. Її зріст сягав 140 см, вага 50 кг, а мозок 800 см³. Але за основними анатомічними особливостями цю істоту можна вважати пізнім австралопітеком. Однак вміння виготовляти примітивні знаряддя праці дас підстави назвати її найдавнішою людською істотою. Кам'яні знаряддя *Homo habilis* називають гальковими, оскільки вони виготовлені з кварцитової чи крем'яної річкової гальки, один кінець якої пригострений кількома грубими, але цілеспрямованими сколами (рис. 3).

Виготовлення найдавніших знарядь праці було екстраординарною подією в історії людства, що знаменувало народження людини. З цієї події геологи

починають нову еру історії землі — антропоген. Ті дослідники, що головним критерієм людини вважають виготовлення знарядь праці, розглядають *Homo habilis* як найдавнішу людську істоту. Однак існує також точка зору В. П. Алексєєва, який стверджував, що показником належності до людей є певні біологічні особливості (так звана «гомінідна тріада»). До неї належить прямоходіння, рука з протиставленням великого пальця іншим та об'єм мозку понад 800 см^3 . На цій підставі власне людиною деякі дослідники вважають не *Homo habilis*, а більш розвинену форму гомінід — пітекантропа.

Пітекантроп (мавпо-людина) наступна після людини умілої форма людських істот на довгому шляху олюднення мавпи. Найдавніші її рештки датуються близько 1,5 млн. р. тому. Це була кремезна, низькоросла, порівняно з сучасними людьми, істота, що впсвино пересувалася на двох ногах і відрізнялася від нас численними архаїчними елементами в будові масивного черепа. Об'єм мозку був значно менший за наш і коливався в межах $800-1100 \text{ см}^3$. Лоб був низьким і похилим, а надбровні дуги утворювали характерний козирок над очима. Скошене підборіддя свідчило про початкову стадію розвитку мови.

Головною мисливською збросю пітекантропів швидше за все був дерев'яний спис, загострений на кінці шляхом обпалення над вогнищем. Саме завдяки спису пітекантропам вдавалося полювати на копитних (оленів, антилоп, коней, биків) і навіть товстошкірих (слонів, носорогів, гіпопотамів),

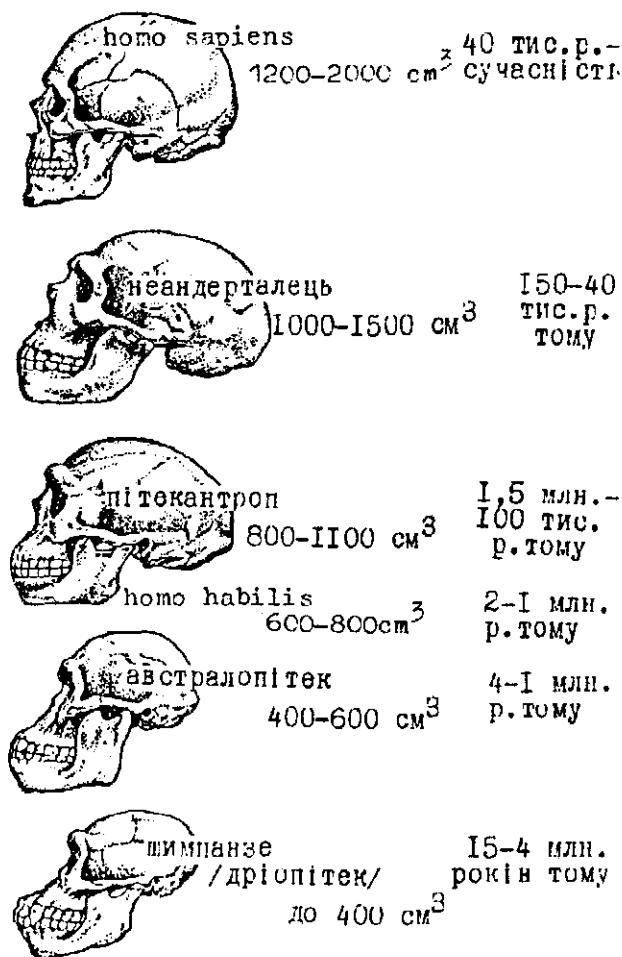

Рис. 2. Формування людини за даними антропології.

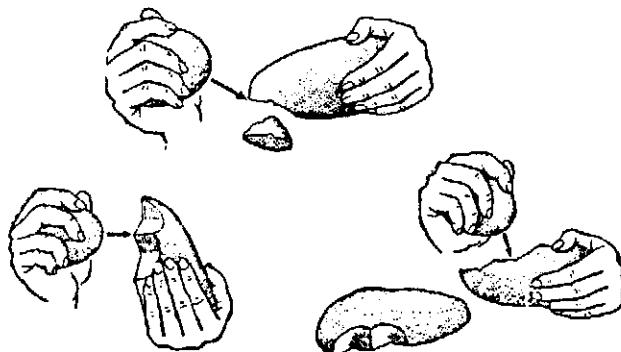

Рис. 3. Виготовлення найдавніших галькових знарядь.

кістки яких знайдені на стійбищах. Археологи розпізнають стоянки пітекантропів по ручних рубилах — масивних, двобічно оббитих крем'яних знаряддях мигдалеподібної форми з кременю (рис. 1).

На стадії пітекантропа наші пращури розселилися з Африки на Близький Схід, у південні регіони Азії та Європи. В останній вони з'явилися близько 1 млн. р. тому, про що свідчать рештки їхньої життєдіяльності в гроті Валоне на Середземноморському узбережжі Франції та на деяких інших місцезнаходженнях Південної і Центральної Європи, у тому числі на стоянці Королеве в Закарпатті.

Важливу роль в освоєнні помірної зони Євразії відігравав вогонь, який достаточно був приборканій саме пітекантропами. Вогнище гріло, захищало від хижаків, на ньому готували їжу, гостили списи. Вогонь дозволив нашим пращурям розселитися з теплої Африки далі на північ в Євразію, де близько 1 млн. р. тому почало відчуватися холодне дихання льодовика. Розселення на менш сприятливих для життя, порівняно з теплою і багатою на їжу Африкою, територіях, вимагало від пітекантропів більших розумових зусиль, стимулювало розвиток їхнього мозку. Деякі дослідники відзначають дещо більший об'єм черепів у пітекантропів та неандертальців Євразії, порівняно з їхніми сучасниками з Африки.

Пітекантропи зникли близько 100 тис. років тому, поступившись місцем прогресивнішому різновиду наших пращурів — неандертальцю. Останній мав нижчий від сучасної людини зріст, але дуже масивний скелет і корінасту статуру. Це свідчило про неабияку фізичну силу неандертальця. Найбільше примітивних, архаїчних рис зберігав його череп, об'єм якого коливався між 1200—1600 см³. Розвиток надбровних дуг та потиличної частини поєднувався з низьким похилим лобом. Останнє свідчило про недорозвиненість лобних долей мозку, що відповідають за складне, асоціативне мислення, а також містять центри гальмівних процесів. Іншими словами, неандертальці, порівняно з сучасними людьми, мали обмежені розумові можливості і були

нездатні до складного абстрактного мислення. Разом з тим нерозвиненість центрів гальмування робило їх збудливими та агресивними, що при великій силі неандертальців зумовлювало часті і кровопролитні сутички в їхніх праобщинах (рис. 4).

Неандертальці досить щільно заселили Африку та Євразію за винятком північних районів Європи та Сибіру, що були вкриті льодовиками. Зараз відомо понад 500 місцезнаходжень кісток неандертальців. Стоянок з їхніми крем'яними знаряддями до-

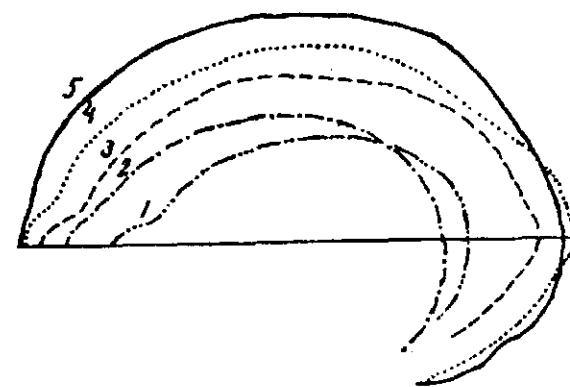

Рис. 4. Контур черепу дріопітека (1), австралопітека (2), пітекантрона (3), неандертальця (4) та людини розумної (5).

сліджено в кілька разів більше. Техніка обробки кременю піднялася на вищий щабель розвитку порівняно з пітекантропами. Якщо рубила останніх виготовлялися шляхом двобічної оббивки цілих крем'яних гальок, то неандертальці виготовляли знаряддя із спеціально зроблених заготовок — крем'яних відщепів. Останні відбивалися з гальок, які археологи звуть ядрищами або нуклеусами. Ядрища за часів неандертальців мали дисковидну форму (рис. 1), а зняті з них відщепи, як правило, були трикутних обрисів. Тому знаряддя неандертальців найчастіше мали трикутну форму. Найпоширенішими серед них були гостроконечники та скребачки (рис. 1). Виготовляли їх шляхом ретушування дрібними сколами країв відщепів.

В Європі відомі два різновиди неандертальців: ранній, більш прогресивний, наближений до *Homo sapiens* та пізній, примітивний. Останній, на думку більшості дослідників, був деградуючою гілкою гомінідів і виродився, не залишивши нащадків. Сталося це близько 30 тис. р. тому, коли досить раптово в Африці і в Південній Євразії на зміну неандертальцям прийшла людина сучасного типу. Поширення думка, що остання сформувалася десь на Близькому Сході від місцевого, досить прогресивного різновиду неандертальців і звідси розселилася в інші регіони Євразії та Африки.

Неандертальське суспільство не мало перспектив подальшого соціального розвитку через вищезгадані вади психіки його членів. Суттєвою перепоновою прогресу був не тільки не здатний до складних розумових операцій мозок, але й легка збуджуваність та агресивність неандертальців через нерозвиненість відповідних центрів лобного відділу мозку. Все це викликало спалахи дикої люті та агресії в неандертальському стаді з важкими, смертельними наслідками. Особи з розвиненішим мозком і врівноваженим характером мали більше шансів на виживання. Так, механізми природного та соціального відбору впливали на розвиток мозку неандертальця в бік людини розумної сучасного типу. Лише остання є власне людиною. Усі попередні форми гомінід (людина вміла, пітскантроп, неандертальець) були людьми на стадії формування.

Homo sapiens (людина розумна) відрізняється від своїх пращурів тендітнішою конституцією, меншою силою, зате великим об'ємом мозку (до 2000 см³) з розвиненими лобними долями, які є досконалими інструментами складної розумової діяльності. Структура черепа свідчить про більш покладистий, врівноважений, порівняно з неандертальцями, характер *Homo sapiens*, що робили його суспільною істотою. У популяції людей відбувається заміна природного відбору соціальним. Колективізм людини стимулював розвиток мовного апарату, що зумовило формування виступаючого підборіддя. В цей же час через розвиток лобного відділу мозку деградус надбрівний виступ і зникає такий архаїчний елемент обличчя наших пращурів як прогнатизм — виступаючі вперед верхня та нижня щелепи. Так сформувався вертикальний профіль обличчя сучасної людини.

Досконалій мозок *Homo sapiens* зумовив підняття суспільства та культури на незрівнянно вищий, порівняно з попередніми, щабель розвитку. Здатність людини розумної до абстрактного мислення спричинила виникнення мистецтва, релігії, міфотворчості. З'являються найдавніші календарі, народжується лічба.

Небувалий прогрес простежений археологами в матеріальній культурі. Якщо неандертальець користувався нечисленними універсальними знаряддями, то за часів *Homo sapiens* з'являється велика кількість спеціалізованих різноманітних знарядь з кременю. Це скребачки для обробки шкіри, різці для роботи з кісткою, різноманітні наконечники списів, ножі для різання м'яса, дерева, шкіри, проколки для шиття одягу та взуття, сокири для рубання дерева та кістки і багато інших. Визначальною особливістю крем'яних виробів людини розумної є масове застосування для виготовлення знарядь праці вузьких і довгих крем'яних платівок, знятих з призматичного нуклеусу. Як наслідок, знаряддя з мисливських стоянок цього періоду мають характерні видовжені пропорції ретушованих платівок з паралельним органінням.

Ще однією археологічною ознакою мисливських стоянок *Homo sapiens* є поширення різноманітних кістяних знарядь — голки, шила, лощила шкіри, різноманітні наконечники списів та гарпунів, руків'я різних інструментів тощо. Поширюються статуетки жінок, тварин, гравійовані зображення тварин, людей, орнаменти і т. п. З кісток великих тварин, перш за все мамонтів, починають будувати житла.

Зауважимо, що запропонована стадіальна картина антропогенези є спрощеною схемою складного і багато в чому загадкового процесу трансформації мавпи в людину. На нижній ділянці цього довгого і звилистого шляху паралельно розвивалося кілька різновидів людиноподібних істот, більшість яких вимирили, не лишивши нащадків. Як правило, представники попереднього типу наших пращурів довго жили поряд з прогресивнішими різновидами «АРХЕОЛОГІЯ», № 2, 1996 р.

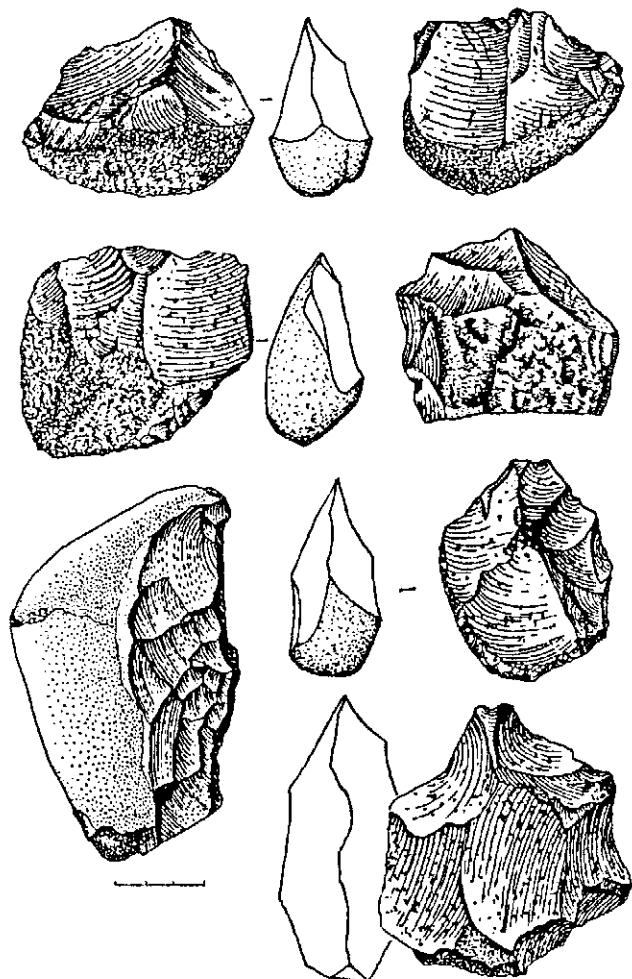

Рис. 5. Найдавніші кам'яні знаряддя в Україні. Галькові знаряддя з нижніх шарів стоянки Королеве у Закарпатті, що датується 1 млн. років тому.

соціальної організації, виробництвом найдавніших знарядь праці, внаслідок чого постала людина примітивна. Під час другого стрибка людський розум піднявся на якісно вищий щабель і *Homo primitigenius* трансформувався у власне людину *Homo sapiens* (рис. 1).

Археологічна періодизація найдавнішої історії людства побудована з врахуванням палеоантропологічної періодизації процесу антропогенези. Епос *Homo habilis* (2—1 млн. р. тому) відповідає археологічна епоха Олдовай, часу існування пітекантропів (1 млн.—100 тис. р. тому) — ашель, неандертальців (100—35 тис. р. тому) — мустє. Три вищезгадані періоди об'єднані назвою ранній палеоліт. Пізній палеоліт почався з поширенням *Homo sapiens* (рис. 1).

Описані вище ранні етапи антропогенези протікали за межами Європи в Африці та в Південній Азії. Уперше Європу заселили ранні пітекантропи близько 1 млн. р. тому (гrot Валоне на півдні Франції та ін.). Кістки найдавніших в Європі людських істот, знайдені у Вертешслеш (Угорщина) та Гейдельберзі (Німеччина), належали пітекантропам. Приблизно в цей же час, можливо трохи пізніше, пращури людини з'являються на теренах України (рис. 5).

Як відомо, в усі історичні епохи північ Євразії відставала у своєму розвитку від півдня. Саме через Україну, яка займає крайній південний захід

гомінід, нерідко полюючи один на одного. Так, *Homo habilis* довго існував поряд з австралопітеком, пітекантроп — з *Homo habilis*, неандертальце — з пітскантропом, а *Homo sapiens* — з неандертальцем.

Підводячи підсумок історії формування людини можна зробити висновок, що остання входить до загону приматів (мавп), в якому виокремлюються сімейства людино-подібних мавп (дріопітеки, шимпанзе, горили, орангутанги, гібони) та гомінід (*Homo habilis*, пітекантропи, неандертальці, *Homo sapiens*). Гомініди діляться на два роди: *Homo sapiens* (власні люди) та *Homo primitigenius* (*Homo habilis*, пітекантропи, неандертальці). В антропогенезі простежуються два великі стрибки: від людиноподібної мавли до примітивної людини і від останньої до людини сучасного типу. Перший з них знаменувався зародженням мислення, мови,

Східної Європи прогресивні Середземномор'є та Близький Схід, впливали на східну частину Європейського континенту. Найдавніші людські істоти заселили Європу, зокрема Україну, саме з півдня.

Є два південні шляхи в Україну в обхід Чорного моря — західний через Балкани та східний через Кавказ. Однак кавказький шлях в епоху антропогенезу був заблокований кумо-маницькою протокою, яка з'єднувала Каспійське море з Чорноморським бассейном. Тому перші люди прийшли в Україну через Балкани та Центральну Європу. Недаремно найдавніші сліди перебування пралюдей в Україні досліджені в нижньому шарі стоянки Королеве в Закарпатті, що датується близько 1 млн. р. тому (рис. 5).

Дещо пізнішими є інші стоянки пітекантропів ашельської епохи України: Рокосове в Закарпатті, середні шари Королеве, Лука-Врублівецька на Дністрі, Амвросіївка в Донбасі, місцезнаходження з гальковими знаряддями та рубилами у передгір'ях Криму (Бодрак I—III, Чокмакли, Кара-Куш I, IV та інші).

Численнішими в Україні є стоянки неандертальців мустьєрської доби (100—40 тис. р. тому). Особливо багато їх досліджено в печерах гірського Криму: Кіїк-Коба, Чокурча, Шайтан-Коба, Вовчий Гrot, Старосілля, Ак-Кая, Заскальне, Кабазі, Пролом та ін.). Більшість з них мають кілька шарів культурних решток мустьєрського часу, а на деяких знайдені навіть кістки неандертальців (Кіїк-Коба, Заскальне V).

Окремі мустьєрські стоянки відомі в Закарпатті (верхні шари Королевого, Рокосового), в Подністров'ї (нижні шари Молодови I та V, Кормань IV), на Житомирщині (Житомирська, Рихта), в Надпорожжі (Орел), в Донбасі (Антонівка 1, 2, Білокузминівка) та ін.

Якщо пам'яток ашельського часу в Україні нараховується не більше 30, мустьєрського — 200, то стоянок *Homo sapiens* пізнього палеоліту відомо близько 1000. Це свідчить про зростання населення України протягом давньокам'яної доби. Пізньопалеолітичні стоянки України, що датуються 35—14 тис. р. тому, концентруються в кілька територіальних груп: Кримська (Сюрень I, Буран-Кая), степова (Кайстрова Балка, Осокорівка, Дубова Балка, Ворона), дністровська (верхні шари Молодови I, V, Кормань IV), Волинська (Городок I—II, Бармаки), середньодніпровська (Мезін, Добранічівка, Межиріч, Радомишль, Кирилівка, Гінці, Семенівка).

Кінець періоду антропогенези, або формування власне людини, в цілому збігається з кінцем давньокам'яної доби (палеоліту). Останній розпочався з виготовлення найдавніших знарядь першими людськими істотами 2—3 млн. р. тому і закінчився 10 тис. р. тому з кінцем льодовикової епохи.

Рекомендована література

- Агуста Й., Буриан З. Жизнь древнего человека.— Прага, 1960.
- Алексеев В. П. Становление человека.— К., 1984.
- Алексеев В. П., Першиц А.И. История первобытного общества.— М., 1990.
- Археология Украинской ССР.— К., 1985.— Т. 1.
- Давня история Украины.— К., 1994.— Т. 1.
- История первобытного общества.— М., 1986.— Т. II.
- Колосов Ю. Г., Степанчук В. И., Чабай В. П. Ранний палеолит Крыма.— К., 1993.
- Смирнов С. В. Становление основ общественного производства.— К., 1983.
- Семенов Ю. И. На заре человеческой истории,— М., 1989.
- Сегеда С. П. Основы антропологии.— К., 1995.
- Линблад Я. Человек — ты, я и первозданный.— М., 1991.
- Несторук М. З. Происхождение человека.— М., 1970.

Одержано 15.03.96.

ДО МЕТОДИКИ АРХЕОЛОГІЧНИХ ДОСЛІДЖЕНЬ

КОМП'ЮТЕРИ ТА КАРТОГРАФІЯ НА МІНОЙСЬКОМУ ОСТРОВІ ПСІРА У ГРЕЦІЇ

Л. Онишкевич

Протягом минулого десятиліття археологи античної Греції все частіше застосовують найновішу технологію для записування інформації, здобутої завдяки розкопкам. Електронні теодоліти та комп'ютери спеціально адаптовані до вимог прецизійного записування тривимірних координат пам'яток, нанесення на карту архітектурних споруд та топографічного визначення околиці даних розкопок. На острові Псіра, на розкопках мінойського поселення, за такою технологією (хоч і не найновішою)¹ аналізують і розробляють нові інформації.

Псіра — це невеликий острів довжиною два кілометри, розташований за два кілометри від північно-східного узбережжя о. Кріт в Егейському морі (рис. 1; 2). Як і на самому Кріті найширше тут представлені культурні періоди мінойської доби. Але на Псірі не було палаців, таких як у Кнососі, Фестосі, Агії Тріяді², а лише торговельне містечко і порт. Псіра має добре влаштований малий порт з південної сторони, навпроти берега Кріту, він майже єдиний.

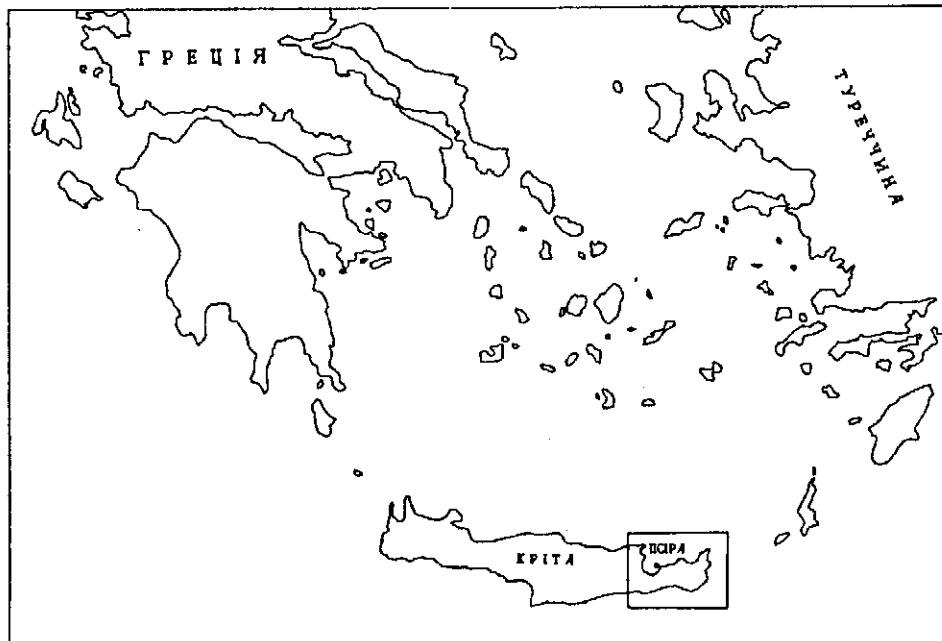

Рис. 1. Карта Греції.

© Л. ОНИШКЕВІЧ, 1996

Рис. 2. О. Псіра на карті східного кінця Мірабельської затоки о. Кріту.

ний з існуючих на північно-східному березі Кріту, може захиstitи човни від сильного північного вітру³.

Хоча сухий клімат острова Псіра не дуже сприяв розвитку сільського господарства, в бронзовій добі поселення тут розвивалося на економічній базі торгівлі, рибальства, тваринництва, та виробництві кам'яних ваз⁴. Масмо тут культурні пам'ятки вже від третього тисячоліття, і в ранньому мінойському періоді IIБ і III було багато кераміки, типової для Кріту. У середньо-мінойському періоді поселення зростає, а найбільшого розміру досягає в пізньо-мінойському I періоді, коли численність імпортів свідчить про його торговельні функції⁵. Поселення сконцентроване на північно-східній стороні порту (рис. 3), але в пізньо-мінойському IБ поширюється на південно-західну ча-

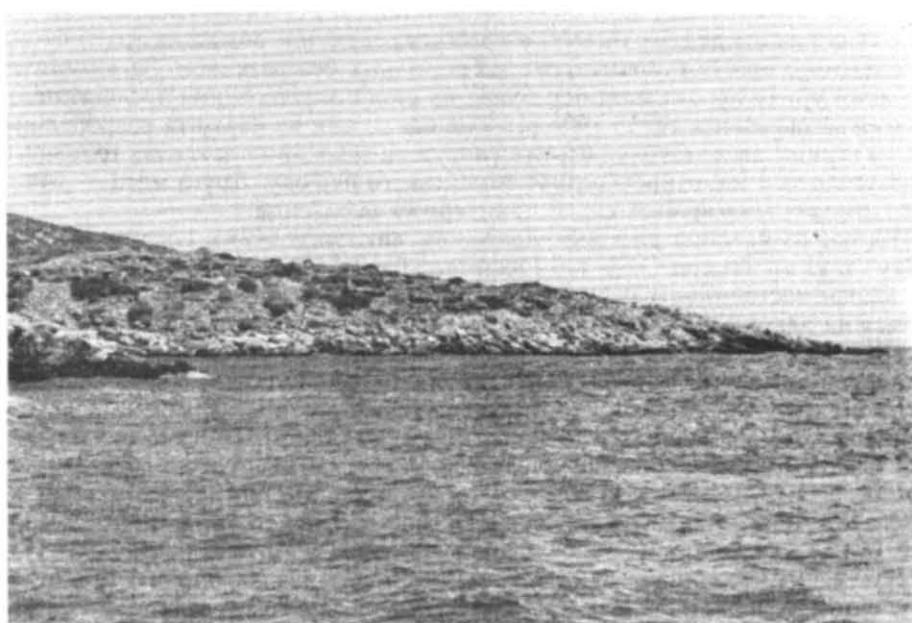

Рис. 3. Головне поселення Псіри.

Рис. 4. Топографічна команда з теодолітом на Псірі.

стину і далі. Наприкінці цього періоду (1550 або 1450 до н. е.)⁶ містечко загинуло, як і всі поселення на Кріті. В пізньо-мінойському III, Псіра на деякий час відродилася, але згодом знову загинула. У візантійському періоді (6—8 ст. н. е.) острів знову відродився, та відтоді землі його лише мінімально використовувались для розвитку сільського господарства, скотарства, рибальства. Так само слабко розвивались можливості порту.

На початку 20-х рр. Річард Сігер із Університетського Музею у Філадельфії здійснив невслікі за обсягом розвідкові розкопки Мінойського поселення та цвинтаря Псіри⁷. Розкопки продовженні в 1985 р. як спільний американсько-грецький проект («синергасія») на чолі з Філіпом П. Бетанкортом та Костісом Даварасом. З 1986 по 1991 р. роботи концентрувались на головній частині поселення — північно-східній стороні порту. Решта поселення поки що розкопана лише в деяких місцях, в пробних ровах, але домашня архітектура та поховання простежуються дуже добре, навіть без розкопок. За вимогами грецького уряду проект нині перебуває на стадії опрацювання дослідженого. Головна мета сезонів 1993 і 1994 р. — це нанесення на карту та розроблення архітектурних рисунків мінойських споруд на південний захід від головного півострова, та у цвинтарі середньо-мінойського періоду. Друга мета — започаткування топографічної карти цвинтаря та поселення.

Під час здійснення розкопок археологи використовують електронні теодоліти, такі як Topcon GTS-303 Electronic Total Station (рис. 4). Технологія передбачає застосування інфра-червоного випромінювання. Промінь спрямовується на певний пункт, де закріплено шест зі світловідбиваючою призмою. Промінь відбивається від цієї призми та повертається до теодоліта, у якому комп'ютер прецизно вимірює віддалу та кут до того пункту та вираховує азимут. Спочатку треба виробити для теодоліта його власну позицію в географічній сітці даної околиці та зоріснтувати на північ. Це легко можна зробити завдяки геометрії на папері, але теодоліт, за допомогою малого комп'ютера робить це сам, — швидко та точно. Комп'ютерні програми (такі як Surfer, PC Amp, і Tora) дають змогу відразу визначити тривимірні координати будь-якого пункту (північ, схід, висота над рівнем моря). Комп'ютер записує всі ці координати. Цю інформацію можна переформувати для того, щоб видрукувати «карту» всіх пунктів. За допомогою топографічної програми (Tora) можна створити топографічну карту.

Таким чином створена топографічна карта гори та балки цвинтаря, де розсіяні поховання середньо-мінойського періоду (рис. 5). «Цвинтар» розта-

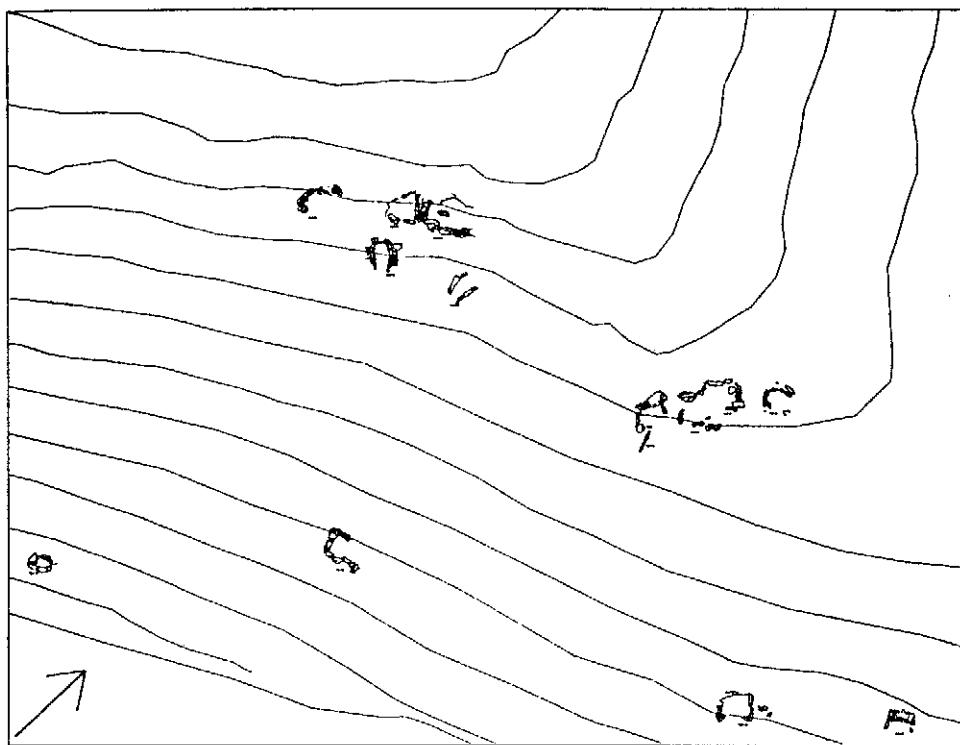

Рис. 5. Топографічна карта цвинтаря на Псірі, з похованнями середньо-мінойського періоду.

шований на півострові, на південний захід від поселення. Координати такої карти можна обернати під різними кутами для створення найбільш тривимірного ефекту (рис. 6). За такою картою можна краще зрозуміти та ілюструвати положення цих поховань на тлі природного оточення і топографії острова.

Тривимірні координати, здобуті електронним теодолітом та комп'ютером, також уможливлюють і точні архітектурні рисунки. Так створено, наприклад, рисунок поховань 11 та 13 (рис. 7): спершу здобуто точні координати пунктів на всіх кам'яних стінах, після чого більш точно можна докреслити від руки поодинокі камені цих стін, як у плані, так і в розрізі. Висота стін

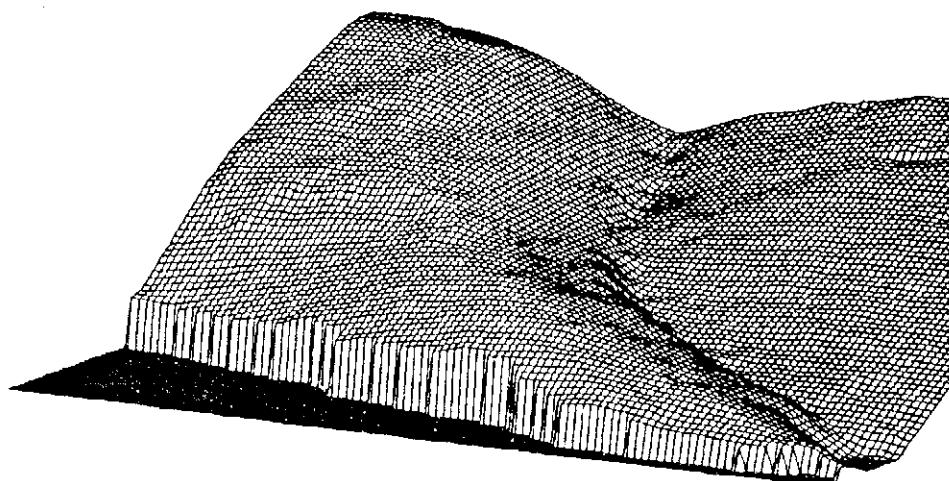

Рис. 6. «Тривимірна» ілюстрація топографії цвинтаря на Псірі.

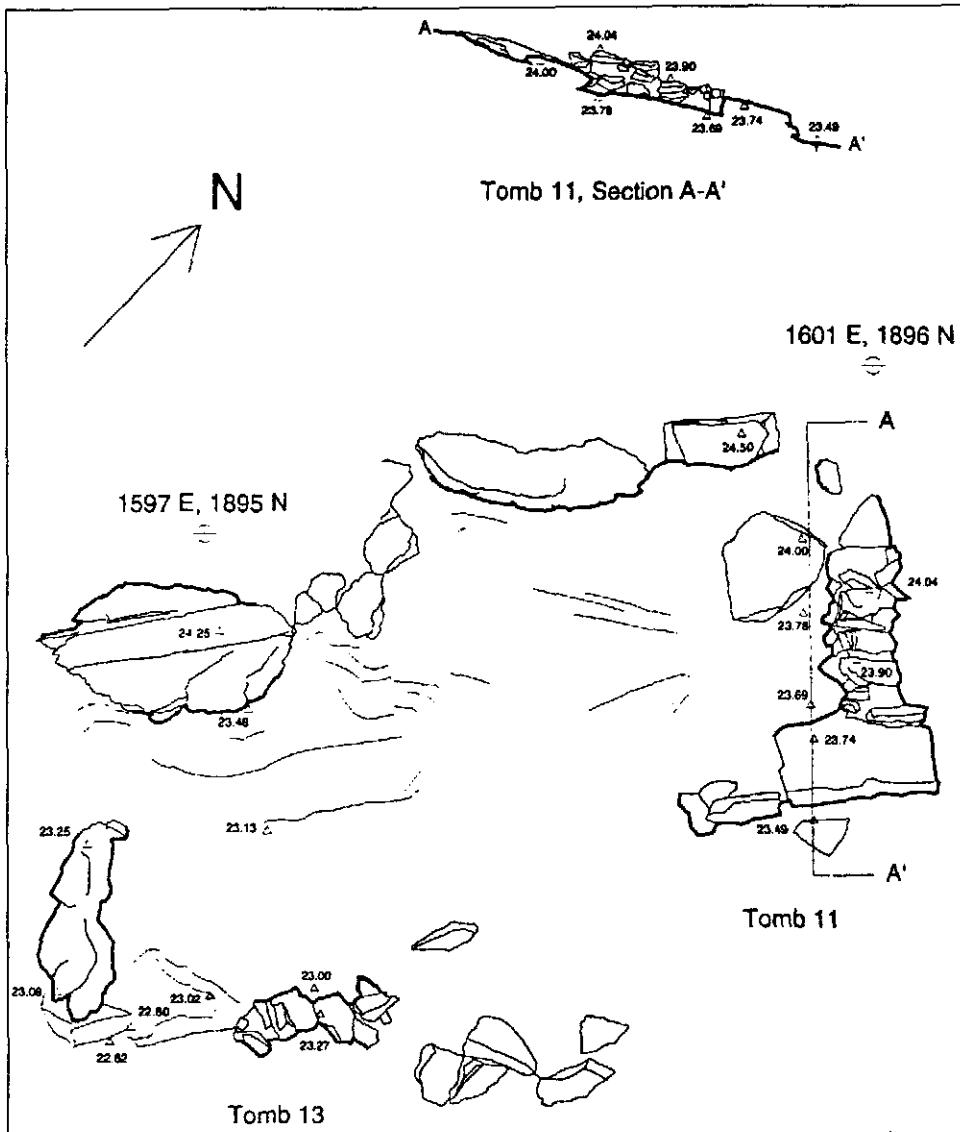

Рис. 7. Поховання 11, 13 на Псірі — план та розріз.

також точно виміряна. Коли всі споруди викреслені, їх можна легко скласти разом у точну карту цілого цвинтаря або поселення, де кожна споруда має абсолютно місце відносно всіх інших споруд. Що одна комп’ютерна програма, Auto-CAD, може створити таку карту у різних «поверхнях» або «шарах»; можна зробити окремий шар для кожного археологічного періоду, або окремі шари для архітектурних споруд та для топографічних карт і т.д. На рис. 7 окремі шари створені для зовнішніх ліній споруд, детальних ліній каменів або материка, і визначення висоти пунктів. При такій деталізації відразу можна визначити: котрі поверхні показувати разом на одній карті, а котрі «заховати». Комп’ютер тоді друкує ці шари в різних кольорах, або в лініях різної товщини. Наприклад, на цьому рисунку можна було видрукувати лише одне поховання або два, разом із розрізом або без нього, лише обрис стін, або всі деталі. У такий спосіб можна легко ілюструвати різні спостереження щодо структури та плану мінойського цвинтаря і поселення, та їх положення на скелях понад портом і берегом.

Типовим для мінойської та й взагалі для грецької архітектури є те, що домашні та поховальні споруди на Псірі добре вписуються у природні стрімкі

схили навколошнього ландшафту. Довгі та грубі стіни, збудовані впоперек схилу гори, утворюють малі тераси, оскільки величина природних терас на материкову недостатня для вимог будівлі. Менші стіни в домашніх спорудах вимуровані криво чи рівно відносно до цих терасних стін, залежно від того як дозволяє материк.

Існують також інші варіанти використання вище описаних комп'ютерних програм. Наприклад, можна оперувати різними статистичними даними та ілюструвати результати в графічній формі. Так, у цьому проекті можемо за класи в комп'ютерну програму всі дані про знахідки з усього острова, та за хвилину видрукувати карту, яка проілюструє розподіл всієї кераміки ранньомінойського ІІ періоду на цвінтари на Псірі, або ж пункти знаходження всіх кам'яних виробів. Є й інші можливості, і ми намагаємось використовувати їх у проекті, оскільки потенціал таких комп'ютерних програм ще далеко не вичерпаний.

Примітки

¹ David Gilman, Benjamin C. Schoenbrun. A computerized architectural and topographical survey of Ancient Corinth // Journal of Field Archaeology. — № 2. — 1993. — P. 177—190.

² Oliver Dickinson. The Aegean Bronze Age // Cambridge University Press. — New York, 1994; Costis Davaras. Guide to Cretan Antiquities // Noyes Press. — New Jersey, 1976; James Walter Graham. The Palaces of Crete // Princeton University Press. — Princeton. — 1987; Philip P. Betancourt. The History of Minoan Pottery // Princeton University Press. — Princeton. — 1985.

³ Philip P. Betancourt. Excavations at Pseira, 1985 and 1986 // Hesperia.— № 3.— P. 207—225.

⁴ Philip P. Betancourt. The Stone Vessels of Pseira // Expedition. — № 3. — 1990. — P. 15—21; Philip P. Betancourt. Minoan Objects Excavated from Vasiliike, Pseira, Sphougaras, Priniatikos Pyrgos, and Other Sites.— University Museum Monograph 47. — Philadelphia.— University Museum Press.— University of Pennsylvania, 1983.

⁵ Phillip P. Betancourt. The Stone Vessels... — P. 15.

⁶ Про проблеми хронологічного поділу бронзової доби в Егейському морі, див.: Betancourt. Philip P. The History... — P. 17—20; O. Dickinson. Op.cit. — P. 9—22.

⁷ Richard B. Seager. Excavations on the Island of Pseira, Crete. 1906—1907 // Anthropological Publications. — Vol. 3. — № 1. — Philadelphia: University Museum.— University of Pennsylvania, 1910.

Одержано 14.06.95

НОВІ ВІДКРИТТЯ І ЗНАХІДКИ

НОВОЕ НАДГРОБИЕ РИМСКОГО СОЛДАТА С НЕКРОПОЛЯ ХЕРСОНЕСА ТАВРИЧЕСКОГО

Е. Я. Туровский, А. А. Филиппенко

В 1995 г. в Национальный заповедник «Херсонес Таврический» поступила каменная плита с рельефным изображением и латинской надписью. По словам лиц, нашедших плиту, памятник был обнаружен за пределами заповедника, неподалеку от раскопанного участка западного некрополя Херсонеса*. Характерно, что до сих пор подавляющее большинство надгробий римских военных из Херсонеса найдены на южном участке городского некрополя и участке, примыкающем к Карантинной бухте¹.

Сохранилась большая часть плиты. Состоит она из двух, почти равных фрагментов. Ширина плиты — 0,73, толщина — 0,17, сохранившаяся высота — 1,10 м (рис. 1). Памятник выполнен из нумулитового известняка местного происхождения, значительные выходы которого есть в районе Инкермана, в среднем течении р. Бельбек и других местах. Вся лицевая поверхность плиты обработана с помощью зубатки, оборотная сторона и боковые грани — зубилом и тонором.

Верхняя часть памятника выполнена в виде фронттона с акротериями по краям. В тимпане помещен бюст безбородого молодого мужчины. Очевидно, что это изображение человека, погребенного под памятником. Портрет выполнен довольно схематично, нижняя часть его повреждена. Под тимпаном три розетки, обрамленные в круг. Две боковые розетки — одинаковые (шестилепестковые), а средняя — меньших размеров (трехлепестковая). Ниже — арка, опирающаяся на пилasters (из которых сохранилась одна — левая). Пилasters с каннелюрами и капителью, по всей видимости, коринфского ордера.

Под аркой, между пиластрами расположена надпись. Правый край и нижний правый угол плиты утрачены, тем не менее текст надписи читается вполне отчетливо:

D M / * G * IVA * VALL
MIAES GO- / * I * SVG * VE-
7RAVLAIN— / AERES V-----
NOBE----- / ENTEP-----

Надпись выполнена четко, треугольным резцом. Высота букв в основном выдержана во всех рядах. При этом количество букв в строках колеблется: их горизонтальный размер то сильно растянут (второй ряд), то напротив — сжат (восьмой ряд). В целом, на наш взгляд, работу выполнил достаточно профессиональный резчик.

Палеографические особенности шрифта надписи весьма оригинальны. Характерна буква А без горизонтальной гасти. Подобное начертание буквы известно на некоторых римских памятниках из Херсонеса² и его округи³. Буква I, с высоко поднятой и склоненной вниз гастью (похожа на греческую I в ретроградном исполнении) имеет аналогии как в Нижней Мезии, так и в Херсонесе⁴. Буква G выполнена несколько архаически, так называемым помпейским курсивом⁵. Такое исполнение буквы прежде не встречалось Херсонесе.

Разделители между словами и сокращениями выполнены в виде декоративных листьев. Подобные разделители в виде листочков появляются в латинских надписях Северного Причерноморья не ранее II в.⁶ Существенным моментом является отсутствие апексов на концах букв, а также лигатур в тексте надписи.

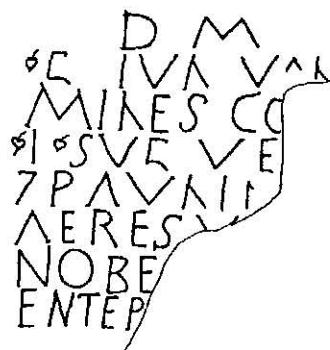
В слове *tenebiti* допущена ошибка *tenepe*. Подобную ошибку мы отыскали среди латинских надписей Нижней Мезии⁷. Палеография и другие особенности шрифта надписи, на наш взгляд, показывают, что наиболее вероятна датировка ее пределами II в.

Наибольшие сомнения вызывает интерпретация VI, VII строк надписи. Предложенный нами вариант: *aerest v[etera] po(rum)* возможен по количеству букв заполняющих лакуну, однако, аналогичных формул в латинских надписях нам отыскать не удалось. Формула эпитафии имеет ряд необычных черт. Отсутствует указание на возраст умершего и на срок его службы. Не упоми-

* Выражаем признательность Ю. Самойленко за содействие в приобретении памятника.

а)

б)

Рис. 1. Надгробие римского солдата с некрополя Херсонеса Таврического: а) фото; б) прорисовка.

наются родственники и другие лица, которые заботились о погребении. Можно предположить, что солдат не имел семьи и был похоронен за счет казны ветеранов⁸. Возможно, *acres veterorum* и есть обозначение такой казны — кассы ветеранов. Отметим попутно выдающиеся размеры памятника — на сегодняшний день это самое большое римское надгробие из Херсонеса и его округи. Вероятно, Гай Юлий Валент, будучи простым солдатом, особо отличился, за что и был отмечен командованием и товарищами, позаботившимися о достойном погребении.

В целом, мы предлагаем следующий вариант реконструкции надписи:

D(is) M(anibus)
G(aius) Iul(ius) Val(e(n)s)
miles co[h]ortis
I Sug(ambrorum) ve[t]eranae
(centuria) Paulini
aeres v[etera]
no(rum) be[ne] mer
ente (sic!) p[ro]suerunt]

Перевод: Богам Манам. Гай Юлий Валент (Валенс), солдат когорты I Сугамбрской ветеранской, центурии Павлини, на деньги ветеранов достойно заслужившему поставили.

Надпись дает ценную информацию о дислокации в Херсонесе солдат доселе неизвестного здесь подразделения римских вспомогательных войск. Чтобы уточнить датировку памятника обратимся к истории I Сугамбрской когорты.

При Августе вспомогательные войска римской армии (*auxilia*), состоявшие из перимлян, стали подразделяться на алы и когорты⁹. Одной из таких когорт, сформированных при Августе или Тиберию, который реформировал армию, стала I Сугамбрская когорта. Первоначально когорта формировалась из представителей германского племени сугамбров (сигамбров). Впервые она упоминается у Корнелия Тацита в связи с ее участием в подавлении фракийского восстания 26—27 гг. Когорта входила в состав римского отряда под предводительством Помпониуса Лабео

и отличалась своей воинственностью и свирепостью, приводившей фракийцев в ужас. Тацит называет ее *cohors Sugambrorum* (Ann. IV, 74).

Позднее когорта упоминается в воинском дипломе от 75 г. из Велико Градище (Югославия)¹⁰. После 86 г. она длительное время дислоцируется в провинции Нижняя Мезия¹¹. Пребывание когорты в этой провинции зарегистрировано в дипломе 99 г.¹². При императоре Траяне (114 г.) когорта (или ее часть) находилась в Месопотамии¹³. В дипломе 2.IV.134 г. из Капидавы (Мезия) эта когорта указана как *coh(ors) I Claudia Sugambrorum veterana*¹⁴. В 134—135 гг. когорта находится на Ближнем Востоке и участвует в подавлении иудейского восстания Бар-Кохбы¹⁵. При императоре Антонине Пии I Сугамбрская когорта была возвращена в Нижнюю Мезию, о чем свидетельствует диплом из Брестовене 157 / 158 гг.¹⁶. В конце II в. когорта вновь направлена на Ближний Восток, в Сирию, теперь уже окончательно¹⁷.

По-видимому, основным местом пребывания когорты в Мезии была Монтана (Михайловград), где найдены двусторонние клейма: *coh(ors) I Sug(ambrorum) ve(terana) / COH\I\SUG VE*¹⁸. Монтана находилась в западной части провинции и являлась центром *regio Montanensis*¹⁹. Первоначально в Монтане размещались части V Македонского легиона, в непосредственном подчинении которого находилась I Сугамбрская когорта²⁰.

После окончания Дакийских войн Траяна в 114 г. и организации провинции Дакия Эскус, главная база V Македонского легиона, перестала быть стратегическим пограничным пунктом, а сам легион, контролировавший этот участок границы, был переведен в Троезмис на востоке провинции. После его перемещения I Сугамбрская когорта остается в Монтане²¹.

На смену V Македонскому легиону в Монтану приходят части I Италийского и XI Клавдия легионов, на которые возлагается защита *regio Montanensis*²². Следовательно можно считать, что I Сугамбрская когорта была переподчинена командованию одного из этих легионов, скорее всего XI Клавдия. В пользу такого предположения свидетельствует ряд дипломов II в., в которых наряду с I Сугамбрской когортом указаны подразделения вспомогательных войск, находившиеся в подчинении командования XI Клавдия легиона. Характерно, что эти же подразделения входили в состав херсонесской вексилиации.

В дипломе из Капидавы 134 г. I Сугамбрская когорта указана вместе с I Киликийской когортой²³. В дипломе из Брестовене 157 / 158 г. вместе с Сугамбрской когортой фигурируют 1 Бракарская и 1 Ала Атекторегиана²⁴.

Военнослужащие I Килийской, 1 Бракарской, а также 1 Алы Атекторегианской когорт входили в состав Херсонесской вексилиации в последней четверти II — начале III вв. н. э. и подчинялись командованию XI Клавдия легиона²⁵.

Все вышеуказанное дает возможность полагать, что и солдаты I Сугамбрской когорты могли попасть в Херсонес вместе с военнослужащими названных подразделений и составлять вместе с ними единый отряд (*vexillatio*), который в последней четверти II в. подчинялся командованию XI лавдисса легиона²⁶.

Таким образом, I Сугамбрская когорта могла находиться в Херсонесе во второй половине II в. *Terminus post quem* пребывания когорты дает диплом из Брестовене, *terminus ante quem* — вывод этой когорты в Сирию в конце II в.

Возвращаясь к характеру исполнения надгробия и палеографии надписи, отметим его близость к надгробию кавалериста 1 Алы Атекторегианы из Балаклавы. Поверхность обеих памятников обработана зубаткой, их навершия венчают фронтоны с акротериями, в текстах эпиграфий присутствуют разделители в виде листочек, обе надписи посвящены богам Манам. На наш взгляд, большое сходство в написании букв A, D, E, M, O, P, S, V в обеих надписях. В памятнике из Балаклавы упоминаются два лица, имеющие те же имена и cognomen *Iulius Vale(n)s*, что и на публикумом памятнике. Очевидно, что вспомогательные части в Мезии II в. формировались главным образом из представителей аборигенного гето-фракийского населения. Известно, что cognomen *Vale(n)s* получает широчайшее распространение на Балканах и в Подунавье со II в.²⁷.

Отметим также следующий существенный момент. I Сугамбрская когорта, как и I Килийская имели смешанный характер, включая пехоту и кавалерию. Вероятнее всего, кавалеристы этих подразделений вместе с конницей 1 Алы Атекторегианы осуществляли патрулирование дорог и курьерскую связь между постами и опорными пунктами римских войск в Юго-Западной Таврике.

Примечания

¹ Соломоник Э. И. Латинские надписи Херсонеса Таврического.— М., 1983. — С. 10—12.

² Там же. — С.

³ Зубар В. М., Антонова І. А. Севеля О. Я. Надгробок римського кавалериста з околиці Балаклави // Археологія.— 1991.— № 3.— С. 102—107.

⁴ ISM.— Р. 283.— № 271; Соломоник Э. И. Указ. соч.— С. 66—67.— № 41.

⁵ Федорова Е. В. Введение в латинскую эпиграфику.— М., 1982.— С. 76, 78.

⁶ Зубар В. М. Нотатки з латинської епіграфіки Херсонеса і Харакса // Археологія.— 1990.— № 2.— С. 108, 109.

⁷ ISM.— Р. 311.— № 346(182).

- ⁸ Зубарь В. М. К пониманию IOSPE, I², 560 // ВДИ.— 1989.— № 2.— С. 126.
- ⁹ Словарь античности.— М., 1989.— С. 274.
- ¹⁰ Герасимова В. Дислокация на римските помошни войски в провинция Мизия от 44 до 86 г. н. э. // Археология.— 1979.— № 4.— С. 24.
- ¹¹ Там же.— С. 24.
- ¹² CIL, XVI, 44; Beneš J. Auxilia in Moesia atque in Dacia.— Praha, 1978.— Р. 51.
- ¹³ Герасимова.— Цит. съч.— С. 24.
- ¹⁴ Sarnowski J. Woisko rzymskie w Mezji Dolnej i na Północnym wybrzeżu morza Czarnego.— Warszawa, 1983.— S. 74.
- ¹⁵ Beneš J. Op. cit.— Р. 51.
- ¹⁶ Roxan M. M. Roman Military Diplomas 1954—1977.— London, 1978.— Р. 72.
- ¹⁷ Герасимова В. Цит. съч.— С. 24.
- ¹⁸ Mrozewicz L. Rozwój ustroju municypalnego a postępy romanizacji w Mezji Dolnej-Poznań, 1982.— S. 74.
- ¹⁹ Sarnowski T. Op. cit.— S. 98.
- ²⁰ Ibid.
- ²¹ Mrozewicz L. Op. cit.— Р. 73.
- ²² CIL, XVI, 78.
- ²³ Roxan M. Op. cit.— Р. 72.
- ²⁴ Зубарь В. М. Херсонес Таврический и Римская империя.— К., 1994.— С. 50—54, 65—67.
- ²⁵ Там же.— С. 51.
- ²⁶ Там же.— С. 88.

Одержано 15.03.96

СКАРБ МЕТАЛЕВИХ ВИРОБІВ ДОБИ ПІЗНОЇ БРОНЗИ З с. КВАСОВЕ ЗАКАРПАТСЬКОЇ ОБЛАСТІ

Й. В. Кобаль

У січні 1976 р. під час земляник робіт на північно-західній околиці с. Квасове Берегівського району Закарпатської області урочищі під назвою «Підлопошгедь» був знайдений скарб бронзових предметів¹. Металеві вироби містилися у глиняній посудині, яка залягала на глибині 0,7 м від сучасної поверхні. Знахідка була передана до місцевої школи, а згодом потрапила до Ужгородського державного університету.

Скарб складався з глиняного горщика, 5 наконечників списів, 5 браслетів, 2 серпів та однієї бойової сокири загальною вагою 1,2 кг. Нижче подається опис знайдених речей.

1. Невеликий горщик чорного кольору банкоподібної форми*.
2. Наконечник списа з ромбовидним пером і рельєфними підняттями з обох боків крильцят. Посередині пера тягнуться три ребра, двоє з яких, дутовидно згинаючись, завершуються біля його основи, а третє — центральне — переходить у втулку. Остання порожниста, кругла у перетині, з двома отворами для кріплення у верхній третині. Поверхня наконечника добре оброблена, ливарні рубці зачищені. Довжина наконечника — 19,2, максимальна ширина пера — 3,5, діаметр втулки — 2,5 см (рис. 1, І).

* Посудина, на жаль, втрачена.

3. Такий же за типом і формою наконечник списа. Він вкритий зеленою патиною з плямами іржі. Краї пера пошкоджені. Ливарні рубці на втулці незачищені, що разом із залишим металом кріпильним створм робить маломовірним використання наконечника за призначенням. Довжина його — 15,5, максимальна ширина пера — 3,4, діаметр втулки — 2,3 см, (рис. 1, 2).

4. Наконечник списа із зігнутими краями пера. Всі інші ознаки зближують його з двома вищеописаними екземплярами. Перо збереглося добре, натомість втулка несе на собі сліди ливарного браку, які виявляються не тільки у незачищенні ливарних рубців, але і у тому, що деякі місця взагалі не залишили металом. Довжина предмета — 15,3, максимальна ширина — 3,2, діаметр втулки — 1,7 см (рис. 1, 3).

5. Подібний до попереднього наконечник. Поверхня його дуже груба, вкрита Ідкою, зеленою патиною із синіми накипами шлаку. Краї пера пошкоджені, ливарні рубці незачищені. Довжина — 12,7 см, ширина пера — 3,3 см, діаметр втулки — 1,7 см (рис. 1, 4).

6. Наконечник списа листоподібної форми. Предмет різиться від інших наявністю великої кількості ливарних дефектів, які виключають можливість його використання. Довжина наконечника — 11,6, максимальна ширина — 2,5, діаметр втулки — 1,5 см (рис. 1, 5).

7. Браслет бронзовий, відкритого типу, округлої форми. Поверхня предмета вкрита світло-зеленою патиною і орнаментована поперечними насічками. В окремих місцях на браслєті помітні сліди запоштованості, які виникли в результаті тертя. Діаметр браслету — 7,5 × 7,3, товщина посередині — 0,8 см (рис. 1, 6).

8. Аналогічний браслет. Діаметр — 7,2 × 7,0, максимальна товщина — 0,8 см (рис. 1, 7).

9. Такий же за типом і формою браслет. Поперечні насічки, однак, вкрайують поверхню не повністю, а лише в окремих місцях і через певні проміжки, утворюючи сім груп. Діаметр браслету — 7,5 × 7,4, товщина — 0,7 см (рис. 1, 8)*.

10. Браслет бронзовий, відкритого типу, овальної форми. Поверхня його гладка, вкрита світло-зеленою патиною, неорнаментована. Кінці браслета трохи зігнуті, рівнозрізані. Діаметр — 8,0 × 6,67 см, товщина — 0,9 ст. (рис. 1, 9).

11. Близький до попереднього браслет, але його кінці сходяться. Діаметр браслета — 7,4 × 6,2, товщина — 0,8 см (рис. 1, 10).

12. Серп із бронзи. Характеризується гудзиковим кріплінням у вигляді невеличкого конусоподібного виступу на п'ятці і слабозігнутим лезом, нижня частина якого пласка, а на верхній тягнеться укріплююче ребро. Сліди підточування на лезі свідчать про використання серпа у роботі. Довжина серпа — 13,8, ширина леза коливається в межах 0,7—1,5 см (рис. 1, 11).

13. Бронзовий серп схожий до вище описаного, але з вищим конусоподібним виступом на п'ятці і на жалобом верхній частині леза, вздовж ребра. Довжина — 11,4, ширина 0,7 — 1,5 см (рис. 1, 12)**.

14. Невелика бойова сокирка цибулеподібної в профілі форми з видовженим гребенеподібним обухом. Передня частина останнього має вигляд дзьоба, а задня видовжена, несе з обох боків два напівкруглі виступи для крашої фіксації держака. Втулка кругла, лезо майже пряме, чотирикутне у перетині і поступово розширяється у напрямі вістря. Предмет гладкий, поверхня його вкрита світло-зеленою патиною. Довжина сокирки — 11,7, довжина обушної частини — 9,6, діаметр втулки — 1,6, ширина вістря — 2,6 см (рис. 1, 13)***.

Як видно з опису, квасівський скарб у кількісному відношенні невеликий, але за складом досить різноманітний. Він включає наконечники списів, браслети, серпи та бойову сокирку. Наконечники можна поділити на три групи. До першої належать два екземпляри з пером ромбоподібної форми (рис. 1, 1, 2). Друга група представлена наконечниками з зігнутими краями (рис. 1, 3, 4). До третьої входить і наконечник списа листоподібної форми (рис. 1, 5). Подібні вироби були значно поширені у скарбах доби пізньої бронзи північно-східної частини Тисо-Дунайського басейну. Аналогії їх першому варіанту знаходимо серед бронзових речей із Тисападан⁴, Араняш⁵, які угорський дослідник Т. Кеменеці датує періодом БД (за Рейнеке)⁶. Наконечники списів із зігнутими краями пера трапляються в опайському горизонті скарбів⁷. Невеликий наконечник листоподібної форми близький аналогічним предметам із Закарпаття⁸, Угорщини⁹, Румунії¹⁰ та Східної Словаччини¹¹.

Кількісно рівну групу з наконечниками становлять браслети (рис. 1, 6—10). Залежно від конфігурації і наявності чи відсутності орнаментації вони поділяються на два варіанти. До першого входять браслети округлої форми, орнаментовані поперечними насічками, причому в одному випадку спостерігається їх групування через певні проміжки (рис. 1, 8). Хронологічно такі браслети належать до періоду БД-ГА (за Рейнеке) хоч трапляються і пізніше¹². Аналогічні вироби відомі у скарбах Фельнесвожолца¹³, Чехелуц¹⁴, Ардуд¹⁵, Діброва¹⁶, Чинадієво¹⁷ та багатьох інших. Браслети другого варіанту еліпсоподібні за формулою, неорнаментовані. Аналогічні їм є у багатьох скарбах доби пізньої бронзи¹⁸.

Знаряддя праці представлені двома серпами з гудзикоподібним кріплінням (рис. 1, 11, 12). Цей тип найхарактерніший для ареала, що охоплює верхів'я Тиси та долину Сомеша¹⁹. Він з'являється уже в середньому бронзовому віці і продовжує існувати до ранньозалізного часу²⁰. Шо ж стосується бойової сокирки з гребенеподібним обухом і прямим, видовженим лезом, то можна вказати на його близькість до знахідок із Абауйсантов²¹, Шайновамош²², Батирч²³, Валеа ду Міхай²⁴, Діброва²⁵, Прилипче²⁶. Перші бойові сокири цього типу з'являються у середньому

* Браслети, позначені номерами 8, 9 — втрачені.

** Обидва серпи опубліковані.

*** Опублікований.

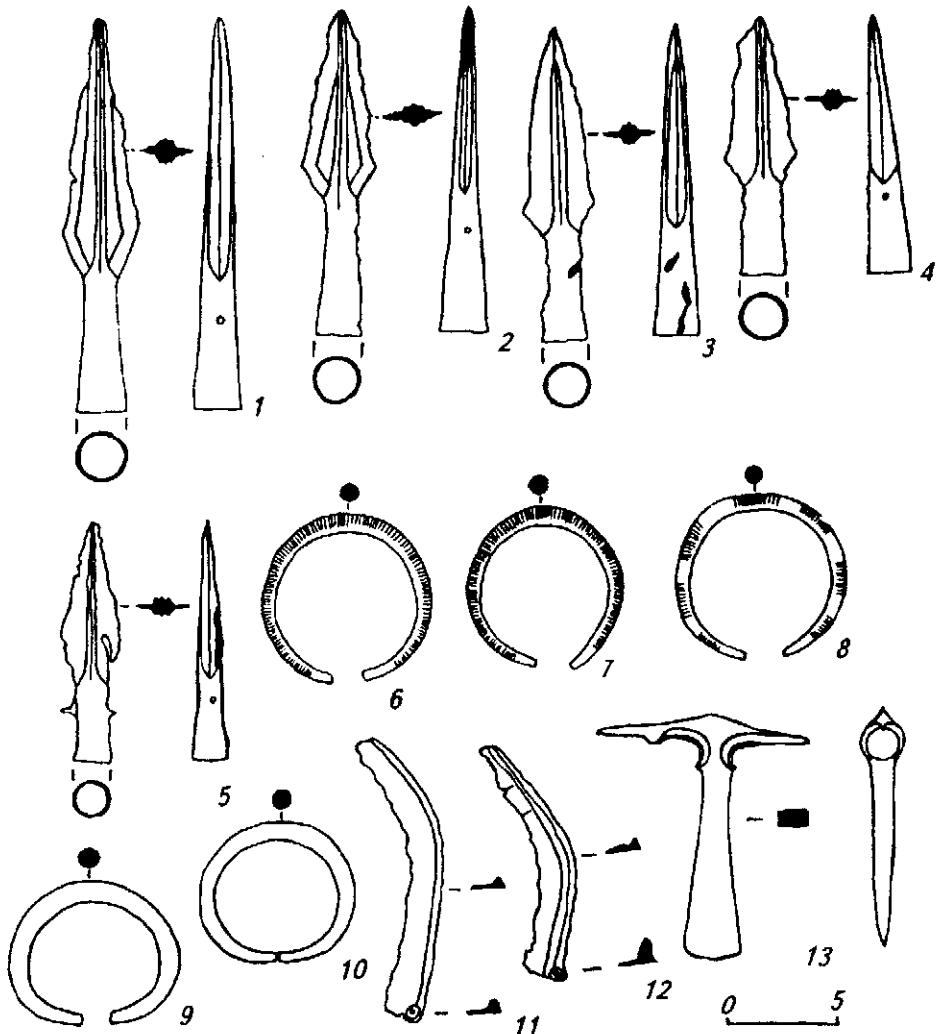

Рис. 1. Скарб металевих виробів доби пізньої бронзи з с. Квасове.

бронзовому віці і побутують до ранньої пори пізнього бронзового віку (опайський горизонт скарбів)²⁷.

Аналізуючи дані, які стосуються хронології окремих предметів квасівського скарбу, необхідно відзначити, що частина з них має широкий часовий діапазон існування (середня бронза — раннє заливо). Перш за все це серпи з гудзикоподібним кріпленням, які, як зазначалося вище, були у вжитку протягом кількох століть. Подібну хронологічну позицію займають і неорнаментовані браслети. Дещо більше для встановлення хронології скарбу дає аналіз наконечників, списів і орнаментованих поперечними насічками браслетів, який дозволяє зробити висновок, що скарб не може бути старшим за період БД (за Рейнеке), оскільки вищезгадані типи з'являються саме в цей час²⁸.

Хронологія скарба визначає бойова сокира. Подібні предмети, як відзначає А. Можоліч, характерні для опайського горизонту скарбів і пізніше зникають²⁹.

Отже, скарб металевих предметів із с. Квасово належить до опайського горизонту доби пізньої бронзи. На думку А. Можоліч знахідки типу Опай репрезентують одну з фаз четвертого ступеня бронзового віку Угорщини (BIV)³⁰. Старша фаза — BIVa — представлена бронзами горизонту скарбів Форро (~Фелшевбалог) і хронологічно відповідає періоду ВС (за Рейнеке)³¹, а молодша — BIVb — характеризується бронзовими виробами опайського типу і синхронна старшій фазі БД (за Рейнеке)³².

Абсолютна хронологія опайського горизонту спирається на класичні бронзи Пасхери, які трапляються на території Карпатського басейну³³. Було встановлено, що кинджали пасхерського типу, віднесені Р. Пейроні до групи B I C³⁴, є серед виробів типу Опай (Аяк, Гостіп, Фелшев-жолца та ін.), завдяки чому останні вдалося синхронізувати з пізньоеллінським періодом ІІС (ІЕПІС) у Східному Середземномор'ї і датувати початком — першою половиною XII ст. до н. е.³⁵

Іншої думки щодо хронології скарбів цього періоду дотримуються словацькі та румунські дослідники. Так, М. Новотна виділяє у Східній Словаччині такі горизонти бронзових скарбів:

Древенік-Бліг, Оздані і Бузіца — Рімавська субота, датуючи їх відповідно періодами ВС, ВС-БД і БД (за Рейнеке)³⁶. Румунський дослідник А. Вулле вважає, що горизонт Фелшевбалог (= Форро) і Опай — різночасові. Фелшевбалог синхронічний горизонту скарбів Уріу-Доменешті, а горизонт Опай представляє його завершальну фазу³⁷. Як словацькі, так і румунські вчені дотримуються в своїх роботах абсолютної хронології, розробленої для Центральної Європи Г. Мюллера-Карпе ще наприкінці 50-х років³⁸, тобто період ВС вони датують XIV ст. до н. е., ВД — XIII, ГАІ — XII і т. д. Однак, дослідження останніх десятиріч поставили під сумнів випадкові дати Г. Мюллера-Карпе і, зокрема, датування ним періоду БД XIII ст. до н. е.³⁹ Знахідки кераміки ПЕША періоду в комплексах кінця XIII і періоду ШВ в комплексах XII ст. до н. е. на Близькому Сході привели вченіх до висновку, що старі дати А. Фурумарка щодо хронології ПЕША, ШВ і ПС періодів⁴⁰, на яких базується абсолютна хронологія Г. Мюллера-Карпе (періодів ВС, БД, ГАІ), необхідно омолодити на 30—50 років⁴¹. В результаті цього істотно змінюється абсолютна хронологія пізнього бронзового віку Центральної Європи: період ВС тепер слід датувати не XIV, а XIII ст. до н. е., а період ВД не XIII, а XII ст. до н. е.⁴²

Останнім часом таких висновків дійшли і відомий угорський дослідник Т. Кеменец. Він виділив три групи бронзових речей, які зустрічаються не тільки у Карпатському басейні, а і в Середземномор'ї⁴³. До першої з них належать мечі та кинджали з віялоподібним руків'ям. Такий вид зброя крім Карпатського басейну та Італії, є ще і в Егейі, але, як показали дослідження, центральноєвропейські кинджали генетично пов'язані з італійськими, а не мікенськими⁴⁴. Датуються вони за останніми даними, XII ст. до н. е.⁴⁵ Друга група представлена кинджалами пасхерського типу (група В I C), а третя мечами із язикоподібним руків'ям типу На (за Шпрохгофом), ножами, наконечниками списів, двобічними бритвами та деякими іншими предметами, що також датуються XII ст. до н. е.⁴⁶ На основі цих даних Т. Кеменец датує бронзові вироби типу Уріу-Опай періоду ВД (за Рейнеке) цим же часом⁴⁷.

Омолодження абсолютної дат Г. Мюллера-Карпе має велике значення не тільки для хронології пізнього бронзового віку Карпатського басейну, але і південного заходу Європи. Це пояснюється тим, що металеві вироби опайського типу, зокрема бойові сокири з диском на обусі, зустрічаються у скарбах Північного Причорномор'я на території поширення сабатинівської культури (Журавлинка, Оріково, Куячі Лази, Райгородка та ін.)⁴⁸. Оскільки у Тисо-Дунайському басейні вони датуються XII ст. до н. е., звідси випливає, що і у Північному Причорномор'ї вони повинні належати цьому або трохи пізнішому часу. Така абсолютна хронологія розвинутого етапу сабатинівської культури підтверджується, з одного боку, знахідками типово сабатинівської кераміки у шарі VII ст. Трої⁴⁹, який датується сьогодні кінцем XII — початком XI ст. до н. е.^{50*}, а з другого — омолодженням віку культури Ноа⁵².

Таким чином, скарб металевих виробів із с. Квасово належить до доби пізньої бронзи і датується XII ст. до н. е. Культурна приналежність знахідки проблематична, бо посудина, в якій зберігалися бронзові предмети, втрачена. Частина дослідників вважає, що скарби опайського горизонту належать носіям культури Фельшесеч⁵³. Інші — відносять їх до культури Беркес⁵⁴. На території Трансильванії більшість скарбів горизонту Уріу-Доменешті, синхронічного опайському, знайдено в арсеналі культури Вітенберг (пізня фаза)⁵⁵. Масове зариття в землю скарбів типу Уріу-Опай (за Т. Кеменец) пов'язують або з внутрішніми факторами розвитку тогочасного суспільства⁵⁶, або із зовнішніми⁵⁷. У свій час Т. Кеменец причиною заховання скарбів вважав експансію культури Гава⁵⁸. Сьогодні той же дослідник пов'язує ці події із просуванням носіїв культури Печка-Белегіш⁵⁹ з півдня до району верхньої течії Тиси.

Примітки

¹ Балагури Э. А. Работы в долине Ботар // АО.— 1976.— М., 1977.— С. 266.

² Балагури Е. А., Бідзіля В. І., Пеняк С. І. Давні металурги Українських Карпат.— Ужгород, 1978.— С. 41.

³ Балагури Э. А. Культура Станово // Археология Украинской ССР.— Т. 1. Первобытная археология.— К., 1985.— Рис. 129, 15.

⁴ Josa A. Bronzkovi halmaileletek (Kemenczel Tibor eretkelesevel) // A nyiredynazi Josa Andras museum ev konyve, VI—VII, 1963—1964.— Budapest, 1965, LXIII т., I.

⁵ Kemeneczi T. Zur Deutung der Depotfunde von Aranyos // FA, XXV, 1974, Abb., 2:5, II, 14; Abb., 3:10—14.

⁶ Josa A. Op. cit.— 39 old.; Kemeneczi T. Op. cit.— S. 57.

⁷ Kemeneczi T. Die Chronologie der Hortfunde Typ Rimaszombat // A Herman Otto museum ev

* Останнім часом Г. І. Смирнова, посилаючись на роботу Х. Подцивайтайта, і наслідуючи його, пропонує датувати Трою VII ст. другою половиною XI — серединою IX ст. до н. е. На погляд автора ці дати не можуть бути прийняті, оскільки у Трої VII ст. знайдено сабатинівську кераміку, яка ніяк не може датуватися X—IX ст. до н. е. Проте сабатинівська культура (її класичний етап) через знахідки бронзових виробів опайського типу (бойові сокири та ін.), що залякали бронзам пасхери добре датовані, синхронізується із ПЕШС періодом у Середземномор'ї і одночасно контролює хронологію Трої VII ст.

konyve, V.— Miskolc, 1965.— Taf. XIII, 14, 16. *Kemenczei T.* Zur Deutung...— Abb., 1:9; Abb., 288, 9; Abb., 3:1, 4, 7.

⁸ *Jankovich J. M.* Podkarpatszka Rusz a prehistoriaban.— Mukacvo, 1931, VI Tab., 8, 12, 13. *Lehoczky T.* Adatok hazánk archaeologiajához, külön tekintettel Beregmegyere és környékere. I köt.— Munkacs, 1892, 95 old., 3, 4; *Потушняк Ф. М.* Археологічні знахідки бронзового та залізного віку на Закарпатті.— Ужгород, 1958.— Табл. XLV, 5; LVIII, I.

⁹ *Kemenczei T.* Zur Deutung...— Abb., 2:4, 6, 15; Abb., 3, 9. *Josa A.* Op. cit.— T. XXII, 10, 11; *Кеменцеi T.* Культура Беркес // Археология Венгрии. Конец II тыс. до н. э.— I тыс. н. э.— М., 1986.— Рис. 34, 24, 25.

¹⁰ *Bader T.* Epoca bronzului în nordvestul Transilvaniei.— Bucuresti, 1978.— Pl. LXXIV, 9, 10, 11; Pl. LXXV, 14; *Mozsolics A.* Bronze — und Goidfudr des Karpatenbeckens.— Budapest, Akademiai kiado, 1975, Tab. 31, 9; Taf. 45, 13, 6; Taf. 71, 15.

¹¹ *Novotna M.* Die Bronzehorifunde in der Slowakei. Spätbronzezeit — Bratislava, 1970.— Taf. XII, XXXVI, 13, XXXIX, XLI, 1, 3.

¹² *Kemenczei T.* Die Chronologie...— S. 116; *Bader T.* Op. cit.— P. 101.

¹³ *Kemenczei T.* Die Chronologie...— Taf. XIII, 4.

¹⁴ *Bader T.* Op. cit.— Pl. LXXII, 6—8.

¹⁵ *Ibid.*— Pl. LXXX, 4.

¹⁶ *Bernakovic K.* Hromadne nalezy z Coby bronzovej uzemia na pravom bregu hornej Tisy (Zakarpatska oblast USSR) // Studijne zvesti Au — SAV, Nitra, 1961.— Tab. X, 2.

¹⁷ *Пеньяк С. І.* Скарб епохи бронзи із Чинадієво (Закарпаття) // Археологія, 1983.— Т. 44.— Рис. 2, 3—10, 12; 29—40; Рис. 4, 41—61.

¹⁸ *Kemenczei T.* Die Chronologie...— Taf. XXIII, 4, 8, 12, 19, 20; XXIV, T. 2; *Mozsolics A.* Der Bronzefund von Opalyi // AAM, 1963.— T. XV.— Fasc. 1—4.— Taf. 5, 9, 10; *Mozsolics A.* Bronze — und...— Taf. 33, 21—25; 36, 13—18; 53; 58, 18—26. *Bader T.* Op. cit.— Pl. LXXI, 2, 5, 8, II; LXXII, 1, 2; *Потушняк Ф. М.* Вказ. праця.— Табл. XLVII, 1а—6в; LVIII, 1в—3; XLV, 3, 8—11, 71, 18, 80.

¹⁹ *Bernakovic K.* Bronzezeitliche Horfunde vom rechten Ufergebiet des Oberen Theisstales (Karpatoukraine, Ud SSR) // SA, 1960.— VIII.— № 2.— Taf. 1, 1, 3—5; IV, 26, 27, 29; *Josa A.* Op. cit.— IV.— T., 8—13; Vt, 14—34; *Kemenczei T.* Die Chronologie...— Taf. XII, 2, 4. *Bader T.* Op. cit.— Pl. XXIII, 16, 17, 20, 22, 23; *Mozsolics A.* Bronze — und..., Taf., 31: 14, 15, 19; 33, 8—11, 71, 18, 80.

²⁰ *Kemenczei T.* Die Chronologie...— S. 113.

²¹ *Ibid.*— Taf. XX, 3, 2.

²² *Mozsolics A.* Der Bronzefund...— Abb. 3.

²³ *Bader T.* Op. cit.— Pl. LXXV, 4, 5.

²⁴ *Ibid.*— Pl. LXXVI, 2.

²⁵ *Jankovics J. M.* Op. cit.— Tabl. VI, 25.

²⁶ *Крушельницька Л. І.* Взаємозв'язки населення Прикарпаття і Волині з племенами Східної і Центральної Європи.— К., 1985.— Рис. 3, 3.

²⁷ *Mozsolics A.* Bronze — und...— S. 106.

²⁸ *Brunn W. A.* Mitteldeutsche Horfunde der jüngeren Bronzezeit, RGF, 29.— Berlin, 1968.— S. 30.

²⁹ *Mozsolics A.* Bronze — und...— S. 106.

³⁰ *Ibid.*— S. 108—113.

³¹ *Ibid.*— S. 111.

³² *Mozsolics A.* Beziehungen zwischen Italien und Ungarn während «Bronza recente» und «Bronzo finale» // Rev. de sci. preist., 1972.— V. 27.— Fasc. 2.— S. 379.

³³ *Mozsolics A.* Some remarks on «Paschiera» bronzes in Hungary // The European Community in Leter Prehistory. Studies in honour of C. F. C. Hawkes.— London, 1971.— P. 59—73.

³⁴ *Pereni R.* Zur Gruppierung mitteleuropäischer Griffzungendolche der spaten Bronzezeit // Badische Fundbericht, 20.— Freiberg, 1956.— S. 69—81.

³⁵ *Mozsolics A.* Beziehungen...— S. 378; *Mozsolics A.* Bronze — und...— S. 111—115.

³⁶ *Novotna M.* Op. cit.— S. 20—44, Abb. 1.

³⁷ *Vulpe A.* Axt und Beile in Rumänien. PBF, T. 1.— München, 1970.— S. 5.— An. 4.

³⁸ *Muller-Karpe H.* Beiträge zur Chronologie der Urnenfelderzeit nördlich und südlich der Alpen. RGF, 22.— Berlin, 1959.— C. 144—228, Abb. 64.

³⁹ *Sandarsz N. K.* From Bronze Age to Iron age: a Sequel to a Sequel // The European Community in the Later Prehistory. Studies in honour of C. F. C. Hawkes.— London, 1971.— P. 15.

⁴⁰ *Furumark A.* The Chronology of Mycenaean Pottery.— Stockholm, 1941.— P. 115.

⁴¹ *Sandarsz N. K.* Op. cit.— P. 9.

⁴² *Ibid.* — P. 15.

⁴³ Kemenczei T. Die Spätbronzezeit Nordostungarn.— Budapest, Akadémiai kiado, 1984.— S. 90—93.

⁴⁴ Sandarsz N. K. Op. cit.— P. 10—11.

⁴⁵ Bietti-Sestieri A. M. The metal industry of continental Italy, 13 th to the 11th century B. C., and its connections with the Aegean.— Proc. of the Prehist.— Soc., 1973.— 39.— P. 407.

⁴⁶ Kemenczei T. Die Spätbronzezeit...— C. 92.

⁴⁷ *Ibid.*

⁴⁸ Черных Е. И. Древняя металлообработка на Юго-Западе СССР.— М., 1976.— Табл. X.

1. Никитин В. И., Черняков И. Т. Курлозский клад эпохи бронзы // CA, 1981.— № 2.— С. 151—160. Лесков А. М. О северо-причерноморском очаге металлообработки в эпоху поздней бронзы // Памятники эпохи бронзы юга европейской части СССР.— К., 1967.— Рис. 9, 2.

⁴⁹ Черняков И. Т. Связи сабатиновских племен Северо-Западного Причерноморья с Восточным Средиземноморьем (по керамическим находкам) // Северное Причерноморье.— К., 1984.— С. 36, 37.— Рис. 1, 3—12.

⁵⁰ Sandarsz N. K. Op. cit.— P. 18.

⁵¹ Смирнова Г. И. Основы хронологии предскифских памятников Юго-Запада СССР // CA.— 1985.— № 4.— С. 48—50.

⁵² Hochschtetter A. Eine Nadel der Noua-Kultur aus Nordgräfischenland.— Ein Beitrag zur Abfolgen Chronologie der spaten Bronzezeit in Karpatenbecken.— Germania, 1981, jg. 59, Hbd. 2.— S. 254 i dalí.

⁵³ Mozsolicz A. Bronze — und...— S. III; Балагури Э. А. Культура Фельшесеч // Археология Венгрии. Конец II тысячелетия до н. э.— I тыс. н. э.— М., 1986.— С. 83—93.

⁵⁴ Kemenczei T. Das spätbronzezeitliche Urnengräberfeld von Alsoberecki // FA.— 1981.— XXXII.— S. 91.

⁵⁵ Rusu M. Die Verbreitung der Bronzehorte in Transsilvanien vom Ende der Bronzezeit bis in die mittlere Hallstattzeit.— Dacia, 1963.— 7.— S. 183.

⁵⁶ *Ibid.*

⁵⁷ Кеменцеи Т. Культура...— С. 102.

⁵⁸ Josa A., Kemenczei T. Op. cit., 42 old.

⁵⁹ Kemenczei T. Das spätbronzezeitliche...— S. 92; Кеменцеи Т. Культура...— С. 102.

Одержано 15.08.87.

КОЛЛЕКЦИЯ КОЖАНЫХ ПРЕДМЕТОВ ИЗ ЧЕРНИГОВА

А. В. Курбатов

При раскопках 1986 г. в зоне средневековой застройки г. Чернигова, на «Валу» собрана коллекция из 186 кожаных предметов (по раскопам: № 2—1 ед., № 26—149 ед., № 33—36 ед.). Найдены локализуются: стратиграфически — на глубинах от 2,6—2,7 м до 3,10—3,15 м от современной поверхности, и в плане на раскопе № 26 почти все предметы связаны с заполнением или непосредственным окружением постройки № 11, а в раскопе № 33 — с постройкой № 16.

Основу коллекции составляют детали мягкой (туфли, башмаки) или «жесткой» (сапоги) конструкций обуви. Реконструируются отдельные модели. Представлены также иоясные ремни и рукачины-тюльпаны (рис. 1, 7, 8, 11, 12), а из бытовых изделий — сумка (калитка) (рис. 1, 1—5, 13, 14), фрагменты обшивки кожаных или тканых изделий и, кроме того, заплаты и обрезки.

Немногочисленные фрагменты мягкой обуви из раскопов № 26 и 33 различаются как формой раскроек — подошва с овальным носком и без «переймы», а также округлоносая подошва с широким носком и сильным сужением в области свода стопы, так и конструктивно, например, по принципу соединения деталей верха и низа — швы сквозной или «стык». Характерными для мягких башмаков и туфель являются вырезной верх, известный в западноевропейских материалах XIV—XV вв.¹, и обшивка края (рис. 2, 8, 11). «Жесткая» обувь высоких форм представлена

сапогами разных конструкций. Одна из них имеет толстую (3—4 мм), плотную подошву с вытянутым носком, который, загибаясь вверх, соединялся выворотным швом с головкой, имевшей соответствующий вырез носка (рис. 2, 3—5, 9). Пакет из трех-четырех подпяточных прокладок, явившийся, как считают исследователи, предшественником каблука, подшивался на внутренней стороне². Сложный составной задник включает кроме наружной детали еще карман (внутренний элемент), три кожаных прокладки и берестяной вкладыш (промежуточные детали). Прочность пятконочному узлу, кроме нитяных швов, придает ряд железных гвоздей с широкой шляпкой диаметром 10—12мм, набитых по периметру пятки и заходящих во вкладыш. Неоднократно описанная в литературе, данная конструкция обуви бытowała в русских городах XIV—XVI вв., что отмечено археологическими находками в Новгороде³, Пскове, Ивангороде⁴, Москве⁵. Изображения сапог с загнутым носком подошвы известны на Корсунских вратах Новгородского Софийского собора — фигура «мастера Авраама»⁶, на литеографиях с гравюрами к базельскому изданию «Записок» С. Гербернгейна⁷ и др. Специфичным для данного вида обуви является ряд технических решений в конструкции, как, например, подшипый вверх носок подошвы, обеспечивающий удобство ношения и повышающий износостойчивость модели, а также поперечно линование головки, стянутой по внутренней стороне нитью, что придает головке гофрированность и предохраняет обувь от появления глубоких складок на подъеме и истирания нитей на швах.

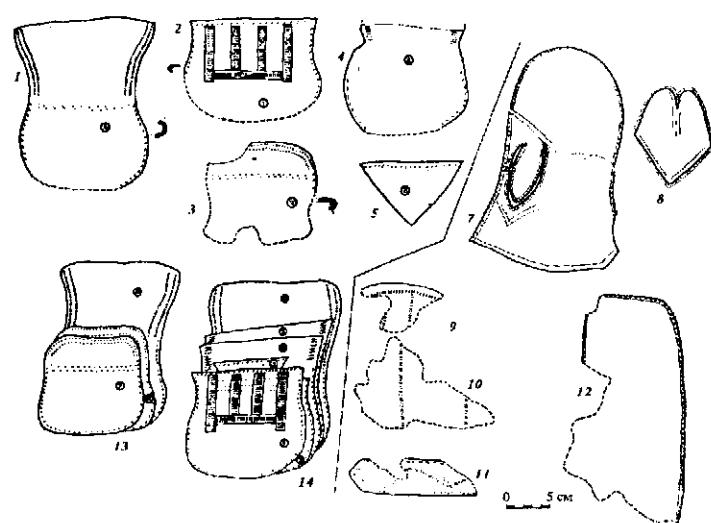

Рис. 1. Изделия из кожи. 1–6, 13, 14 — основные детали и реконструкция сумки—«калитки»; 7, 8, 12 — детали рукавиц; 9, 10 — фрагменты изделия (сумки?); 11 — фрагмент поясного ремня.

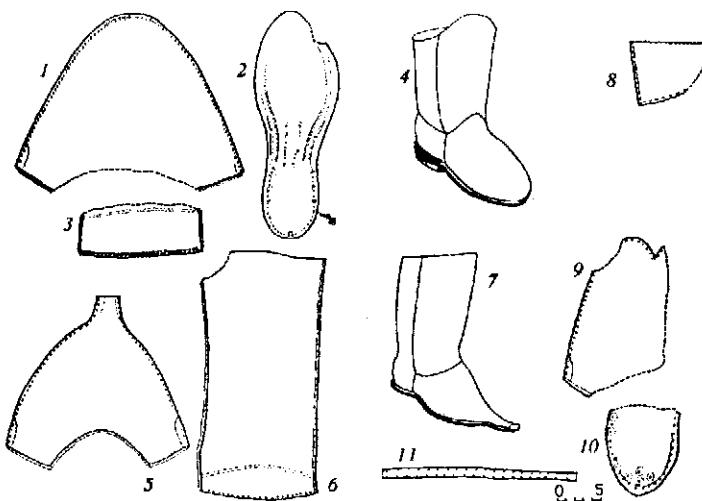

Рис. 2. Детали и реконструкции обуви. 1—4 — подошва, головка и задник сапога и его реконструкция; 5—7 — головка и половина голенища сапога и его реконструкция; 8 — фрагмент верха туфли; 9, 10 — часть головки и подошвы сапога; 11 — обшивка верхнего края туфли.

Другие модели сапог из Чернигова, с округлым носком, представляют некоторые конструктивные и декоративные элементы, не встречающиеся в вышеописанной обуви. Толстые (до 4—5 мм) и жесткие подошвы этих сапог позволяют предполагать особый метод их выделки. Широкие в «пучках» и резко зауженные в области свода стопы, эти подошвы сохраняют технические приемы раскroя, заметные в профиле «потайного» шва — выскабливание бахтармы, подрезка. Можно выделить два фасона сапог на основании различий обреза носка подошвы — поперечный со скругленными углами и плавно округлый. Формы головок различаются пропорциями длины, ширины, длиной крыльев, профилем верхнего обреза — с язычком или без, видом подиаряда — полный или неполный, цельно и детальнокроенный, а задники — пропорциями и наличием (от-

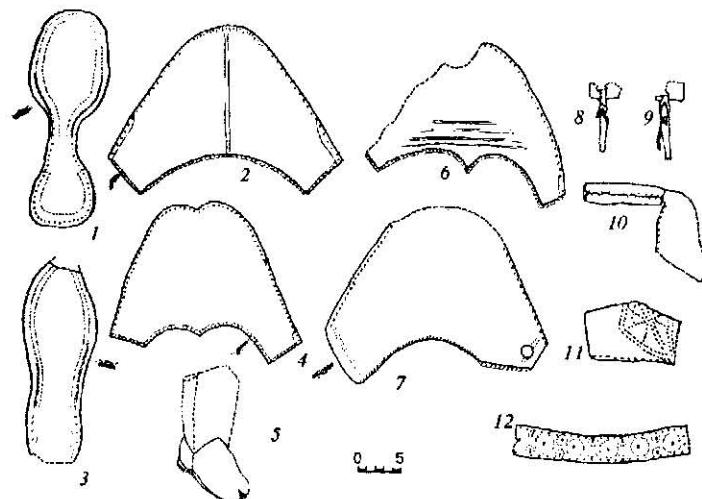

Рис. 3. Детали обуви, реконструкция, другие кожаные предметы.
1, 2 — подошва с подковкой и головка сапога; 3—5 — подошва и головка сапога, его реконструкция; 6, 7 — головка и поднайд сапога; 8, 9 — виды крепления на кожаных изделиях; 10 — фрагмент изделия; 11 — деталь из кожи вторичного использования; 12 — фрагмент поясного ремня.

щиеся непосредственно на деталях подковки или их отпечатки представляют разновидности с тремя шипами длиной 25—30 мм. В качестве декора на сквозном шве по обрезу пятки закреплялась нитяная плетенка или проволочная спираль (рис. 2, 3, 4). Отличную от других конструкцию и фасон сапога представляют некоторые детали из раскопа № 26 (рис. 4). Головка с вогнутым обрезом на подъеме имеет сильно вытянутый зауженный носок с прямым срезом и подшитый изнутри неполный поднайд. Задник кроился в одну деталь с голенищем, наподобие вытяжных моделей, и имеет следы пришивания кармана на бахтарме. В русских городах обувь с чрезмерно вытянутым, функционально неоправданным носком встречается крайне редко. И наоборот, в западноевропейских городах в конце XI — первой половине XII вв. были в моде : . n. pigaches, отражающие определенные эстетические нормы готического костюма⁸. Позднее, во второй половине XIV—XV вв., они проявились в обуви типа rochaines с «копьевидными носами» длиной до 40 — 50 см, характерной для придворной моды⁹. Более практические модели с небольшим узким носком встречены в городских слоях XV и даже XVI вв. в Свендборге (Дания)¹⁰ и Стокгольме¹¹. В начале XVI в. они еще бытовали в Польше, о чем свидетельствуют изобразительные источники, например, одна из миниатюр «Кодекса Бальтазара Бехема»¹².

Кроме обуви были найдены фрагменты двух поясных ремней. Один из жесткой кожи тол-

существоием) заднего внутреннего уширенного ремня, повышавшего износостойчивость пятиной части деталей верха (рис. 3, 1, 2, 6, 7). При сшивании обуви применяли для повышения герметичности и прочности, соединение краев деталей «внаклад» для поднайды и кармана задника, а также верхнего обреза поднайды и голенища (рис. 3, 6, 7). При сшивании головки с подошвой, судя по складкам между стежками, использовали метод равномерного затягивания нитей (рис. 2, 1, 2). От истирания подошвы предохраняли железные подковки, иногда в сочетании с гвоздями (рис. 2, 2, 4; 3, 1).

Встречающиеся непосредственно на деталях подковки или их отпечатки представляют разновидности с тремя шипами длиной 25—30 мм. В качестве декора на сквозном шве по обрезу пятки закреплялась нитяная плетенка или проволочная спираль (рис. 2, 3, 4). Отличную от других конструкцию и фасон сапога представляют некоторые детали из раскопа № 26 (рис. 4). Головка с вогнутым обрезом на подъеме имеет сильно вытянутый зауженный носок с прямым срезом и подшитый изнутри неполный поднайд. Задник кроился в одну деталь с голенищем, наподобие вытяжных моделей, и имеет следы пришивания кармана на бахтарме. В русских городах обувь с чрезмерно вытянутым, функционально неоправданным носком встречается крайне редко. И наоборот, в западноевропейских городах в конце XI — первой половине XII вв. были в моде : . n. pigaches, отражающие определенные эстетические нормы готического костюма⁸. Позднее, во второй половине XIV—XV вв., они проявились в обуви типа rochaines с «копьевидными носами» длиной до 40 — 50 см, характерной для придворной моды⁹. Более практические модели с небольшим узким носком встречены в городских слоях XV и даже XVI вв. в Свендборге (Дания)¹⁰ и Стокгольме¹¹. В начале XVI в. они еще бытовали в Польше, о чем свидетельствуют изобразительные источники, например, одна из миниатюр «Кодекса Бальтазара Бехема»¹².

Кроме обуви были найдены фрагменты двух поясных ремней. Один из жесткой кожи тол-

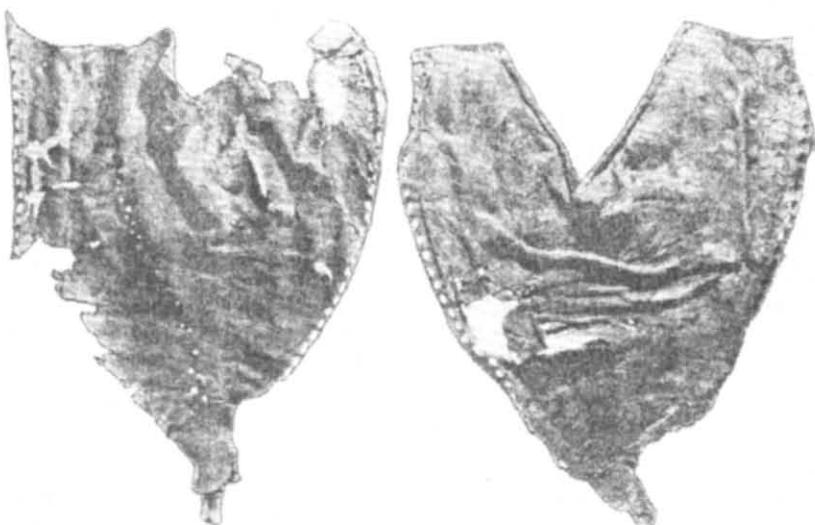

Рис. 4. Головка и поднайд сапога с вытянутым носком.

щиной 1,5 мм и шириной 4 см является одним из концов ремня с расшивкой по краю и волнообразной прошивкой по всему полю. Другой, шириной 3,3 см, орнаментирован тремя рядами выпуклых металлических бляшек, от которых сохранились отпечатки диаметром 11—12 и 22 мм (рис. 1, 11; 3, 12). Детали рукавиц-голиц принадлежат, по крайней мере, двум парам (рис. 1, 7, 8, 12). Одна, с элементами художественной отделки в виде линования одинарными и сдвоенными полосами вдоль края устья, а также по вшивному пальцу и вокруг него, имела расширенное раструбом устье. Другая рукавица имела прямоугольную раскройку без декора. Изделия сшивались выворотными швами. Кошель или «мощна» («калитка») состояла из 7 основных деталей, 4 из которых № 1, 2, 4, 5 на технологической схеме (рис. 1, 1—5, 13, 14) сложены попарно внутренней стороной и являются карманами для двух отделений. Основа состоит из трех деталей (№ 6—8), одна с откидным клапаном. На детали тыльной стороны изделия ряд сквозных отверстий показывает вероятный способ крепления кошеля на поясе с помощью пришивной петли. При сборке кошеля раскройки карманов сложенные вместе соединялись выворотным швом с пакетом основы. Для декора изделия использованы аппликации из прорезных полос кожи, где была продета, вероятно, цветная ткань, а также «продержка» по краю клапана, игравшая, скорее всего, и роль застежки.

Для изготовления кожаных предметов черниговской коллекции использован материал различного качества. Так, для подошв брали толстую 3—5 мм и жесткую кожу из шкур взрослых особей крупного рогатого скота (т. н. яловка и бычина), а для верха обуви — более мягкую кожу толщиной 1—2 мм, при этом на голенища, вероятно как правило, шла мягкая кожа из шкур мелкого рогатого скота (козы и овцы). Наружная поверхность деталей обуви, в большинстве, имеет черный цвет — бала окрашена или смазана дегтем. Из тонкой и мягкой кожи толщиной 0,7—1,1 мм шились «мощна» и рукавицы.

Рассматриваемая коллекция предметов включает бытовые изделия, в том числе обувь и одежду, в основном бывшие в употреблении и частично ремонтированные. Отмечено применение вторично использованных деталей разных предметов, например, прокладки в задник, на которой сохранились следы расшивки с геометрическим узором (рис. 3, 11). Практически отсутствуют обрезки от раскрои новых, не использованных кож, что может свидетельствовать о слабом распространении кожевенно-обувного производства в исследованном районе средневекового города в определенное время. Предположительно, состав коллекции отражает особенности утилизации пришедших в негодность и выброшенных кожаных изделий. Датировка находок, основанная на особенностях конструкций обуви и других изделий, аналогии которым известны в позднесредневековых комплексах городов Западной и Восточной Европы, позволяют считать наиболее вероятным временем формирования слоя с данными кожаными предметами XVI—XVII вв. Например, развитые варианты конструкций обуви с загнутым вверх носком подошвы и поперечным линованием головки можно датировать по комплексам Ивангорода концом XV — серединой XVI вв. В конце XVI в. в моделях сапог начинают применять железные подковки и декоративную оплётку по ранту пятки. В польских городах такая обувь называемая «венгерской», по мнению Лидии Эберле, также относится к XVI в. В тоже время обувь с вытянутым носком, в Западной Европе называемая также «краковской»¹³ в польских городах определено доживает до начала XVI в.

Примітки

¹ Groenman-van Waateringe. Leather from medieval Svendborg.— Odense, 1988.— Fig. 5.8.5.— То. 3.

² Оятева Е. И. Обувь и другие кожаные изделия древнего Пскова // АСТЭ.— 1962.— Вып. 4.— С. 87.

³ Изюмова С. А. К истории кожевенного и сапожного ремесел Новгорода Великого // МИА.— 1959.— Вып. 65.— С. 214, 215.— Рис. 6, 1, 2—5, 8; 7, 5, 6; Гайдуков П. Г. Славенский конец средневекового Новгорода. Нутный раскоп.— М., 1992.— С. 110.— Рис. 85, 6; 86, 5.

⁴ Курбатов А. В. Коллекция кожаных предметов из Ивангорода (по раскопкам 1980—1986 гг.) // КСИА.— 1991.— Вып. 205.— С. 71—74.— Рис. 1.

⁵ Рабинович М. Г. О древней Москве.— М., 1964.— Рис. 44, А, Б.

⁶ Очерки истории СССР IX—XV вв.— М., 1953.— Ч. 11.— С. 98.

⁷ Герберштейн С. Царь Иван Грозный, его царствование, действия в портретах, гравюрах...— СПб.— М., 1904.— С. 9, 48, 49.

⁸ Мерцалова М. И. История костюма.— М., 1972.— С. 29.

⁹ Курбатов А. В. Рец. на ст.: Grew F., de Neergaard M. Shoes and pattens // Medieval finds from excavation in London.— London, 1988.— 116 p. // CA.— 1992.— № 4.— С. 221, 222; Grew F., de Neergaard M. Shoes and pattens // Medieval finds from excavation in London.— London, 1988.— 116 p.

¹⁰ Groenman-van. Op. cit.— Fig. 5.1.9 — № 2.

¹¹ Helgeandsholmen-1000ar i stockholms ström.— Stockholm, 1983.— Fig. 84.

¹² Козакевич Х., Козакевич С. Ренессанс в Польше.— Варшава, 1977.— Цв. вклейка.

¹³ Grew F., de Neergaard M. Op. cit.— Р. 116.

РЕЦЕНЗІЇ

ПАМ'ЯТКИ ГАЛЬШТАТСЬКОГО ПЕРІОДУ В МЕЖИРІЧЧІ ВІСЛИ, ДНІСТРА І ПРИП'ЯТІ (Відп. редактор Л. І. Крушельницька). — К. — Наукова думка, 1993. — 322 с. — Іл.

М. А. Пелещин

Серед археологічних праць, опублікованих у першій половині 90-х р. в Україні, виділяється монографія, підготовлена археологами Львова (М. Бандрівський, Л. Крушельницька, Д. Павлів, М. Сулик, М. Філіпчук), Ужгорода (І. Попович) та Польщі (С. Чопек). Вона є підсумком тривалих досліджень на великій території між Віслорою, Дністровим і Прип'яттю і спробою виробити спільні підходи різних авторів до проблеми шляхів розвитку різних етнічних груп, що мешкали на цій території добу пізньої бронзи та раннього заліза (у гальштатський період за поширення у Західній Європі термінологією).

У структурному відношенні монографія складається з вступу, двох частин, висновків та кількох додатків. У вступі (автор Л. Крушельницька) подано стислу змістовну географічну характеристику досліджуваної території, а також тих етнокультурних процесів, що відбувалися за участю населення таких культур як Гава-Голігради, лужицька, висоцька, кількох груп населення ранньософійського часу, деякі аспекти їх вивчення, наявність основних джерел сировини (креміні, бронза, сіль). На наш погляд, недостатньо обґрунтовано твердження про значне зменшення лісів на Розточчі, Опіллі, Малому Поліссі (с. 8), що ґрунти на Підкарпатті стали вологішими (с. 9). Є численні приклади, які вказують, що поселення середини I тис. до н. е. у вказаних вище районах розташовані на краю низьких надзаплавних терас. Відсутність статті чи розділу про висоцьку культуру (хоч це і обумовлено в передмові) надає практичному характеру збірника статей, а не цілісного монографічного вигляду.

Перша частина складається з кількох статей, у яких подається опис матеріалів з нових пам'яток доскіфського часу з відповідним датуванням за гальштатською термінологією (НаA — НаC).

Першими вмісні дві статті Д. А. Павліва, у яких подається детальний опис досліджених ним у 80-х рр. могильників лужицької культури поблизу с. Рованиці неподалік м. Луцька (с. 11—35) і с. Тяглів Сокальського р-ну Львівської обл. (с. 35, 36). Обидва могильники уже відомі з інформаційних публікацій автора, які однак не могли дати повної картини. У рецензований праці детально описано найхарактерніші поховання і подано аналіз супровідного матеріалу. Слід підкреслити, що він нічим не поступається публікаціям зарубіжних, зокрема польських, авторів, які нагромадили чималий досвід у вивченні і науковій інтерпретації лужицьких поховань комплексів.

Відзначимо добротно виконаний ілюстративний матеріал. Введення до наукового обігу матеріалів зі згаданих могильників є вагомим внеском у вивчення етнокультурної історії I тис. до н. е. в суміжних районах Східної і Центральної Європи. Д. Павлів не посилався з відповідними висловками, хоч у нього є певні міркування стосовно питання про місце пам'яток ульвовецької групи (стара назва сучасного с. Вільхове Сокальського р-ну Львівської обл.). Досить переконливим є висновок дослідника про наявність бағатьох спільніх рис рованського і тяглівського могильників зі відповідними могильниками унітицької культури в Чехії та Моравії (с. 54). На його думку, рованський і раніше досліджений могильник в Ульвівку належали групі населення, що переселилось з унітицької території до Західного Побужжя, злилось з місцевим населенням тшинецької культури і далі потрапило під вплив лужицької культури (с. 30). На наш погляд, варто було підкреслити, що в процесі переселення на нові території брали участь не тільки периферійні групи лужицького населення, а іерідко з глибинних районів її поширення. Питання про наявність унітицьких культурних елементів у культурах українського Передкарпаття не є новим. У 30-х рр. його розглянув відомий український археолог Я. І. Настернак. Доцільно було б коротко зупинитись на проблемі поселень. У результаті цього соціально-майнова інтерпретація могильника в Тяглові (с. 56) набрала б завершеного вигляду.

Невідомі широкому колу дослідників матеріали містить стаття Л. Крушельницької «Нові пам'ятки культури Гава-Голігради» (с. 35—122). У ній дослідниця виявила добре знання археологічних культур і етнокультурних процесів доби пізньої бронзи карпато-дунайського регіону. Основну частину статті складає детальний опис результатів кількарічних польських розкопок

(1981, 1984, 1987) поселення культури Гава-Голігради поблизу сіл Лосева і Текуча Надвірнянського р-ну Івано-Франківської обл. Своєрідність виявленіх тут матеріалів полягає в тому, що поселення мало спеціалізований характер. Про видобуток солі свідчить відповідне устаткування (відстійник ропи, велика кількість спеціального глинняного посуду).

У статті аналізуються також матеріали з трьох поселень у с. Текуча (Текуча I, II, III). Зокрема привертають увагу залишки фундаментів стін, кам'яного майданчика, печі, які поки що є унікальними на території Українського Передкарпаття. Слід погодитись з думкою дослідниці, що солевидобувний майстерні-поселення поблизу сіл Лосева і Текучої є найбільшими з усіх відомих стародавніх центрів продукції солі в Північно-Східному Прикарпатті (с. 91). У розділі простежено весь технологічний процес видобутку солі, включаючи конструкцію споруд. Л. І. Крушельницька вважає, що згадані пам'ятки належать до найдавнішого горизонту культури Гава-Голігради в Північно-Східному Прикарпатті.

У статті аналізуються матеріали з розкопок укріплених поселень поблизу с. Городиця (ур. «Городище») Городенківського р-ну та с. Гірського неподалік м. Коломиї на Івано-Франківщині (с. 129). Тут наведено нові матеріали про заселення цієї частини території Подністров'я в гальштатський період, виділена три культурні горизонти, починаючи від культури Ноа. Стаття добре ілюстрована. Опубліковані матеріали дозволяють повніше розглянути питання про походження культури Гава-Голігради на північно-східних передгір'ях Карпат, особливості поселень, звязки з культурами пізньої бронзи на південь від Карпат, у дунайському ареалі.

До характеристики поселень у Лосеві і Текучій дослідниця повернулась у висновках. Пере-конливим є твердження, що соляний промисел пожавив роль міжплемінних звязків через карпатські перевали. Саме виробництво солі дає можливість говорити про двосторонній обмін (сіль — бронза).

Проблеми історії населення східнокарпатського регіону в пізньому бронзовому віці розглядаються і в двох статтях, присвячених публікації скарбів бронзових речей. Й. Кобаль грунтівно проаналізував скарб, знайдений випадково в 1986 р. поблизу с. Завадки Воловецького р-ну Закарпатської обл. (с. 122—129). Серед речей скарбу, що складався в основному з кельтів, увагу привертає меч з попідлітним рукоятим, який дослідник заразовує до місцевого варіанту поширеного на великій території так званого сосново-мазинського типу мечів. Первінний район їх поширення знаходився на думку ряду дослідників (А. Тальтерен, Е. Черних та ін.) у Волго-Камському межиріччі. Й. Кобаль датує меч кінцем XIII — початком XII ст. до н. е. Таке доволі вузьке датування меча, в якому відсутнє рукояті, потребує, на нашу думку, детальнішого вивчення, оскільки наявні в скарбі кельти мають другорядні відмінності, що вказує на широкі хронологічні межі.

Дослідник зібрав цінні відомості про східнокарпатські перевали, зробив, на наш погляд, вдалу спробу на підставі картографування скарбів визначити мережу шляхів вздовж долини р. Латоріца і далі на північ через Ужокський та інші перевали. Ці торговельні шляхи пов'язуються з населенням культури Гава-Голігради.

У статті Л. Крушельницької та М. Філіпчука «Нові скарби із Снятинщини Івано-Франківської обл.» (с. 129—134) подано опис двох маловідомих скарбів з сіл Стецівка і Потічок. Обидва скарби, які збереглися частково, складаються з бронзових серпів і кельтів. У статті подано їх характеристику з численними аналогіями. Датування скарбів XII—XI ст. до н. е. є достатньо обґрутоване. Самі ж автори вважають таке датування вузьким, оскільки подібні скарби мають ширший хронологічний діапазон.

У статті М. Бандрівського «Гальштатські городища поблизу сіл Розірче і Кульчиці на Передкарпатті» (с. 134—142) розглядається уже порушене раніше в літературі питання про наявність городищ у пізньогальштатського населення на вказаній території. На підтвердження цієї думки автор описує невелику кількість фрагментів кераміки ранньозалізного часу, знайдених у культурному шарі на місцях городищ. Однак взаємозвязок між цими знахідками і земляними укріплennями городищ залишається недостатньо аргументованим. У статті є ряд малозрозуміліх понять, наприклад, пізньочорноліська культура (с. 134), ранньоскіфська культура (с. 137). Не зовсім зрозумілим є твердження, що зовнішній бік валу був обмазаний глиною і випалений (с. 137).

Друга частина монографії має назву «Пам'ятки ранньоскіфського часу» (НаС-НаД). Основу її складають дві великі статті Л. Крушельницької. У першій з них «Лежницька група пам'яток» (с. 143—158) дослідниця акцентувала увагу на характеристиці поселень у Лежниці, Свитязові, Ромоші та ін. у Західному Поліссі; коротко описані поселення поблизу с. Хрінника Млинівського р-ну Рівненської обл. на р. Стир, а також деякі інші.

У статті здійснено спробу визначити кордони території лежницької групи, подано детальну характеристику речового матеріалу. На думку авторки, «старожитності лежницького типу репрезентують групу пам'яток Західної Волині, споріднену як з лужицькою культурою, так і культурами доскіфського і ранньоскіфського часу України» (с. 158). Загалом, Л. Крушельницька не внесла істотних змін у тлумачення лежницької групи, викладене у попередніх працях, за винятком матеріалів з поселення в Хрінниках, деяких думок щодо розвитку бронзоливарного виробництва.

На наш погляд, у вивченні лежницької групи залишається ряд нез'ясованих питань. Це стосується і походження цих пам'яток, особливостей поселень у різних районах, житлового будівництва, похованального обряду. У статті не враховано матеріали з поселень, про які є вже короткі публікації (АО 1982 року. — М., 1984. — С. 314). Поселення в Хрінниках було відкрите М. А. Пелешиним у 1973 р. Дослідниця називає пам'ятки по-різному: групою, типом, не вказуючи критеріїв.

Друга стаття Л. Крушельницької «Черепинсько-лагодівська група пам'яток» (с. 138—239) «АРХЕОЛОГІЯ», № 2, 1996 р.

присвячена характеристиці пам'яток Верхнього Подністров'я, у першу чергу поселень у Черепині, Лагодові, Звенигороді, розташованих на південь від Львова. У статті подано ряд цінних спостережень про співвідношення заглиблених і наземних споруд та одночасність їх функціонування (с. 184). Заслуговує уваги припущення про культовий характер деяких великих наземних будівель (с. 187). Подається детальніший порівняння з раніше опублікованими працями опис глинняного посуду, наводяться нові аналогії. Л. Крушельницька виділяє три групи посуду: а) кераміку з традиціями посуду висоцької культури; б) посуд з впливами культури Гава-Голігради; в) посуд з ранньоскіфськими рисами (с. 192, 193).

За такою ж схемою подано опис результатів розкопок у 1965—1967 рр. двох поселень поблизу с. Лагодів, де виявлено залишки п'яти різночасових поселень. В урочищі «Залука» основна кількість матеріалів належала до ранньоскіфського часу. Особливу увагу привертає прямоугольна будівля з кам'яними піччю та димоходом, камені скріплени глинняним розчином, що зафіксовано вперше; великі пласкі шматки випаленої глини, які дослідниця розглядає як тиньк тощо.

Шікавими є невеликі кам'яні майданчики, трактовані як місця спалювання померлих (с. 209—212).

Серед матеріалів з розкопок поселення в урочищі «Помірки» особливо виділяються ряд кам'яних плит довжиною б. м., залишки двох великих напівземлянок (розміри більшої — 7,2×4,2 м.). Дослідниця вважає, що обидва поселення мають певні відмінності в керамічних комплексах. Однак ця думка не розвинена при аналізі черепинсько-лагодівської групи як археологічного підрозділу.

Завершуючи опис матеріалів з поселень у Лагодові, Л. Крушельницька доходить висновку, що «зміна культур на цих землях пов'язана зі зміною в складі населення або принаймні влиттям у місцеве середовище нових груп прийшлих племен» (с. 238). Зі сказаного випливає, що поселення в Лагодові відрізняються від інших у Верхньому Подністров'ї. Можливо, вони складають окремий тип і не можуть репрезентувати усі пам'ятки згаданого району. Про це свідчать матеріали з поселень у Маркополі, Крушельниці, Куропатниках.

Цінну інформацію про етнокультурний процес на Закарпатті в ранньоскіфський час знаходимо в статті І. Поповича «Куштановицька група пам'яток» (с. 250—287). Тема статті децю виходить за межі рецензованої книжки. Оскільки матеріали цієї культури значною мірою вже опубліковані, то значна частина статті має узагальнюючий, певною мірою історіографічний характер. Подано грунтовний опис матеріалів з розкопок 1975 р. поселення в Гейвцях, проаналізовано поховальні пам'ятки. Заслуговує уваги думка автора про те, що куштановицька культура виникла на основі місцевих закарпатських культур доби пізньої бронзи і раннього гальштуту при взаємодії скіфських лісостепових і лужицьких елементів (с. 285). Теза про вплив лужицької культури обґрунтovanа слабше. І. Попович вважає, що питання про етнічну ідентифікацію населення куштановицької культури, зокрема з даками, потребує додаткових джерел (с. 286). Залишається незрозумілим, чому автор відмовився від поняття «куштановицька культура» (див.: Археологія УРСР. — К., 1986.— Т. II. — С. 175), а вжив термін «куштановицька група».

У книзі опубліковано дві статті польського дослідника С. Чопска. Стаття «Матеріали з могильника тарнобжеської групи із с. Зажече Тарнобжеського воєводства з досліджень 1966 р.» (с. 239—259) містить опис досліджень Христинової Чопськ 28 поховань. Автор дотримується думки, що існує група, а не окрема тарнобжеська культура.

У статті «Матеріали поморської культури з Жемепно-Жешевського воєводства на тлі інших пам'яток цієї культури» (с. 287—300) описані сім поховань, досліджені Т. Рейманом, а згодом К. Москвою в попередні десятиліття. Висловлено ряд цікавих думок, деякі з них потребують додаткової аргументації. Це, зокрема, стосується поховальних пам'яток на Тернопільщині (Увисла та ін.). Автор вводить поняття периферійної зони для пам'яток, розташованих на схід від Західного Бугу. Мало переконливим є твердження С. Чопека про велику кількість поселень поморської культури в південно-східній частині її території, тобто в основному на схід від Західного Бугу (с. 299).

Рецензована монографія є помітним явищем у сучасній українській археології. До наукового обігу введено значну кількість нових джерел. Автори добре відчули потребу в такому виданні. Разом з тим, є в ній ряд недоліків. Це, насамперед, стосується літературно-редакційного аспекту, немає чіткості у назвах місцевостей, культур, наприклад: доскіфський, передскіфський, гальштатський; Прикарпаття, Передкарпаття тощо. Викликає певні роздуми і сама назва праці. Доцільніше було б назвати «Пам'ятки I тисячоліття до нашої ери...» і далі за текстом. Наявні недоліки не знижують наукової цінності спільної праці українських і польських археологів.

Одержано 05.03.94.

ХРОНІКА

МІЖНАРОДНА СПІВПРАЦЯ ТЕРНОПІЛЬСЬКИХ АРХЕОЛОГІВ

В останні роки Тернопільський краєзнавчий музей перетворився у помітний центр археологічної науки в Україні. Одночасно працює щороку 3—4 самостійні експозиції музею.

У 1973 р. експедиція Тернопільського музею під керівництвом автора цих рядків відкрила у селі Чернелів-Руський Тернопільського р-ну на правому березі р. Гнізна (ліва притока Серету, басейн Дністра) кілька важливих пам'яток археології.

Це, по-перше, поховання пomerської культури II ст. до н. е., яке викликало значний інтерес учених, навіть за межами країни і було головним об'єктом доповіді на всесоюзній археологічній конференції у Києві в 1977 р.¹ Воно розташувалось поряд з могильником черняхівської культури, в центрі якого згодом було виявлено ще одне пomerське поховання.

Крім того, було відкрито давньоруський могильник християнського часу, який, як було з'ясовано зголовом, сусідить з південно-східним краєм черняхівського могильника і навіть заходить частково у його масив, не перехрещуючи при цьому більш давніх черняхівських поховань (розкопано 18 давньоруських домовин).

У 1974 р. за 200—300 м на північний схід від могильника черняхівської культури виявили синхронне йому черняхівське поселення.

Такий комплекс пам'яток одразу привернув до себе пильну увагу наукової громадськості, чому сприяли численні попередні публікації та виступи на регіональних, всеукраїнських та всесвітніх конференціях.

Найбільшу цінність має, безперечно, загальнодержавний тепер могильник черняхівської культури, який є другим в Україні за кількістю досліджених поховань (253) після могильника в с. Чернелів. Він практично є одним із найважливіших ключів до вирішення основних проблем історії рубежу нашої ери, пов'язаних з формуванням давнього етносу, взаємозв'язку племен черняхівської, вельбарської, пісеворської, сарматської культур у контактній зоні Прикарпаття і Волині, а точніше — Західного Поділля.

Найбільше вражає те, що на могильнику у Чернелів-Руському виявлено лише два поховання, здійснених за обрядом трупоспалення. Навіть якщо допустити, що кілька поховань було знищено оранкою чи земляними работами, то це практично майже нічого не міняє, адже черняхівська культура — біритуальна. Дані Чернелева-Руського свідчать в деякій мірі про однотінечність місцевих мешканців.

Наявність на Чернелево-Руському могильнику усіх хронологічних етапів черняхівської культури робить його особливо важливим щодо побудови уточненої хронологічної схеми черняхівської культури взагалі. Матеріали дуже багато дають для пояснення такого важливого і складного питання, як обрядово порушені поховання, яких на могильнику абсолютно більшість. Привертає увагу круглий вільний від поховань, мабуть, обрядовий майданчик, у центрі якого овальна яма глибиною 6 м, яка нагадує криницю. Близьку аналогію маємо на могильнику Масломичі (Масломенч) у Польській Республіці.

Матеріали з Чернелева-Руського дають можливість глибоко вивчити мистецтво черняхівських племен (досконалі керамічні вироби, прикраси та предмети побуту з бронзи, заліза, скла та кістки), розвиток якого забезпечувався відповідними галузями ремесла. Чимало творів мистецтва потрапляли до черняхівців шляхом товарообміну з іншими племенами, насамперед римських провінцій (виявлено унікальний скляний кубок, бронзові збанок, пряжу легіонера, а також монети, окремо золотий аурес імператриці Отацілії (блізько 220—249 р. н. е.).

Золоту монету виявлено у 1944 р. в дуже багатому, обкладеному великими каменями похованні «вождя» (три срібні підв'язні арбалетні фібули, три бронзові пряжки, і'ять бронзових паночечників дротиків, — перша така знахідка, — бронзова голка, бронзове окуття, кістяний гребінь, скляна римська чарка, кам'яний брускок, фрагменти кількох круженальних посудин тощо).

Чимало матеріалів засвідчують господарську діяльність черняхівців. Унікальна знахідка трапилась у похованні № 55 — скарб із дев'яти залізних серпів та чотирьох кіс.

Крім могильника у Чернелево-Руському, паралельно досліджуються відкриті тісно ж експедицією навколо Тернополя могильники у селах Біла, Романівка, Великі Бірки, а також трохи далі на Збручі — у с. Токи Підволочицького р-ну. Прекрасне поселення відкрите неподалік Тернополя у с. Лозівка. А перед тим досліджувався могильник у сусідньому Чистилові.

Таке багатство черняхівських пам'яток на невеликій території (до них ще треба додати «АРХЕОЛОГІЯ», № 2, 1996 р.)

дослідженні Богданом Строценем поховання у с. Острів та кілька розкопаних ним поховань на відомому ще з давніх часів могильнику в Романовому Селі) є визначним явищем у європейській археології. Особливо виділяється серед них могильник у Чернелеві-Руському. 1987 р. автор розкопок виступив на міжнародній археологічній конференції у Любліні². Учені різних країн дали найвищу оцінку матеріалам із цього могильника. Тоді ж розпочалася моя співпраця з видатними польськими археологами, професором Краківського університету, який, на жаль, нещодавно помер — Казимиром Годловським, та викладачем Люблінського університету Анджеєм Коковським.

У цьому ж 1987 р. працівник Тернопільського музею Олександр Ситник брав участь у Міжнародному семінарі з проблем палеоліту в Таджикистані.

Нешодавно завідувач відділом музею Богдан Строценъ опублікував разом із А. Коковським статтю про черняхівське поховання поблизу с. Острів³. Готується до друку стаття про поселення в с. Малашівці Зборівського р-ну.

Матеріали з нових могильників Західного Поділля увійшли в науковий обіг зарубіжних учених. Матеріали з Чернелева-Руського, наприклад, щедро використав у своїй останній праці польський археолог Рішард Волангевич⁴.

К. Годловський та А. Коковський з метою поглиблення співпраці та кращого ознайомлення з матеріалами подільських могильників здійснили кілька років тому дуже плідні візити на Тернопільщину.

Навесні 1955 р. матеріали із чотирьох поховань Чернелево-Руського могильника, одного поховання із Романівки та одного поховання із Раманового Села були включені до експозиції міжнародної археологічної виставки, яка експонується у Німеччині. Нешодавно німецькі колеги видали ілюстрований каталог цієї виставки⁵.

А влітку 1995 р. вперше відбувся польсько-український археологічний семінар-практикум в с. Міняни поблизу Грубешова, над Західним Бугом. У ньому брали участь Ігор Герета та Богдан Строценъ, а також учений секретар Інституту українознавства НАНУ у Львові Василь Івановський та науковий працівник цього інституту Віктор Войнаровський.

Крім практичної участі в розкопках широко відомого могильника у Масломичах (тепер — Масломенч), який дав найменування окремій групі пам'яток вельбарської культури, українські археологи виступили на вечірніх сесіях з доповідями.

Семінар пройшов дуже обнадійливо. Польські та українські дослідники мали змогу близько ознайомитися з результатами останніх польських досліджень, новими поглядами на проблеми вельбарської і черняхівської культур, а також із студіями молодих польських археологів над систематизацією окремих видів пам'яток вельбарської культури. Шікавими були доповіді польських антропологів про дослідження остеологічних матеріалів із пам'яток масломенчської групи.

Корисним був практичний обмін методологічними здобутками між керівником розкопок у Масломичах А. Коковським і археологами з України. Відтепер семінари будуть щорічними і їх завершуватимуть спеціальні збірники — «Мінянські зошити».

Серед пам'яток, які досліджує Тернопільський краєзнавчий музей, велике значення має давньоруське городище Уніяз в с. Антонівці Шумського р-ну. Розкопками керує Олег Гаврилюк. У 1994 р. у роботі експедиції брали участь студенти-археологи з Голандії та Франції.

Доповідь І. Герети та Б. Строценя на тему «Пам'ятки початку III—IV ст. на Волино-Подільському порубіжжі і їх відношення до вельбарської культури» була виголошена у червні 1994 р. на міжнародній конференції «Волинь і Волинське зарубіжжя» у Луцьку.

Співробітництво тернопільських археологів із колегами зарубіжних країн буде розширюватись і поглиблюватись.

І. П. Герета

Примітки

¹ Герета И. П. Раскопки могильника в Чернеливе-Русском // Новейшие открытия советских археологов.— К., 1975.— Ч. III.

² Герета И. П. Новые могильники черняховской культуры Западной Подолии и вельбарская культура // Kultura wielbarska w miodzysy okresie rzymskim.— Lublin, 1989.— S. 284—297.

³ Kokowski Andrzej, Strocen Bogdan. Grob kultury czermakowskiej z miejscowości Ostrw (Ostriw) na Zachodnim Podolu /Ukraina/ // Materiały i sprawozdanie Rzeszowskiego oszczódka archeologicznego za 1993.— Rzeszow-Krosno-Ternopczek-Tarkiw. 1994.— S. 195—201.

⁴ Wolagiewicz Ryszard. Ceramika kultury wielbarskiej między Baltykiem a morzem Czarnym.— Szczecin, 1993.

⁵ Schtze der Ostgoten. Weserrenaissance Schloss Bevern.— Stuttgart, 1995.

Одержано 18.09.95.

ВІТАЄМО ЮВІЛЯРІВ

К 70-ЛЕТИЮ
ТАТЬЯНЫ
НИКОЛАЕВНЫ
ВЫСОТСКОЙ

15 мая 1996 г. исполнилось 70 лет Т. Н. Высотской, доктору исторических наук, ведущему специалисту в области позднескифской археологии, зав.сектором скифской археологии Крымского филиала Института археологии НАНУ. Татьяна Николаевна родилась в 1926 г. в Рязани, в семье служащих. После окончания средней школы в 1944 г. поступила на исторический факультет Московского государственного университета. В 1949 г. по распределению была направлена в пос. Адлер Краснодарского края, где располагалась Карстово-спелеологическая база МГУ. С 1952 г. Т. Н. Высотская работала в Рязани лектором, а затем инструктором-методистом Общества по распространению политических и научных знаний.

В 1958 г. начался период жизни, неразрывно связанный с Крымским отделом Института археологии НАНУ. Первым памятником, в исследованиях которого под руководством П. Н. Шульца приняла участие Татьяна Николаевна, стал Неаполь Скифский. Это определило научные интересы и специализацию молодого археолога. Несколько лет были посвящены работе на Бахчисарайской станции отдела под руководством Е. В. Веймарна. С 1961 г. Т. Н. Высотская — младший научный сотрудник Крымского отдела в Симферополе. В 1961 г. защитила кандидатскую диссертацию на тему «Поздние скифы в Юго-Западном Крыму». Работа стала первым опытом изучения отдельных историко-географических регионов Крымской Скифии. С 1977 г. Т. Н. Высотская — старший научный сотрудник Института. В 1989 г. в Институте археологии АН СССР она защитила докторскую диссертацию на тему «Поздние скифы в Крыму (история и культура)». С момента создания в 1992 г. Крымского филиала Института археологии Т. Н. Высотская руководит сектором скифской археологии.

В ее научных интересах исключительно место занимают проблемы истории и культуры позднескифского государства. Об этом свидетельствуют более 70 научных работ. Необходимо отметить яркую серию статей, посвященных анализу материалов городища Алма-Кермен, занятого во II в. н. э. римским гарнизоном. Монография «Поздние скифы в Юго-Западном Крыму» (К., 1972), остается единственным подробным обзором материальной культуры варварского населения этого региона.

Иной сюжет — появление серии статей и монографии «Неаполь — столица государства поздних скифов» (К., 1979). Эта книга остается единственным итогом работ, которые вели на протяжении двух десятилетий Тавро-Скифская экспедиция под руководством П. Н. Шульца и А. Н. Карасева. К несчастью, ученые ушли из жизни, так и не издав подготовленные ими монографических трудов, посвященных исследованиям Неаполя. В монографии «Усть-Альминское городище и некрополь» (К., 1995) подведены итоги изучения крупнейшего варварского городища на территории Юго-Западного Крыма, исследовавшегося Татьяной Николаевной в течение двух десятилетий.

Татьяна Николаевна опытный популяризатор и пропагандист науки. Под ее редакцией вышли два сборника научных работ сотрудников Отдела археологии Крыма. В 1975 г. в издательство «Таврия» увидела свет ее популярная монография «Скифские городища». Со значительными изменениями и дополнениями, внесенными автором, книгу переиздали в 1989 г.

Трудно пересоцнить вклад Т. Н. Высотской в дело сохранения культурного наследия, охраны памятников истории и культуры. Многие годы Татьяна Николаевна выступала как лектор и организатор общественной работы, направленной на сбережение национального достояния.

Успехи Т. Н. Высотской в деле изучения и сохранения памятников древних культур, сделали ее авторитетным специалистом в области изучения скифо-сарматской археологии. И сейчас она продолжает научную деятельность со своими многочисленными коллегами, которые глубоко уважают ее и желают крепкого здоровья и дальнейших успехов в работе.

НАШІ АВТОРИ

БОЛТРИК Юрій Вікторович — молодший науковий співробітник ІА НАНУ. Фахівець у галузі скіфської археології.

ГЕРЕТА Ігор Петрович — провідний науковий співробітник Тернопільського краєзнавчого музею. Вивчає первісну археологію.

ГОТУН Ігор Анатолійович — співробітник ІА НАНУ. Вивчає давньоруську археологію.

ЖУРАВЛЬОВ Олег Петрович — кандидат історичних наук, науковий співробітник ІА НАНУ. Фахівець у галузі палеозоології.

ЗАЛІЗНЯК Леонід Львович — доктор історичних наук, провідний науковий співробітник ІА НАНУ. Фахівець у галузі первісної археології.

ЗОЛОТАРЬОВ Михайло Ілліч — кандидат історичних наук, зав. відділом Національного заповідника «Херсонес-Таврійський». Фахівець у галузі античної археології.

КОБАЛЬ Йосип Васильович — зав. сектором Закарпатського краєзнавчого музею. Вивчає первісну археологію.

КОЗАК Денис Никодимович — доктор історичних наук, заступник директора ІА НАНУ. Фахівець у галузі слов'янської археології.

КОТОВА Надія Сергіївна — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник ІА НАНУ. Фахівець у галузі археології неоліту та степового енеоліту.

КУРБАТОВ Олександр Валентинович — науковий співробітник ІІМК РАН (Росія). Фахівець у галузі давньоруської археології.

МАЛЄЄВ Юрій Миколайович — кандидат історичних наук, доцент Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Фахівець у галузі археології пізньої бронзи — раннього залізного віку.

НІКІТЕНКО Михайло Михайлович — керівник групи археології Інституту «Укрпроектреставрація». Вивчає добу бронзи.

НІКІТІН Василь Іванович — співробітник республіканської лабораторії охоронних досліджень пам'яток археології, історії та культури Українського фонду культури. Фахівець з первісної археології.

ОНИШКЕВИЧ Лада — докторант факультету класичної археології Пенсильванського університету (США, Філадельфія).

ПАНЬКОВ Сергій Валентинович — кандидат історичних наук, науковий співробітник ІА НАНУ. Фахівець у галузі раннього залізного віку.

ПЕЛЕЩИШИН Микола Андрійович — кандидат історичних наук, доцент Львівського Університету. Фахівець у галузі первісної археології.

ПЕТРАУСКАС Андрій Валдасович — співробітник ІА НАНУ. Вивчає давньоруську археологію.

СМИНТИНА Олена Валентинівна — аспірантка Одеського державного університету. Вивчає первісну археологію.

ТЕЛЕГІН Дмитро Якович — професор, доктор історичних наук, науковий консультант ІА НАНУ. Фахівець у галузі первісної археології.

ТУРОВСЬКИЙ Євген Якович — кандидат історичних наук, зав. відділом Національного заповідника «Херсонес-Таврійський». Фахівець у галузі античної археології.

ФІЛІППЕНКО Андрій Анатолійович — науковий співробітник Національного заповідника «Херсонес-Таврійський». Фахівець у галузі античної археології.

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

- АИУ — Археологические исследования на Украине
- АЛЮР — Археологические летописи Южной Руси
- АНБ — Академия наук Белоруссии
- АП УРСР — Археологічні пам'ятки УРСР
- АСГЭ — Археологический сборник Государственного Эрмитажа
- ВДИ — Вестник древней истории
- ВХУ — Вестник Харьковского университета
- ЖМНП — Журнал Министерства народного просвещения
- КСИА АН СССР — Краткие сообщения Института археологии АН СССР
- КСИИМК АН УССР — Краткие сообщения Института истории материальной культуры АН УССР
- ЛГУ — Ленинградский государственный университет
- МАСП — Материалы по археологии Северного Причерноморья
- МИА СССР — Материалы и исследования по археологии СССР
- НА ІА НАНУ — Науковий архів Інституту археології НАНУ
- РА — Российская археология
- СА — Советская археология
- САИ — Свод археологических источников
- ТКДА — Труды Киевской Духовной академии
- AJA — American Journal of Archaeology
- BAR — British Archaeological Reports
- JRGZM — Jahrbuch des Romisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz
- IOSPE — Inscriptiones orae septentrionalis Ponti Euxini
- SE — Studi Etruschi

СОДЕРЖАНИЕ

Статьи

ЖУРАВЛЕВ О. П., КОТОВА Н. С. Животноводство неолитического населения Украины	3
НИКИТЕНКО М. М. Реконструкция первоначальной позиции умерших в погребениях ямной культуры и их классификация	17
ТЕЛЕГИН Д. Я. О роли носителей неолитических культур Днепро-Двинско-Вислинского региона в этногенетических процессах: балты и славяне	32
ПАНЬКОВ С. В. О состоянии железодобычи в античном производстве Северного Причерноморья	46
КОЗАК Д. И. Формирование древнеславянских памятников на территории Волыни и Северной Галиции в первой четверти I тыс.	54

Публикации археологических материалов

КОНСТАНТИНЕСКУ Л. Ф., ПРИВАЛОВ А. И. Об одном из типов раннеямых погребений Северного Надазовья	69
СМЫШЛЫНА Е. В., НИКИТИН В. И. Новая гребениковская стоянка на Южном Буге	72
ЗОЛОТАРЕВ М. И. Торговые коммуникации между Херсонесом и Скифией в конце IV — первой трети III в. до н. э.	79
ГОТУН И. А., ПЕТРАУСКАС А. В., ЧЕРНЫШ Г. Ш. Жернова на территории Поднепровья	84
ХАРЛАМОВ В. А. Новые исследования на «Вознесенском спуске» в Киеве	92

Дискуссии

От редакционной коллегии	103
БОЛГРИК Ю. В. Об «отечественных достижениях» и здравом смысле	116

В помощь учителю

МАЛЕЕВ Ю. Н. Листая страницы нашей давней истории	121
ЗАЛИЗНЯК Л. Л. Происхождение человека и заселение Украины	124

К методике археологических исследований

ОНИШКЕВИЧ Л. Компьютеры и картография на минойском острове Псира в Греции	134
---	-----

Новые открытия и находки

ТУРОВСКИЙ Е. Я., ФИЛИППЕНКО А. А. Новое надгробие римского солдата с некрополя Херсонеса Таврического	140
КОБАЛЬ И. В. Клад металлических изделий эпохи поздней бронзы из с. Квасовое Закарпатской области	143
КУРБАТОВ А. В. Коллекция кожаных предметов из Чернигова	148

Рецензии

ПЕЛЕЦЦИШИН Н. А. «Пам'ятки гальштатського періоду в межиріччі Вісли, Дністра й Прип'яті» (відп. редактор Л. І. Крушельницька).—Наукова думка, 1993.—322 с.—Іл.	152
--	-----

Хроника

ГЕРЕТА И. П. Международное сотрудничество тернопольских археологов	155
--	-----

Поздравляем юбиляров

К 70-летию Татьяны Николаевны Высотской	157
Наши авторы	158
Список сокращений	159

Всеукраїнська ілюстрована газета безплатних оголошень та прайс-листів

PRICE ПРАЙС

Тижневик "ПРАЙС" на 32-х сторінках формату А3
публікує

прайс-листи з пропозиціями та попитом на товари та послуги;

оголошення про продаж, купівлю, обмін товарів та надання послуг;

ілюстрації (фото, креслення) до оголошень щодо продажу будинків, дач, квартир, автомобілів, тварин.

Вашу рекламу в газеті "ПРАЙС" побачить вся Україна!
Реклама та оголошення публікуються протягом 3-7 днів.

Ціни на рекламу доступні

Оголошення та прайс-листи публікуються **безплатно!**
Індекс передплати 400712

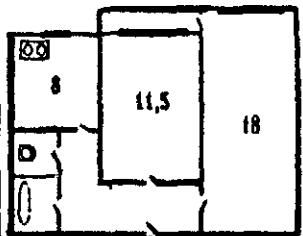
Tel. (044)416-7223, факс (044)416_5327

Приклади оголошень з ілюстраціями

MERCEDES-200 D 1978р.в., 7/100km,
4-х ст. КПП, магнітола, красна.
(044)

Двухкомнатная, ул.Малиновского,
7/9, телефон. \$18 000

(044)

Котедж, 6 комнат, 390/115, без
отделочных работ - \$40 000

(044)

ІДЕКС 74006

Інститут археології НАН України

ISSN 0235—3490. Археологія. 1996. № 2. 1—160